

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Maurice Cerasi

DIVANYOLU

2.BASKI

Kitapyayinevi

DivANYOLU

KİTAP YAYINEVİ – 117
TARİH VE COĞRAFYA DİZİSİ – 43

DİVANYOLU / MAURICE CERASI

ÖZCÜN ADI
THE İSTANBUL DİVANYOLU

© 2006 KİTAP YAYINEVİ LTD.
ORİENY INSTITUT DER DMC'YE TEŞEKKÜR EDERİZ

TÜM HAKLARI SAKLIDIR. BU KİTABIN HİÇBİR BÖLÜMÜ YAYINCININ YAZILI İZNİ OLMADAN
FOTOKOPİ DAHİL, ELEKTRONİK VEYA MEKANİK YÖNTEMLERLE ÇOĞALTILAMAZ, AKTARILAMAZ VEYA
HERHANGİ BİR BİLGİ SAKLAMA VE ÇAĞIRMA SİSTEMİNE KAYDEDİLEMEZ.

CEVİREN
ALİ ÖZDAMAR

DÜZELTİ
NUR ARIKAN

KİTAP TASARIMI
YETKİN BAŞARIR, BEK

TASARIM DANIŞMANLIĞI
BEK

GRAFİK UYGULAMA VE BASKI
MAS MATBAACILIK A.Ş.
DEREBOYU CADDESİ, ZAĞRA İŞ MERKEZİ B BLOK 1
MASLAK-İSTANBUL
T: (0212) 285 11 96
E: INFO@MASMAT.COM.TR

1. BASIM
HAZİRAN 2006, İSTANBUL

2. BASIM
AĞUSTOS 2014, İSTANBUL

ISBN 978-975-6051-24-5

YAYIN YÖNETMENİ
ÇAĞATAY ANADOL

KİTAP YAYINEVİ LTD.
CİHANGİR CADDESİ, ÖZÖĞÜL SOKAĞI 20/1-B
BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
T: (0212) 292 62 86 F: (0212) 292 62 87
E: kitap@kitapyayinevi.com
W: www.kitapyayinevi.com

Divanyolu

MAURICE CERASI

EMILIANO BUGATTI VE SABRINA D'AGOSTIONO'NUN
KATKILARIYLA

ÇEVİREN
ALİ ÖZDAMAR

Kitapyayinevi

İÇİNDEKİLER

I- Giriş	7
II- Fiziki Özellikler, Yer Adları ve Kimlik	15
Ek: İzlenen Yolda ve Sokak Düzenlemesinde Çeşitlemeler	33
III- Bizans Mese'si ve Osmanlı Divanyolu	42
IV- Sultanin Törensel Ekseni	54
V- Paşalar ve Gücün Temsili	66
VI- Değişiklik ve Çeşitlemeler	74
VII- Kentsel Sahne: Düzen ve Kaos	83
VIII- Karakteristik Mimari Özellikler	106
Ek: Bazı Tipik Durumlarda Mimari Formlar	131
IX- Kentte Günlük Hayatta Ritüel ve Güç	141
X- Reformlar ve Kentsel Kavrayışlarda Çatışma	145
Ek: 19. Yüzyılda Değişim ve Reform	151
Anıtlar Katalogu	159
Kaynakça	173
Levhalar	177
Dizin	192

GİRİŞ

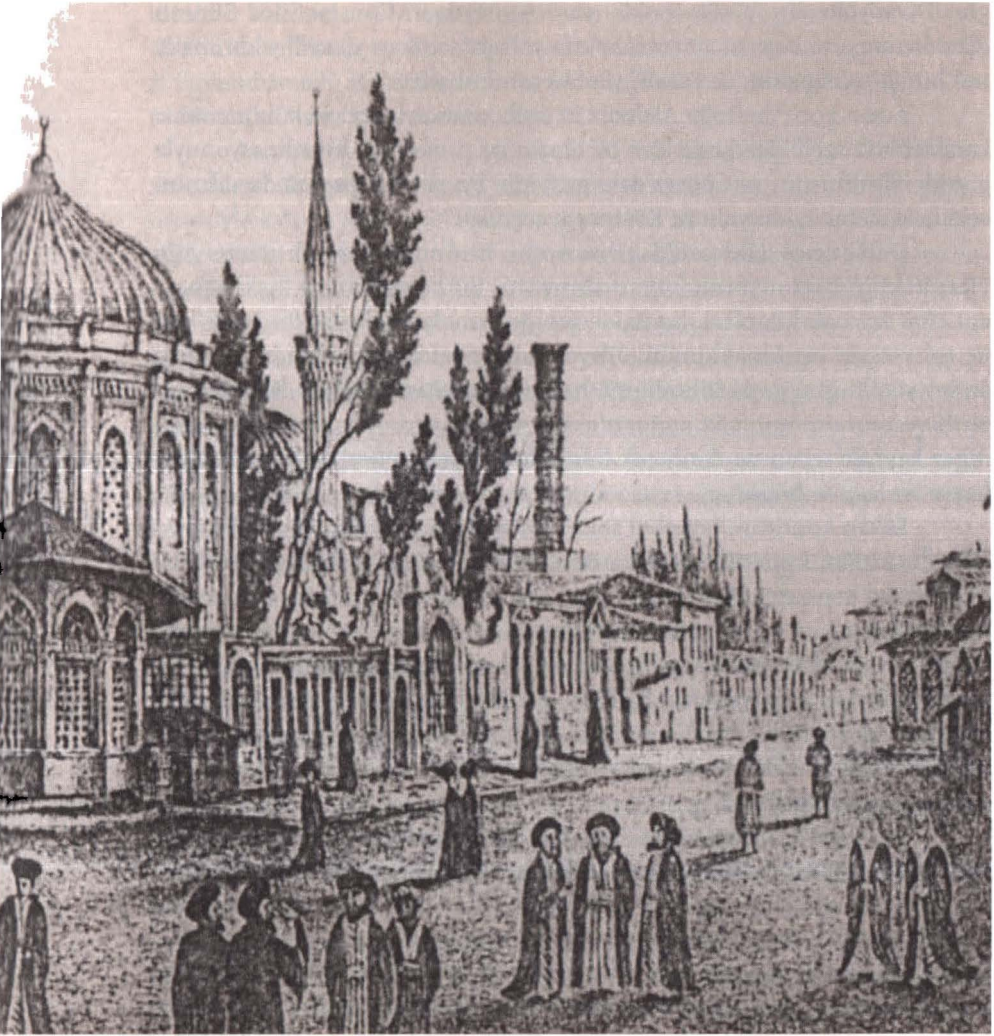
Osmanlı Divanyolu (ve uzantısı olan Divan ekseni), Topkapı Sarayı'nı yarımadanın doğu ucuna, Avrupa'ya giden karayolunun başlıca kapısı olan Edirnekapı'ya bağlayan ana arteri oluşturuyordu. Birçok şeyi açığa vuran bir sembolizmin ve işlevsel olguların yoğunlaştığı yer Divanyolu'ydu.

Başka birçok Batı ya da Doğu kentlerinde olduğu gibi, kentin en başta gelen ticari ve anıtsal simgelerinin –eğer hepsini değilse– çoğunu içinde toplayan bir “ana cadde” gibi değildi pek. Neredeyse beş kilometrelik kıvrımlı güzergâhı belki fazlasıyla uzundu; belki de uçsuz bucaksız metropol tek bir yapıyla ifade edilemeyecek denli karmaşıktı. Çok sayıda yoğun nüfuslu ve iktisadi açıdan hayati semt, bu eksenin –çok fazla olmasa da– uzağında kalıyordu ve kuşkusuz, İstanbul'daki Osmanlı mimari mirasının sadece bir kısmı –ama çok da küçük olmayan bir kısmı– eksen boyunca yerleştirilmişti.

20. yüzyılın 80'li yıllarının başından itibaren bana öyle geliyordu ki, Osmanlı İmparatorluğu'nda 17. yüzyıl sonrası mimariyi ve imar hareketini bütünüyle kavramanın anahtarı, Batılılaşma ya da Osmanlılaşmanın fazlaca basit kavramlarında değil, kültürler çatışması ve kaynaşmasında yatıyordu. Mimari kavramların ve kentsel hayatın zihinlerdeki görüntülerinin huzursuz uyumsuzluğu, uzman olsun olmasın, herkes için apaçıktı. Ancak antipati ya da nostaljinin ağır bastığı dumanlı bir tartışma ortamı içinde, uyumsuzluğun tarihsel (ve eklemek isterdim, yapısal) kökleri, aslında olduğundan daha önemsiz gösterildi ya da bazen ideolojik amaçlarla abartıldı. Batı (Ceneviz) ve yerel (“Bizans ötesi” Yunan) modellerinin sentezine tipik bir örnek olarak Osmanlı'nın Sakızadası'ndaki varoşu Kampos'u düşünüyordum: Giderek, 90'larından başından sonra, Klasik Osmanlı temalarının ve karmaşık Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye tarzlarının modele sızmış olduğunu keşfettim. Mutlu bir rastlantı sonucu (sanırım 18. yüzyılın ikinci yarısı dolayında) uyumlu bir melez model –*felix culpa*!^a– doğmuştu. Öte yandan, bu-

a (Lat.) Mutlu yanlışlık –ç.n.

Resim 1. 19. yüzyılın ortasında Divanyolu: Soldan sağa: Çorlulu Ali Paşa Hazinesi, Koca Sinan Paşa Türbesi, Constantinus Sütunu, Köprülü Mehmed Paşa Medresesi duhanesinin sundurması. Hercules Catenacci'nin taşbaskısı, Bibliothèque Nationale, Paris, Cabinet des Estampes, Vd-7 Fol-T.8.

gün Divanyolu diye anılan cadde, yani Atmeydanı, Constantinos Sütunu (Çemberlitaş) ve Beyazıt arasındaki kısa yol aşağı yukarı yüz elli yıldır inatla ne “buralı” (Osmanlı), ne “oralı” (Batılı) tutulmuştu.

2000-2001’de Doğu Akdeniz’in tarihi merkezlerindeki kültürlerarası karakteristik özellikleri konu alan bir araştırma projesinin’ koordinasyonu ile görevlendirilmiştim ve Cenova’daki grubum, bu proje kapsamında vaka incelemesi olarak Divanyolu ve Kampos’u seçmişti.²

Daha önce Harvard’da Divanyolu üstünde çalışmak üzere Ağa Han Vakfı’ndan araştırma bursu almıştım. Bu bana konuya ilişkin mevcut tüm kaynak kitapları, harita ve fotoğraf malzemelerini taramak için üç aylık eşsiz bir fırsat sundu. “Divanyolu” özel başlığı altında ne denli az şey yapıldığını ya da bilindiğini, halbuki Konstantinopolis-İstanbul’un tarih ve mimarisinin söz konusu eksen üzerindeki etkisiyle ilgili olarak diğer kaynaklardan ne denli çok bilgi devşirilebileceğini keşfetmek beni hayretler içinde bıraktı.

Divan arterinin, İstanbul sokak sisteminin yalnızca önemli bir parçası olmadığını keşfettim: Divan arteri, Osmanlı kent mekânı ile mimarisinin, daha kapsamlı bir tartışma alanı olan ideolojik ve estetik karakteriyle, bunların 18. ve 19. yüzyıllardaki dönüşümü üzerine yeni ve canlandırıcı bir perspektif kurmak için bir süzgeç görevi de yapabiliirdi; Osmanlı İstanbul’una dair son yüzyılda, özellikle de son on yıllarda -ister akademik, ister gayri akademik olsunlar- sevgiyle oluşturulmuş eserlerin muazzam ve şaşırtıcı malzeme birikimini gözden geçirmek ve bunlara anlam kazandırmak için garip bir açıydı bu.

Bu keşfin sonucu olarak, çok sayıdaki araştırma çabasının içinden sadece Divanyolu’nu ele alanlara coşkuyla yoğunlaştık. Bu önemli caddenin toplu bir resmini elde etmeye yeltenmedik. Günümüzdeki derli toplu Divanyolu, 1865 öncesinin kaotik biçimde değişen, ama yine de mimari bakımdan ihtişamlı “paşalar yolu” imgesinin soluk bir kopyasından başka bir şey değil elbette. Bu imge Beyazıt ve Fatih’in batısında tamamen ortadan kaldırılmıştı: Güzergâhta ahşap ev ve konakların, derme çatma dükkânların, küçücük mezarlıkların, şirin camiler ve alçakgönüllü anıtların bir boncuk dizisi gibi sıralandığını bize hatırlatan, bir ya da iki sokağın kısa bö-

l mleri. Yalnızca. 19. yüzyıl fotoğraf ları küçük    ekli pitoresk kent hayatına ya da anıtların tasvirine ilgi duydular; orta    ekli sokak sahnesi onları ilgilendirmedir. Bu nedenle bu arterin toplu bir mimari görünüşünü yeniden tasarlamak da mümkün değil.

Ama yine de son otuz yıl içinde bol bol topografik bilgi üretilmiş ve sistemle tirilmi tir.³ Müller-Wiener'in 1977 tarihli (ne yazık ki 18. yüzyıl öncesiyle sınırlı) ufuk açıcı eseri;⁴ 1993 tarihli *Dünden Bugüne İstanbul An-siklopedisi*'nin⁵ sekiz cildindeki değişken nitelikte olmakta birlikte  a ırtıcı derecede zengin sesler; Fatih ve Eminönü m ft l klerinin bölgelerindeki camilere ilişkin, her zaman mükemmel olmayan iki derlemesi;⁶ ve nihayet hepsinin üstünde, Howard Crane'in editörlüğünü yaptığı, takdire  ayan *Garden of the Roses* [*Hadikatü'l- Cevâmi* (Camiler Bahçesi)]; bu kitabın dipnotları ile dizini, Ayvansarayi'nin metninin kendisinden bile daha yararlı ve güvenilir. Bunlara, kentsel varlık olarak İstanbul'un tek bir veçhesi ya da dönemi üstüne yapılmış artık çok sayıda olan baha biçilmez tarihsel incelemeleri de eklemeliyim.⁷

Karşımıza çıkan bir sorun, bu ikincil kaynakların yer adları ve tarihler konusunda bu türden daha önceki metinler kadar, birincil kaynaklara göre ise çok daha çelişkili olmalarıdır. Tanımlamaya ve tahlil etmeye çalıştığımız büyük    ekli toplu resim, bir toplu resimden başka bir şey değil: Okur, belirttiğimiz tek tek mimari olgularla olaylar hakkındaki verileri, bunların alındığı kaynaklar denli güvenilir (ya da güvenilmez) saymalıdır.

Bununla birlikte bu kitabın başlıca konusu, eksen üzerindeki münferit anıtların ve dar m ntıkaların kent hayatı ile mimarisindeki rolü ve Osmanlı kültürünü yansıtmaya tarzı değil, bu toplu resmin kendisidir.

Genel araştırma, tasvir ve yorumlama, sürecin    belirleyici a amasıydı.

Orta kesimi dışında artık neredeyse tümden kaybolmuş olan Divan sokak sisteminin yorumu, her şeyden önce antik haritaların sistemli olarak modern haritalarla kar ıla tırılmasını; mimari anıtlarına ait mevcut birkaç mimari incelemenin bir araya getirilmesini ve ikincil kaynaklara dayanan kronolojisinin makul    de güvenilir (ama çok doğru olmaktan uzak) bir re-konstrüksiyonunu gerektiriyordu.

Yazılı tarihsel kaynaklarda fazla bir şey söylenmiyordu. Bu nedenle araştırma ekibinin Osmanlıca'yı okuyamaması düşündüğümünden daha küçük bir engel oluşturdu. Kuşkusuz Osmanlı şerhi sicillerinde yer alan emlak bilgileri ve adli kayıtlardan⁸ ayrıntılara ilişkin bazı ek veriler sağlanabilirdi, ama bunlar projemiz için hayati olmayan bir dönemi kapsıyordu ve programımızın kaldıramayacağı çok daha uzun bir araştırma sürecini gerektirecekti.

Binaların ve müstemilatlarının ortak karakteristik mimari özellikleri –üslup ve tipoloji bakımından gösterdikleri özerk gelişmelerinden ziyade sokak ve kent imajının inşasıyla ilişkileri bakımından– çok daha önemliydi ve bir senteze ulaşmayı hedefleyerek incelendi.

Divanyolu'nun bazı parçalarını inceleyen ve ek bölümlerde araştırmayı, veri dosyalarını ve ayrıca kitaptaki mimari çizimleri özetleyen Emiliano Bugatti ile Sabrina D'Agostino'nun çalışması olmasa bu senteze ulaşamayacaktık.

Harvard kütüphane sisteminin –Houghton and Pusey Map Collections ve Fine Arts Library'nin– yardımsever ve sabırlı personeline, özellikle Ağa Han Program Dokümantasyon Merkezi'nden yakın dostlarım Andras Riedlmayer ve Jeff Spurr'a şükran borçluyum, her ikisi de uygun fotoğraflar bulmak için yürüttüğüm titiz çabalar sırasında bana yardımcı oldular. İstanbul'a ilişkin yalnızca akademik eserler bakımından değil, broşür ve popüler literatür bakımından da inanılmaz ölçüde zengin olan Widener Library'nin olanakları, aylar sürecek bir işi günler ve haftalar içinde yapma izin verdi.

Harvard'dan Gülru Necipoğlu ile Cemal Kafadar'a ve İstanbul'dan Nur Akın ile Günek Akın'a bu eserdeki konuları tartışma fırsatı verdikleri ve beni doğru kaynaklara yönettikleri için çok müteşekkirim.

İstanbul Teknik Üniversitesi'nden, bazı hazirelerin epigrafisi konusundaki çalışmasıyla başlangıçtaki kimi sezgilerimi düzelteren Dr. Aygül Ağır'ın, harita ve başka malzemelerdeki bilgileri ortaya çıkarmada bana büyük yardımı dokundu.

MAURICE CERASI

NOTLAR

- 1 Araştırma projesi MIUR-COFIN 2001 (Bari, Cenova ve Palermo üniversiteleriyle birlikte İtalyan Üniversite ve Araştırma Bakanlığı) "Kentsel dokunun Doğu Akdeniz'in tarihi merkezlerindeki kültürlerarası karakteristik özelliklerle birlikte tahlil ve ıslahı."
- 2 "Divanyolu (İstanbul) ve Kampos'ta (Sakız) tipoloji ve kamusal alan: Koruma ve kentsel ıslah için tarihsel tahlil ve ölçütler" projesi Aralık 2003'te tamamlandı.
- 3 Divanyolu'nun tarihi, anıtları ve sokak sistemine ilişkin kronoloji ve incelemeler için aşağıdaki başvuru kaynaklarını geniş ölçüde kullandım: Ahmet Refik Altnay, *Hicri Onikinci asırda İstanbul Hayatı*, İstanbul 1930; Ahmet Refik Altnay, *Hicri Onüçüncü asırda İstanbul Hayatı*, İstanbul 1932; paha biçilmez *The Garden of the Mosques: Hafız Hüseyin al-Ayvansarayî's Guide to the Muslim Monuments of Istanbul*, ed. Howard Crane, Leyden, Brill Muqarnas Supplements 8, 2000; Zeynep Çelik, *The Remaking of Istanbul: portrait of an Ottoman city in the nineteenth century*, Washington, University of Washington Press 1986 / University of California Press 1993; Dumbarton Oaks Symposium, *Constantinople: The Fabric of the City*, 1998, *Dumbarton Oaks Papers* 54 (2000) içinde, 157-264; *Eminönü Camileri*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Eminönü Şubesi [1987]; *Fatih Camileri ve Diğer Tarihi Eserler*, İstanbul: T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı Fatih Müftülüğü 1991; Godfrey Goodwin, *A History of Ottoman Architecture*, Londra, Thames&Hudson 1971; Cornelius Gurlitt, *Der Baukunst von Konstantinopel*, Berlin, Wasmuth 1912; Halil İnalıcık, "İstanbul", mak., *Encyclopédie de l'Islam* içinde, yeni ed., Leyden: Brill 1993, c. IV, 233-59; Doğan Kuban, *İstanbul, an urban history: Byzantion, Constantinopolis, Istanbul*, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı 1996; Paul Magdalino, *Constantinople Médiévale – Études sur l'évolution des structures urbaines*, Paris, De Boccard 1996; Cyril Mango, *Le développement urbain de Constantinople: 4.-7. siècles*, Paris: De Boccard 1985; Robert Mantran, *İstanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle*, Paris, Adr. Maisonneuve 1962; Robert Mayer, *Byzantion-Konstantinopolis-Istanbul*, Viyana ve Leipzig, Akademie der Wissenschaften in Wien Ph.-hist. Klasse, Denkschriften 71, c. 3, 1943, s. 1-129; Wolfgang Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls*, Tübingen, Wasmuth 1977; Mouradja d'Ohsson, *Tableau Général de l'Empire Othoman, divisé en deux parties, dont l'une comprend la Législation Mahométane; l'autre, l'Histoire de l'Empire Othoman*, Paris, c. II 1790, c. III 1820; Raymond Janin, "Constantinople byzantine: développement urbain et répertoire topographique," Paris, Institut français d'études byzantines 1964; Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall, *Constantinopolis und der Bosphoros / Örtlich und geschichtlich beschrieben von Jos. von Hammer; mit 120 griechischen, lateinischen, arabischen, persischen und türkischen Inschriften, dem Plane der Stadt Constantinopel und einer Karte des Bosphoros*. [Pesth, Hartleben's Verlag 1822] [Tekrarbasım: Osnabrück, Biblio Verlag 1967]; Tahsin Öz, *İstanbul Camileri*, Ankara 1962; Behçet Ünsal, "İstanbul'un İman ve Eski Eser kayı," *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri* içinde, İstanbul 1968.
- 4 Müller-Wiener, *Bildlexikon*.
- 5 *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, T.C. Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı 1993-95 (8 cilt).
- 6 *Eminönü Camileri; Fatih Camileri*.

- 7 Bkz. örneğin: Zeynep Nayır, *Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet ve Sonrası*, İstanbul, İTÜ Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi 1975; Çelik, *Remaking*, çeşme, hamam, medrese, kütüphane gibi özel işlevsel tipler hakkındaki değişik eserler izleyen bölümlerde alıntılanacak.
- 8 *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri: 953 (1546) Tarihli*, ed. Ömer Lütfi Barkan, Ekrem Hakkı Ayverdi, İstanbul, Baha Matbaası 1970.

FİZİKİ ÖZELLİKLER, YER ADLARI, KİMLİK

Istanbul sokak ağının hangi kısımları Divanyolu diye adlandırılabilir? Ayasofya'dan Edirnekapi'ya uzanan ana arterin karşılığı olan Osmanlı ve modern Türk yer adları, Divanyolu'nun kimliğini belirlemede pek faydalı değil. Bu arter, 18. yüzyıl boyunca zaman zaman yapılmış olduğu gibi Divanyolu diye adlandırılabilir mi ve adlandırılmalı mı? Tam aksine asıl Divanyolu, Ayasofya'dan Beyazıt'a giden yol mu? Yoksa, son yarım yüzyılın İstanbul yer adlarından yansıdığı üzere, Divanyolu'nu daha da kısıtlayıcı bir yorumla, Firuz Ağa'dan Çemberlitaş'a giden, Milion'u^a ve saray kapısı Halke'yi^b Constantinus Forumu'na^c bağlayan revaklı dümdüz cadde Mese Regia'ya^d tekabül eden –bu sadece bir rastlantı değil– kısa sokak mı sayalım? Kaldı ki, Osmanlı sokak adları ile ev numaralarının, mekân ve yerin belirlenmesinde, mahallede olduğu gibi sağlam birer referans olmadığını ve İstanbul'un 20. yüzyıl öncesi haritalarının çoğunun yabancılar tarafından çizilip, ad ve numaraların yerlerine yerleştirildiğini, bunlardan bazıları Osmanlı bürokrasisini iyi tanıdığını, bazılarının ise pek tanımadığını dikkate almak gerekir.

Divanyolu adının açıkça ve sık sık kullanılması 18. yüzyıldadır.

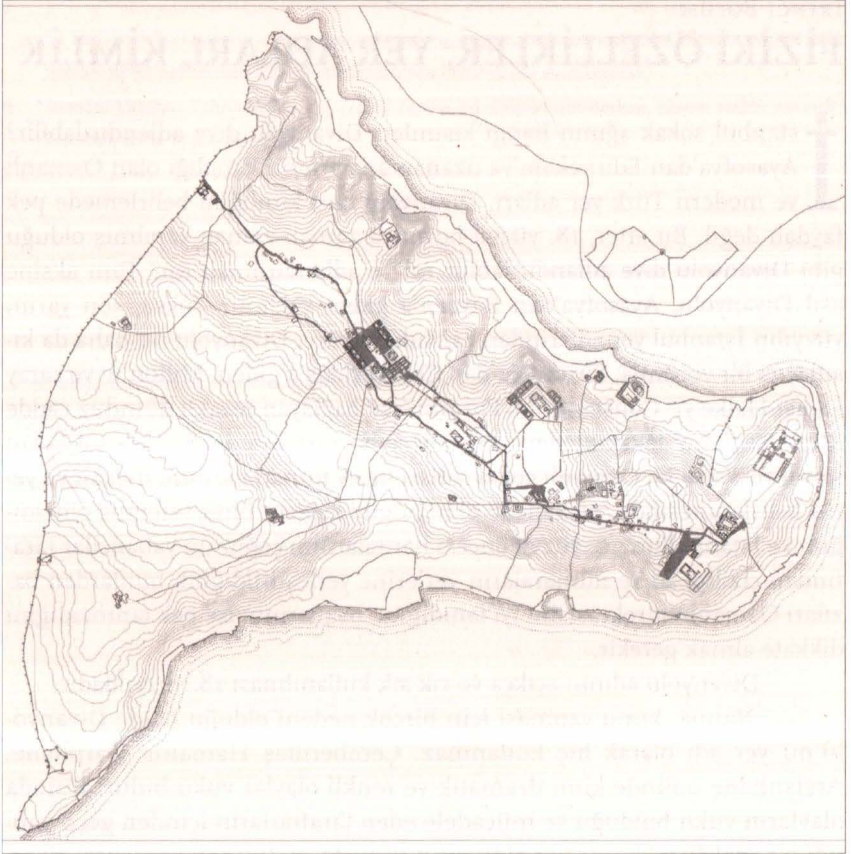
Naima, bunu yapması için birçok nedeni olduğu halde Divanyolu'nu yer adı olarak hiç kullanmaz. Çemberlitaş Hamamı, Darphane, Arslanhane önünde kimi dramatik ve renkli olaylar vuku bulur: Burada olayların vuku bulduğu ve mücadele eden taraftarların içinden geçit yaptığı bir mekânsal bütünlük olduğunu hissederiz. Rumeli kazaskeri “*inatçı ve budala*” Mülakkab Paşa, Sultan İbrahim ile destekçilerini iktidardan kovmayı hedefleyen komplo sırasında, komplocuların Sultanahmet Camii'ndeki toplantısına katılmak ister; oysa kendisinin orada bulunması

a Bugünkü Sultanahmet'te, Yerebatan Caddesi ile Divanyolu Caddesi'nin kesiştiği noktada yer alan anıt: Buradan başlayıp Konstantinopolis'i Roma'ya bağlayan yol ağının başlangıcını gösteriyordu. Kalıntısı aynı yerde durmaktadır –ç.n.

b İmparatorluk Sarayı'nın girişinde bulunan ve Halke (Bakır) diye adlandırılan kemerli yapı –ç.n.

c (Lat.) Meydan, pazar yeri –ç.n.

d Konstantinopolis'in tarihi boyunca kaburgasını oluşturan anayol ya da orta yol –ç.n.

Resim 2. Divan eksen ve başlıca anıtları.

arzu edilmemektedir. Paşa ve muhteşem giyim kuşamlı refakatçileri, Çemberlitaş Hamamı'nın yakınında, toplantıya katılmaması konusunda paşayı uyarmış olan düşman tavırlı şeyhülislamla karşılaşır. Paşa atlı kafilesiyle birlikte şeyhülislamın yanı sıra ilerlemek ister, ancak uzaklaştırılır, Atmeydanı ve Sultanahmet Camii'nin cümle kapısına kadar bütün

yol boyunca sokaktaki kalabağın hakaretine uğradıktan sonra, kapının önünde linç edilir.¹ 1644'te, göreve yeni tayin edilen Murad Ağa ya da Kethüda Bey eski çifte alkış geleneğini canlandırır: Divan'dan dönerken Kethüda Bey'e taraftarlarınca yöneltilen çifte alkışın ilki o Bâb-ı Hümayun'dan çıkarken, ikincisi ise Süleymaniye Camii'nin yakınında tutulur, alkış tutucular eylemlerini tekrarlamak üzere ondan önce oraya kadar koşmuşlardır.²

Demek ki söz konusu olayların geçtiği sahne, Topkapı-Beyazıt-Edirnekapi ekseninin doğu kısmında, kesin ve iyi tanımlanmış bir mekânsal çerçevedir. Divanyolu bu muydu? Her ne kadar Gedikpaşa Caddesi gibi başka sokaklar, 1810 haritasında ve başka 19. yüzyıl başı haritalarında mümkün alternatif güzergâhlar olarak aynı derecede açık çizilmiş görünse de, böyle olduğunu düşünüyorum. Eğer olayların geçtiği sahne Divanyolu idiyse, ki böyle olduğu akla yakın geliyor, o zaman Naima ona neden bir ad vermiyor?

Surname-i Vehbî'de, Ekim 1720'de, III. Ahmed'in oğullarının on beş günlük bir şenlikten sonraki son sünnet alayı tasvir edilir. Eserde Divanyolu'yla ilgili göndermelerin anlamı belirsizdir. Vehbî, 152b ve 153a numaralı yapraklarda, sadrazamın rehberliğinde Eski Saray'da toplanan alayın Topkapı Sarayı'na doğru ilerleyişini anlatır:

Ve alay-ı hümayunun ibtidası Miskçiler kapusundan Vezneciler içinden Eski Odalar önünden Serrac-hane başında Horhor Çeşmesi'nden Ak Saray'a çıktıktan sonra Divanyolu ile Lâleli Çeşme ve Darb-hane-ı Atik ve Valide Hammamı yanından mürur etmeden Azametli Padişah alay nahılların seyr için Arslan-hane kurbunda Nakkaş-hane'de ibda'u inşa olunan kasr-ı bi-kusur-ı dil-keş-nakş-ı temaşayı şayeste-saz-ı teşrif-ı kudum-ı iclal ü şevket ve müterakkıb-ı alay-ı pür-haşmet oldular.³

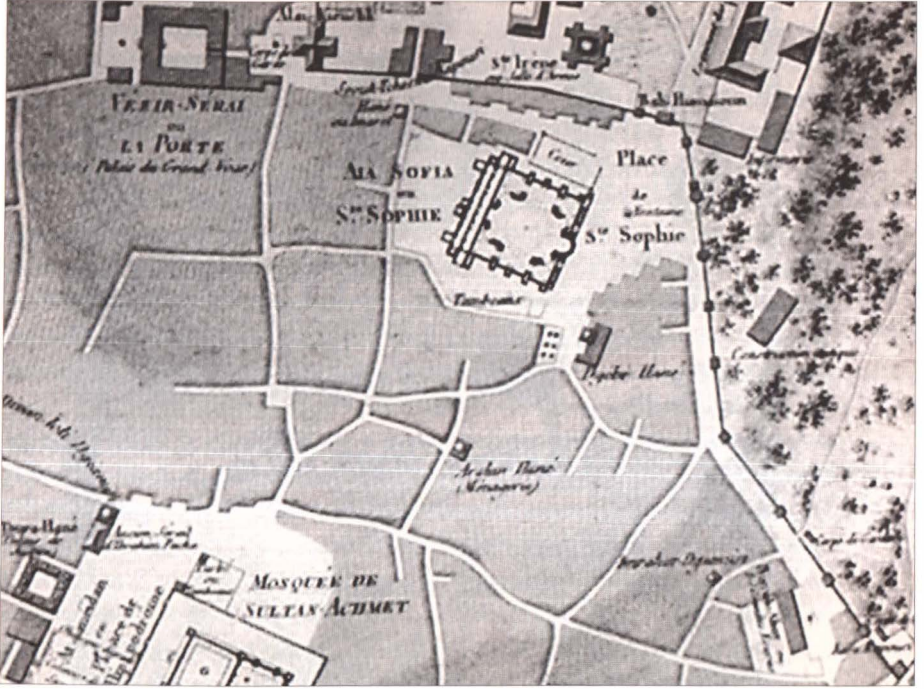
Alayın yolunu izlemek buraya kadar zor değil: Beyazıt'ta, çok büyük bir nahıl için avlu duvarında yeni açılan bir gedik yoluyla (nahılların ana grubu muhtemelen güney kapısından çıkarıldı) Eski Saray'dan (bkz. Resim 3'te A) çıkarak batıya, Vezneciler'den yukarı Saraçhanebaşı'na ilerledi,

Resim 3. Surname-i Vehbi’de tarif edildiği haliyle 1720 sünnet alayının güzergâhı. A Eski Saray, B Horhor, C Arslanhane.

yeniçeri odalarını geçti (Şehzade Camii’ne değinilmemesi garip), meskûn Horhor Mahallesi’nin içinden geçerek her zamanki gibi Aksaray’da sola kıvrıldı ve burada yönünü değiştirerek Laleli Çeşme,⁴ Eski Darphane ve Çemberlitaş Hamamı’nın yanından doğuya doğru döndü ve nihayet sultanın Nakkaşhane’deki penceresinin altından geçti (bkz. Resim 4).

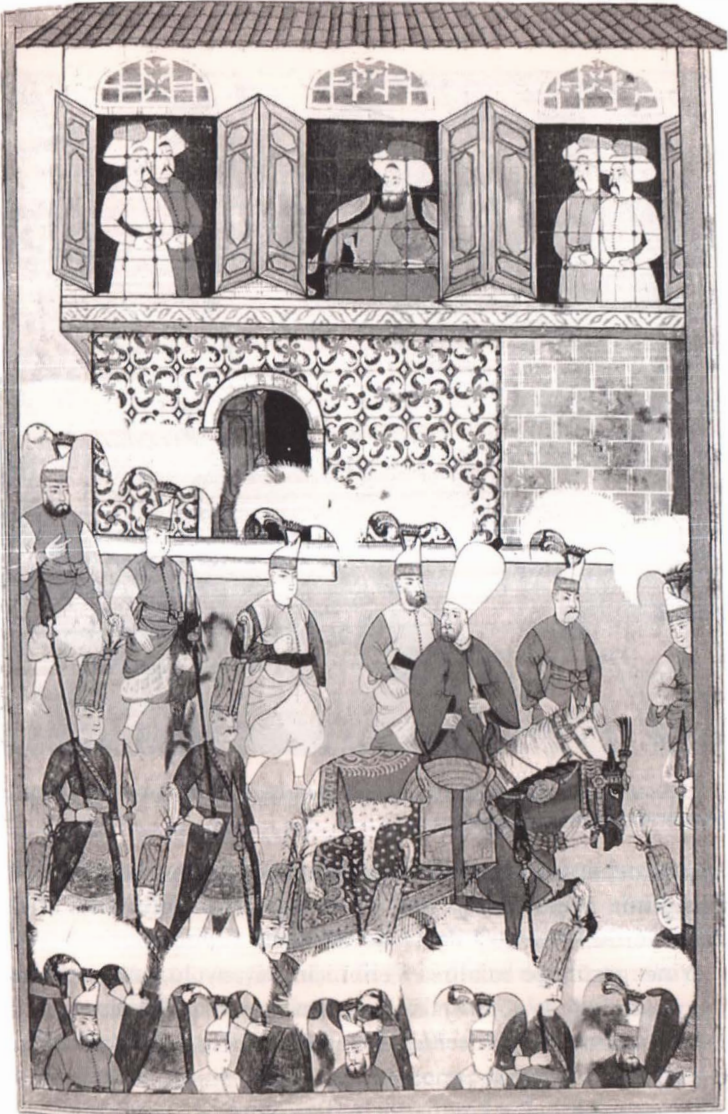
Şimdi soru şu: “*Divanyolu ile*” ibaresi Divanyolu’na bu noktada girmek mi demek, yoksa Divanyolu’na doğru ilerlemek mi? Aksaray tarafındaki mıntika da Divanyolu diye mi adlandırılıyordu o zaman? Vehbi’nin uzun cümlesinden bile daha çarpıtılmış olan yaygın yoruma göre,⁵ Laleli ve Simkeşhane’den geçilerek Divanyolu’na varılıyordu ve bu yo-

Resim 4. Kauffer-Melling haritasından ayrıntı. Haritada Divanyolu Firuz Ağa Camii'yle (ortada solda) son buluyor. Arslanhane ortada yer alıyor.

rum muhtemelen, sokağın doğu kısmının anıtsallığını vurguluyordu; oysa göreceğimiz üzere 18.-19. yüzyıl arasında Divanyolu daha büyük bir alanı kapsıyordu.

Yine, görünüşe bakılırsa Vehbî için Divanyolu, sultanın oturduğu yerde, yani sanıldığına göre Arslanhane'nin (imparatorluk hayvanat bahçesine dönüştürülen antik bir Bizans yapısı) yakınındaki Nakkaşhane'nin (sarayın minyatür atölyesi) penceresinde bitiyor. Şimdi, bu kafa karıştırıcı: Kauffer'in, –saraya ilişkin konularda hatasız olmak isteyecek olan– Melling tarafından da benimsenen planında, Arslanhane Ayasofya'nın güneyinde karmaşık bir dar sokak ağının içindedir.⁶

Resim 5. III. Ahmed, Ayasofya yakınındaki Arslanhane içinde yer alan Nakkaşhane'den 1720 sünnet alayını seyrediyor (Surname-i Vehbi).

Bu törensel cadde o ağın içine mi hapsedilmişti, yoksa Divanyolu anıtsal olarak tanımlanmış bir mekân değildi de, içinden tören alaylarının geçtiği bir grup sokak mıydı? Bir cenaze ya da sultanın kılıç kuşanma alayı, Arslanhane'nin düzensiz sokak ağı içinden değil de, bir sultan türbesi-ne^a bakan Ayasofya'nın güney avlu duvarı boyunca ilerlerdi herhalde.

Batılı ya da Batı yanlısı yerel gözlemciler, 18. yüzyıl boyunca daha da geniş kapsamlı bir adlandırmaya sadık kalır. İnciciyan,⁷ biri batıda Edirnekapı'ya, diğeri kentin güneybatı kapısına uzanan iki sokağı Divanyolu diye adlandırır; bu ikinci sokak aşağı yukarı Roma imparatorluk sarayını Via Egnatia'ya bağlayan Mese'ye tekabül eder. Kantemiroğlu, Divanyolu'nu böyle adlandırmaz, ama hem metinlerinde, hem açıklamalı haritasında⁸ önemini vurgular. D'Ohsson yalnızca doğu kısmını değil, tüm kuzey eksenini buraya dahil eder: "*Dans la Capitale il n'y a qu'une seule rue remarquable par sa largeur et par son étendue; c'est le Divan-yoli: elle s'étend depuis le Sérail jusqu'à la porte Edirné-Capoussy...*"⁹ (Payitahtta genişliği ve uzunluğu dikkate değer tek bir yol vardır: Divanyolu. Divanyolu saraydan başlar, Edirnekapı'ya kadar uzanır.) Carbognano¹⁰ yol hakkında şunları yazar: "*Riesca bella ed agevole, quella dicesi Divan-Iolu, la quale dal Serraglio conduce alla porta di Adrianopoli.*" (Geniş ve güzel bir sokak olan Divanyolu, saraydan Edirne Kapısı'na doğru gider.)

III. Selim'in sırkatibi Ahmed Efendi'nin *Rûznâme*'si çok açık olmasına rağmen daha inandırıcıdır; Selim'in kentteki hareketlerinin on bir yıllık ayrıntılı bir resmini sunan, neredeyse günlük kayıtları içerir." Birçok kez, özellikle daha uzaktaki camilere (Koca Mustafa Paşa, Hekimoğlu Ali Paşa...) yapılan yolculuklardan söz edildiğinde, güzergâhın Divanyolu'ndan geçtiği tarif edilir.

D'Ohsson'dan on yıl sonra, II. Bayezid Suyolu haritası denilen haritayı¹² tasarlayan mühendis Seyyid Hasan, Divanyolu yer adını çiziminin en az üç değişik noktasına yerleştirir: Yalnızca Çemberlitaş'ta (*Divanyolu sebili*) değil, aynı zamanda Saraçhane yakınındaki Bozdoğan Kemerî'nin güneyinde ve Fatih'ten epeyce sonra, Zincirlikapı'dan hemen önce Karagümrük'te gösterir. Edirnekapı Caddesi'ni, sondaki Mihrimah Sultan Kül-

a Mimar Sinan'ın 1577'de inşa ettiği II. Selim Türbesi -ç.n.

liyesi hariç, önemli vakıf anıtlarından neredeyse tamamen yoksun bir halde, en son mintika olarak adlandırır.

Moltke, 1836 tarihli haritasında,¹³ eksenin güney kolu olarak adlandırabileceğimiz ve Beyazıt'ı Kocamustafapaşa'ya bağlayan sokağa da Divanyolu adını verecek kadar ileri gider. Divanyolu yer adı, haritanın Türkçe versiyonunda Laleli Camii'nin yakınında ortaya çıkar, hatta Almanca versiyonunda daha da batıdadır. Ayasofya-Beyazıt ekseninin Laleli-Aksaray güzergâhıyla doğrusal sürekliliği, Moltke'nin haritasında çok belirgin olup kesinlikle yanlıştır; belki de bu, gelişigüzel bir hata ya da projedeki bir niyet değil, bunun da Divanyolu'nun bir parçası olduğunu düşünen yaygın görüşün bir sonucudur. Moltke, Divanyolu'nu bu kadar geniş bir alana yayılmış olarak tanımlarken, kuşkusuz ortak bir teamüle gönderme yapıyordu.¹⁴

II. Mahmud döneminin sonunda, Beşiktaş ve Dolmabahçe cadde-
lerinin artık biçimlendiği ve II. Mahmud Türbesi'nin inşa edildiği bir sırada, Baratta Divanyolu'nu şöyle anlatır: “*Una delle più belle e spaziose vie di Constantinopoli, della quale occupa una cresta centrale. Contansi in essa, tra molti altri ragguardevoli edifici, il mausoleo di Soliman Pasha, la moschea di Nisciangi Pasha, di Chemli-Kammam e Carakumruk...*”¹⁵ (Konstantinopolis'in merkezi bir konuma sahip en güzel ve geniş yollarından biridir. Birçok eski ve görülmeye değer yapı: Süleyman Paşa'nın türbesi, Nişancı Paşa Camii, Karagümrük'teki Zincirli Hamam...) Başka bir deyişle, aynı Mühendis Seyyid Hasan'ın birkaç yıl önce yaptığı gibi ve *Rûznâme*'de ileri sürüldüğü üzere, Edirnekapi güzergâhının oldukça geniş bir bölümüne Divanyolu adını verir.

Bu yazıda kolaylık olsun diye, Ayasofya'dan Edirnekapi'ya kadar olan, aslında tören alaylarının geçtiği ve önemli vakıf eserleriyle çevrelenmiş arterin tamamına Divan ekseni diyeceğim; Ayasofya'dan Çarşıkapı'ya, yani 19. yüzyıl haritalarında Kemankuş Mustafa Paşa Külliyesi'nin doğu köşesindeki yol ayrımına kadar uzanan sokağı ise asıl Divanyolu olarak adlandıracam. Beyazıt-Aksaray-Haseki-Kocamustafapaşa ekseninin ya da en azından bunun bir bölümünün Divan ekseni sistemine dahil edilip edilmeyeceği konusunda nihai bir yorumda bulunmayacağım. Laleli [Külliyesi] ve Taş Han gibi eserlerin¹⁶ yapımından sonra muhtemelen bir süre bu

sisteme dahildi, ancak yazılı ve çizimli kayıtlarda bu anlamda kalıcı bir iz bulunmuyor.

Asıl Divanyolu'nun Kemankuş Mustafa Paşa Külliyesi'ne kadarki yer adlarının yerinde olduğu kuşku götürmez. Üstelik burası kolayca algılanabilir tek bir mekândır.

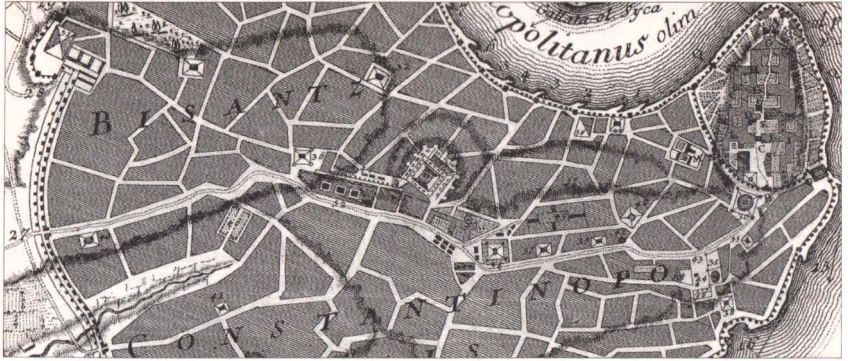
Divan eksenini, kente giren ve kentten çıkan, ayrıca kent içinde önemli alayların geçtiği kanaldı, çok uzun bir süre pek çok durumda (ama her zaman değil) Divanyolu diye anıldı. Bununla birlikte, tek bir sokak ya da dizi halinde bir sokaklar hattı değildi. Birçok mınıtkada paralel uzanan iki ya da daha çok sokak tarafından biçimlendiriliyordu; büyük ihtimalle tören alayları, önemli olaylar ya da yapılarla –belirli durumlarda sultan türbesiyle, yeniçeri oda girişleriyle ya da başka zamanlarda pazar bölgeleriyle– temas halinde olmak ya da kalabalıkların o dar boğazlar ağındaki mümkün olan her delikten kolayca geçmesi için şu ya da bu sokaktan ilerliyordu.

Sokaklara ad verme, Osmanlı kentlerinde ya da modern çağ öncesi herhangi bir kentte nadiren önem taşıdığı halde, kent hayatında rol oynayanların kolektif belleğine ilişkin ikinci derecede bulguları sağlar.

Ne var ki üzerine gittiğim soru adlarla ilgili bir konu değil. Soru şu: Bu eksenin, Osmanlı toplumunun simgeleri, törenleri ve İstanbul'un günlük hayat ve kültürü bakımından önemi göz önüne alınırsa, eksen nasıl ve hangi kısımlarda, hangi durumlarda o kültürün değer ve işlevleriyle ilişkilendiriliyordu? Divanyolu'nun, imparatorluk mevkilerini birbirine bağlayan güzergâhların adı olduğunu kesinlikle söyleyebilir miyiz? Ayrıca kentin günlük hayatı ve faaliyetleriyle ilişkisi neydi?

GÜZERGÂH ÜSTÜNDEKİ ÇEŞİTLEMELER VE YOL AYIRIMLARI

İstanbul'un üç yüzyıllık bir dönem boyunca çizilen değişik haritalarında, güzergâhın genişliği ve izlediği hat son derece değişkendir. Bu çeşitlemeler ne derecede farklı algılamalara, gözlemcinin öznel ya da kültürel tutumuna ve ne derecede Divan ekseninin düzenlenmesindeki etkin değişikliklere bağlıdır? Buondelmonti, Vavassore, Seyyid Hasan, Kantemiroğlu, Reben, Kauffer haritalarında ve başka birçoğunda bu sokakların tasvirinde göze batan zıtlıklar var. Sözgelimi Vavassore, Ayasofya'dan Çember-

Resim 7. 1746 Reben-Homann haritasında İstanbul'un ortasından geçen eksen.

litaş'a kadar dolambaçlı bir alan gösterir, bunu Çemberlitaş'tan Beyazıt'a (Resim 6) kadar düzenli bir hat izler. Ancak başka birçok haritada olduğu gibi burada da, sokaklardan ziyade kent içindeki yapı blok ve kütlelerinin tasvir edilmesi, sokakların gerçek biçimi hakkında yanlış bir izlenim verir. Ayrıca, haritacının doğru bir ölçüm yapmadığı ya da yapamadığı durumlar da, mesafeler gerçekte olduğundan daha kısadır. Bu, özellikle Fatih'in batısındaki eksen için geçerlidir. Modern topografik aletlerden büyük ihtimalle tekrar tekrar yararlanan Stolpe bile, Nişancı ve Hafız Paşa camileri arasındaki sokağı kısaltır ve Kumrulu Mescit'i ortadan kaldırır.¹⁷

Haritalarda sokak düzeninin bozulması, fiziki biçimde ya da ekse- ni oluşturan çeşitli yolların kullanımında zaman içinde aşama aşama meydana gelen gelişmelerden kaynaklanmaz. Reben-Homann'ın dümdüz ve çok belirgin bir sokağı (Resim 7) gösteren 1764 tarihli haritası,¹⁸ daha kompleks ya da karmaşık bir sistemi gösteren önceki ve sonraki haritalarla çelişir. Bu durum sokağın bir evrimden geçmesinden değil, sokak sisteminin basite indirgenmiş bir yorumundan kaynaklanır.

Choiseul-Gouffier 1776'da şöyle yazıyordu: "*En traversant la ville pour se rendre à la porte d'Andrinople, on rencontre presque sur une meme ligne les Mosquées, Djschami, baties par les Empereurs...*"¹⁹ (Edirnekapı'ya gitmek

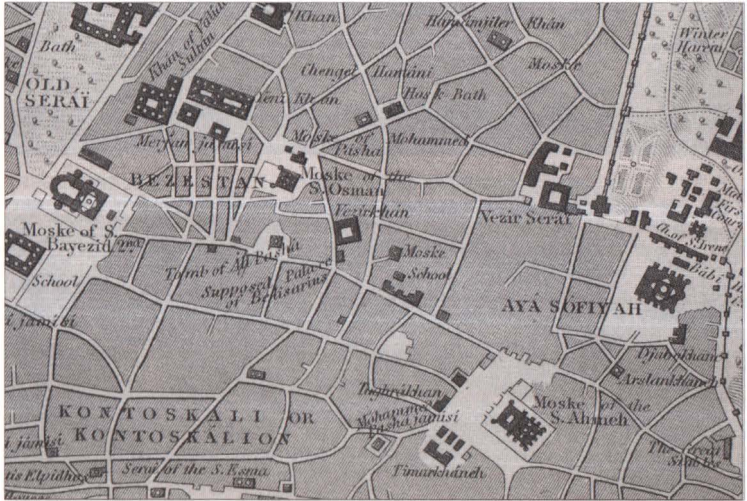
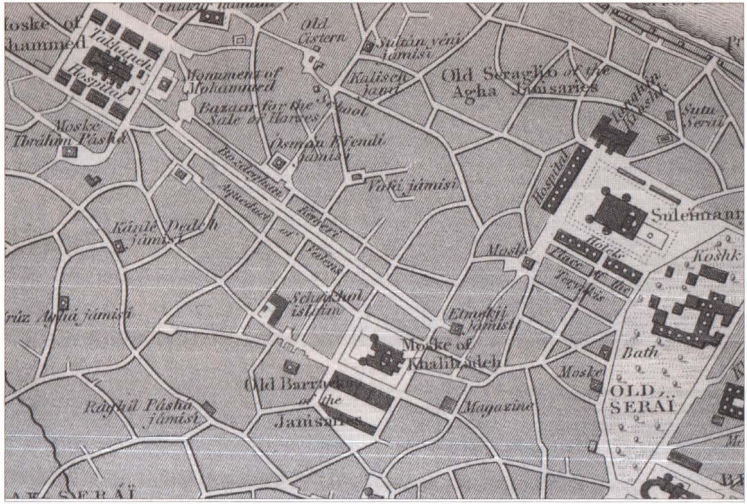
için şehir katedilirken, hemen hemen aynı güzergâh üzerinde farklı sultanlar tarafından inşa ettirilmiş camilere, mescitlere rastlanır...)

Söz konusu kitapta²⁰ Bâbîâli-Edirnekapı güzergâhı hiç olmadığı kadar direkt ve doğrusal görünür (krş. Resim 8).

Yarım yüzyıl sonra, von Moltke haritasında (1836-1837), Divanyolu'nun Beyazıt'ın güneyinde geliştiği, Şehzadebaşı ve Fatih arasında doğrudan bir bağlantı olmadığı ve güzergâhın Bozdoğan Kemerî'nin kuzeyindeki kentsel dokunun içinden boydan boya geçerek Fatih Külliyesi'nin kalbini hedef aldığı ileri sürülür (Resim 9). Oysa tersine, harita, tasvir ve vakıf mahallerinden çıkarabildiğimiz kadarıyla, eksen 17. yüzyıl boyunca 18. yüzyıla kadar tek, mimari açıdan tanınabilir bir sokak koridorundan ziyade, Ayasofya-Topkapı'dan Edirnekapı ve Yedikule'ye uzanan bir sokaklar demeti olarak gelişti. Öyleyse Divan ekseninin, geometrik-mekânsal bir bakış açısından, benzersiz ve kesintisiz bir mekân değil, ama genel bir doğrultu boyunca uzanan bir sokaklar bileşimi olduğunu, birçok noktada alternatif güzergâhlarca tanımlandığını, başka bir deyişle, geometrik olarak değil, daha çok yön bakımından tanımlanmış bir sistem sayılabileceğini öne sürebiliriz.

Edirnekapı-Ayasofya yönünde, toplum tarafından gerçekleştirilen medrese, çeşme ve diğer yapı dizilerinin (bkz. Resim 2), o yön boyunca uzanan daha önemli sokakları temsil ettiği kabul edilebilir. Söz konusu yapı dizileri sık sık paralel kanallar oluşturur. Bazı sokaklar önemini kaybetmiş, bunların yerini aynı yönde alternatif güzergâhlar almış ve vakıf yatırımlarını cezbetmiş olabilir. Dikkate değer bir örnek, Beyazıt-Aksaray güzergâhından çıkarak kuzeyde, Hasan Paşa Hanı ve Simkeşhane önünde dirsek yapan sokaktır; söz konusu sokak tekrar batıya, Şehzadebaşı'nın revaklı sokağına doğru çepeçevre kıvrılır. Doğu-batı doğrultusunda uzanan bir sistem içinde kuzey-güney yönlü bu olağandışı sapma üstünde birçok önemli bina sıralanır.²¹ Beyazıt'ın, Eski Saray'ın güneyindeki çok ilginç pazar sokaklarının, herhalde belirli saatlerde ve belirli koşullarda kapanan kapıları olduğundan, burası direkt olan Beyazıt-Şehzadebaşı bağlantısına alternatif olarak oluşturulmuş olabilir.²²

Sistemin karmaşıklığı ve tutarsızlıkları muhtemelen Osmanlı ticari kent mekânının bir özelliğinden kaynaklanır: Söz konusu mekân görü-

Resim 8. Kauffer ve Barbié du Bocage'in ölçümlerine (1776-1820 dayanan Davies haritasında eksenin 1840'lardaki hali. Hellert haritasından, 1844. Üstte: Fatih Külliyesi'nden Beyazıt ve Eski Saray'a kadar. Altta: Beyazıt'tan Topkapı Sarayı'na kadar.

Resim 9. 1836 Von Moltke haritasında Divanyolu ve eksenin kuzeybatı dalı. En üstte: Fatih'ten Edirnekapi'ya kadar. Ortada: Fatih'ten Beyazit ve Eski Saray'a kadar. Altta: Beyazit'tan Ayasofya'ya kadar.

Resim 10. 1848 Dar-üs-Sultani haritasında Divan ekseni. En üstte: Edirnekapi'dan Fatih'e kadar. Ortada: Fatih'ten Eski Saray'a kadar. Altta: Eski Saray'dan Beyazıt ve Ayasofya'ya kadar.

nüşte iki zıt oluşum ilkesi doğrultusunda, içe dönük semtler ve kesintisiz sokaklar vasıtasıyla gelişti. Çarşı semtlerini hem düzenli paralel sokaklarla, hem de etrafını çevirerek oluşturma eğilimi görülüyordu. Hanlar, bu etrafını çevirme eğiliminin aşırı sonucuydu. Öte yandan, ticari ve toplumsal faaliyetler doğrusal ve kesintisiz sokaklar boyunca ya seyrek ya da yoğunlaşmış miktarlarda gelişebilirdi. Yoğunlaşma, sokakların etrafını çevirme ihtiyacını ortaya çıkaran etkendi. İşte bu nedenle çarşı bölgelerini kapalı semtler ya da açık sokak şebekeleri olarak sınıflandırmak zordur ve yine bu nedenle Divan ekseni değişik noktalarda ve çağlarda ticari alanların çevresinden geçirildi ve alternatif güzergâhlar arandı.

Semtlerin hepsi, kentsel bağlantılara aynı tarzda karşılık vermez. Pazar ve ticaret semtleri (kapalı çarşı şebekeleri) yüksek yüzey yoğunluklarına sahipti, ama Fatih Saraçhane pazarında olduğu gibi, kimi durumlarda ana yaya trafiğinin pazarın içinden geçmesine izin veriliyordu.

Buna karşılık 16.-18. yüzyıllar arasındaki dini semtlerle vakıf semtleri daha az yapı yoğunluklarına sahipti ve buralarda kentsel trafikten kaçınma eğilimi görülüyordu. Anlamlı bir biçimde, o yüzyılların sultan külli-yeleri Divan ekseninden uzağa yerleştirilmişti. Hiçbir eski haritada, eksen-den Süleymaniye'ye ya da Sultan Selim Külliyesi'ne giden doğrudan bir bağlantı görülmez. Fatih Külliyesi, eksenin yanından geçtiği ve çevresini kuşatan sokak ağını bile etkilemiş yegâne büyük bina topluluğudur.²³ Külli-yenin cümle kapıları, binlerce yayanın günlük gidiş gelişlerinden dolayı merkezi kentsel sahnenin bir parçasıydı ve hâlâ da öyledir.

MAURICE CERASI

NOTLAR

- 1 Mustafa Naima, *Naima Tarihi*, İstanbul, Z. Danişman Yayınevi (1967-1969), 1846. Bkz. ayrıca Mustafa Naima, *Annals of the Turkish Empire from 1591 to 1659 of the Christian Era*, Londra, Oriental Translation Fund, 1832.
- 2 Age., 1655.
- 3 Bkz. Surname-i Vehbi'nin tıpkıbasımı (Seyyid Vehbi, *Surname: Sultan Ahmed the III's Festival of 1720*, Bern, Ertug Editions 2000). Ragnar'ın çevirisinde yalnızca "...Divanyolu ile Laleli Çeşme ve Darb-hane-i Atik ve Valide Hammamı önünden mürür etmeden..." pasajını şöyle değiştirdim: "...Divanyolu ile Laleli Çeşme ve Darb-hane-i Atik ve Valide Hammamı yanından mürür etmeden..." "Mürür etmedin"i, "mürür etmeden" olarak yorumladım, çünkü yanından geçilmeyen binaları saymanın, özellikle bunlar gerçekten Divanyolu'nun üzerindeyse, bir anlamı olmazdı. Yanlarından geçmek, Kapalıçarşı'nın dar (ve 1720'de kesinlikle kubbe çatılı) sokaklarından geçmek anlamına gelirdi.
- 4 Bu ad muhtemelen yöredeki lale bahçelerine dayanır. Laleli Çeşme, o dönemde mevcut olmayan Laleli Külliyesi'nin çeşmesi değildir. Mescidin kurucusunun oğlu olan Çiçekçi Mehmed Bey'in başlattığı bir minberle 1706'dan önce inşa edilen "Lalezar Mescidi" için bkz. *Garden of the Mosques* (s. 178, 192). "Laleli Çeşme"nin yeri Horhor ya da Şehremini olarak belirlenebilir, ancak Şehremini güzergâh üstünde olamayacak kadar uzakta kalıyor. Ayrıca bkz. Evliya'nın sözünü ettiği "Lalezar Bağı" mesire yerille muhtemel bir bağlantıya (Evliya Çelebi, *Narrative of Travels in Europe, Asia, and Africa, in the seventeenth century, translated from the Turkish by the Ritter Joseph von Hammer*, Londra, Parbury, Allen, Allen Co. 1834-1850/tekrarbasım New York, Johnson Reprint Corp. 1968, c. II, s. 84-85) ve Abbas Ağa Sebil'i'ne yakınlığından dolayı değinilen 18. yüzyıl ortasına ait Laleli Çeşmesi'ne.
- 5 Örneğin R. E. Koçu, *Seyyid Vehbi-Surname* (III. Ahmed'in oğullarının sünnet düğünü), İstanbul, 1939. Daha iyi belgelenmiş eleştirel bir inceleme için bkz. *Esin Atı, Levni and the Surname: The Story of an Eighteenth-century Ottoman Festival*, İstanbul, Koçbank, Ağu. 1999.
- 6 Antoine-Ignace Melling'in Topkapı Sarayı'nın arazi planı ve yaklaşımı için bkz. "Voyage pittoresque de Constantinople et des rives du Bosphore, d'après les dessins de M. Melling, avec un texte rédigé par Lacrattelle le jeune," Paris, Treluttel, 1809-1819. Buradaki planda "Divan Joli" açıkça İbrahim Paşa Sarayı'nın yakınındaki Firuz Ağa Camii'yle başlar; Ayasofya'nın güneybatı avlu duvarı boyunca uzanan, törensel işlevi tasavvur edilebilecek bir cadde çizilir.
- 7 G. Inciçyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, ed. Hrand D. Andreasyan, İstanbul, Baha Matbaası, 1976 (İstanbul Matbaası, 1956), s. 76.
- 8 Kantemiroğlu, hareket serbestliğindeki kimi kısıtlamalara rağmen, -kısmen antik Kserolofos'a tekabül eden-sokağın önemini kavrayabilecek imtiyazlı bir tanıktı; Demetrius Cantemir, Late Prince of Moldavia, *The History of Growth and Decay of the Ottoman Empire*, Londra, 1756 (Latince orijinali, 1734), s. 101 ve not 13: "Akarsay: Propontis'e (Marmara Denizi) bakan sokak Türkler tarafından böyle adlandırılıyor; burada şimdi yeniçerilerin güzel odaları...bulunuyor... yeniçerilerin kadınlarına bile bu sokaktan geçme izni verilmiyor."
- 9 D'Ohsson, *Tableau*, c. II, s. 175.
- 10 Cosimo Comidas da Carbozano, *Descrizione topografica dello stato presente di Constantinopoli*, Bassano, 1794, s. 51.
- 11 Sirkatibi Ahmed Efendi, *III. Selim'in Sirkatibi Ahmed Efendi tarafından tutulan Rûznâme*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993.
- 12 İstanbul'un 1810-1815 yılları dolayında askeri mühendis Seyyid Hasan tarafından çizilen 1:2500 ölçekli kısmi haritası, Türk ve İslam Eserleri Müzesi, n. 3339. Bkz. Kâzım Çeçen, *II. Bayezid suyu haritaları*, İstanbul, İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi, 1997.
- 13 Helmuth, Graf von Moltke, *Karte von Constantinopel...* 1/25.000, Berlin, 1842. Moltke, 19. yüzyılın ilk yarısında ki diğer haritalardan oldukça farklı bir konumdadır. Eski okul müdürü coğrafyacı Ritter, onu "her arazinin karakteristik özelliklerini ayrırt edebilen dahiyane bir göze sahip, doğuştan topograf bir" sayıyordu. Bkz. ayrıca Helmuth, Graf von Moltke, *Letters of Field-Marschall Count Helmuth von Moltke to his mother and his brothers*, Londra, J. R. Osgood McIlvaine & Co. 1891; ayrıca Helmuth, Graf von Moltke, *Aufzeichnungen, Briefe, Schriften, Reden mit Zeichnungen aus Moltkes Skizzenbuch*, Ebenhausen/Münih. W. Langewiesche-Brandt (1922). Moltke'nin ilk arazi ölçümü 1836-1837 kışındaydı. Şubat 1837'de annesine haritanın ilk versiyonunun "Büyük Senyör (Sultan)" tarafından ısmarlandığını yazarak "harita gelecekte Türkiye'deki ikametimin en ilginç sonuçlarından biri olacak," diye ekler. Ergin (Ergin, Osman Nuri Mecelle-i Umur-i Belediyye [1922], tekrarbasım İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri, 1995, s. 1243-1245). Yerasimos (Stefan Yerasimos, *Hommes et Idées dans l'Espace Ottoman*, İstanbul, Analecta Isisiana XXIX, 1997, s. 323) ve Çelik (Çelik, *Remaking*, s. 84) haritanın salt

bir arazi ölçüm çizimi olmaktan öte, sokak sisteminin kentsel bir reform önerisi için temel olduğunu ima eder görünüyorlar. Haritanın, Ergin'in 1915'te gördüğü, üstü not ve eskizlerle dolu bir versiyonuna dair çok şey söylenmiş ve yazılmıştır, ancak harita bir daha ortaya çıkmadı. Moltke'nin böyle büyük bir tasarımı yazılarında yorumsuz bırakması gariptir. Aslına bakılırsa, 1836 planı, Kauffer planlarıyla (hem 1786 versiyonu, hem de sonrakiler) kıyaslandığında çok doğrusal bir Beyazıt-Hekimoğlu bağlantısına sahiptir, Kauffer planlarında ise Beyazıt-Edirnekapi güzergahı çok daha düz görünürken, Beyazıt-Laleli-Hekimoğlu eksenini dönmeye ve kıvrıla kıvrıla uzanır. Bu, bir projeler sorunundan ziyade bir algılama sorunudur ve Moltke'nin ölçümünün aceleye gelmesinden ya da Beyazıt-Laleli-Hekimoğlu eksenini üstündeki Laleli, Simkeşhane, Taş Han vakif eserlerinin inşası sırasında ya da sonrasında yapı bağlamı içindeki küçük değişikliklerden kaynaklanıyor olabilir. Belki de Moltke'den onlarca yıl sonra bile, Beyazıt'ın batısındaki "daha Müslüman" mahallelerde fazla vakit harcamakta isteksiz olan ve çoğunun yaptığı gibi önceki ölçümlere güvenen haritacılar bu değişiklikleri algılamadılar.

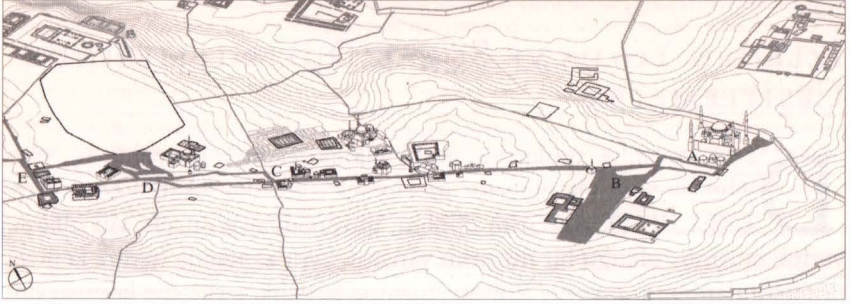
- 14 Doğru, Moltke'nin harita çıkarmasının ana amacı askeriydi ve kentin dış bölgelerinin coğrafi olarak doğru çizilmesini amaçlıyordu ve çok açık ki Kauffer, Hammer ve Barbié du Bocage'un işlerinden yararlandı. Salt turistik ve nadir ya da koleksiyonculara yönelik bir harita değildi, oysa Davies'in neredeyse aynı döneme ait ve J.-J. Hellert'in *Atlas de l'Empire Ottoman* (Paris, Bézizard, Dufouret Cie., 1844) başlıklı eserinde basılan 1/20.000 ölçekli haritası böyle olabilir. Moltke, İstanbul'a Alman Genel Kurmayı tarafından tayin edilmiş ve daha sonra seraskere "ödünc" verilmiş, II. Mahmud'da günlük temas halinde günlerce yolculuk etmişti. Harita yayımlandığında rütbece öyle bir konuma gelmişti ki, iki değişik baskıda doğru sokak adlarını kayıtsızca ihmal etmeyi aklından geçiremezdi.
- 15 Antonio Baratta, *Constantinopoli effigiata e descritta* (Cenova, 1830), Torino, Fontana e Pomba, 1840, s. 559.
- 16 Söz konusu eğilim çok daha sonra, 19. yüzyılın ortasına doğru, Aksaray Valide Camii'nin, İtalyan mimar Montani tarafından inşasıyla da onaylandı.
- 17 Batılı haritacıların, daha geleneksel olan Müslüman semtlerinde ölçüm yapma güçlüğü abartılmış olabilir, ama bu durumun kentin bu kısımlarının grafik tasvirini etkilediği kesindir.
- 18 *Bosphorus Thracicus – Der Kanal der Schwarzen Meer... geometrisch aufgenommen durch Johann Baptist von Reben, Kaysl. Königl. Ungarl. Ingenieur Hauptmann, herausgegeben durch die Homaenne. Erben zu Nürnberg 1764.*
- 19 Comte de Choiseul-Gouffier, *Voyage Pittoresque de la Grèce*, c. I, Paris, 1782; c. II, Paris, 1809.
- 20 1776'daki ölçümden sonra Kauffer tarafından çizilen harita: "Carte Générale de la Ville de Constantinople et du Canal de la Mer Noire..." Yayımlandığı eser: Choiseul-Gouffier, *Voyage* (45x125 cm.). Bunu düzeltilmiş ve güncelleştirilmiş baskılar izledi. Örneğin bkz.: "Plan von Constantinopel und seinen Vorstaedten... Geometrisch aufgenommen im J. 1776, berichtigt und vermehrt in J. 1786 von Fr. Kauffer, Ingenieur bei der französischen Gesandtschaft des Grafen Choiseul-Gouffier, mit neuen Zusatzen von J. B. Barbié du Bocage 1821." Berlin&Pesth, 1821 (British Library Map Room, 43990.10.).
- 21 Özenli çeşmeleri ve sebiliyle Seyyid Hasan Paşa Medresesi, Sabuncu Hanı ve en azından bir önemli konak, 19. yüzyıl sonuyla 20. yüzyıl başına ait Zeyneb Hanım Konağı ve daha kuzeyde olmakla birlikte, 18. yüzyıldan kalma Kaptan İbrahim Paşa Konağı ve Camii.
- 22 Bkz. yaklaşık 1810 tarihli Seyyid Hasan haritası (*İst. 1810 har.*).
- 23 Bu soruyu şu eserlerde ele aldım: Maurice Cerasi, "The Urban Perspective of Ottoman Monuments from Sinan to Mehmet Tahir: Change and Continuity", *Aptullah Kuran İçin Yazılar-Essays in Honour of Aptullah Kuran* içinde, ed. Ç. Kafesçoğlu ve L. Thyss-Şenocak, İstanbul, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları, 1999, s. 171-190 ve Maurice Cerasi, *La Città del Levante: Civiltà urbana e architettura sotto gli Ottomani nei secoli XVIII-XIX*, Böl. xiii, Milano, Jaca Book, 1988 (Türkçe Çevirisi: Maurice Cerasi, *Osmanlı Kenti: Osmanlı İmparatorluğunda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uyarlığı ve Mimarisi*, İstanbul, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları, 1999).

İZLENEN YOLDA VE SOKAK DÜZENLEMESİNDE ÇEŞİTLEMELER

Divan ekseni ve anıtlarının grafik olarak rekonstrüksiyonu, 19. yüzyılın ilk yarısıyla ilgili bir morfolojik^a duruma tekabül eder (bkz. Levha III-IV). Bu tarihi dönem, güzergâhların önceki yüzyıllarda yerine oturmuş olduğu bir durumu yansıtır, aynı zamanda henüz kentsel dönüşümlerden geçmemiş fiili bir duruma karşılık verir; söz konusu dönüşümler 1865'ten sonra tarihi kentin giderek ilerleyen ayrışmasını belirledi. 1880¹ haritasının, en sonuncu 1998 hava fotogrametrisiyle^b üst üste bindirilmesi, Divan ekseni sokağının izini sürmeye başlamamızı mümkün kıldı. Bu tarihi harita, kentsel arazi ölçümünün modern teknikleri kullanılarak yaratılmış olduğundan, bir karşılaştırma yapmak olanak dahilindeydi. 1880 haritası büyük ihtimalle, Divan ekseninin Eski Saray ile Edirnekapı arasındaki bölgesinde, 19. yüzyılın ilk yarısındaki morfolojik durumu yansıtır; haritadaki anayol şeritlerinin düzenlenmesi, çok daha öncesine ait tarihi haritalarinkine benzer.² Öte yandan, Divan ekseninin Bayezid Camii ile Ayasofya arasındaki doğu kısmı, 1860'ların kentsel çalışmalarıyla 1880'de zaten değişikliğe uğramıştı.³ Tahrip ya da tadil edilen kentsel yapı bloklarının düzenlenmesi için, 1860 öncesinin tarihi haritalarından yararlandık. Avrupalılar ya da Osmanlı teknisyenleri tarafından hazırlanan bu haritalar özel temsil teknikleri, deformasyonlar ve kimi durumlarda hatalar içerir, bu da kentsel düzenlemeyi yorumlamak için fazladan dedüksiyon çabası gerektirir. 1810 haritası, hatalarına rağmen, sayısız açıklayıcı notun varlığıyla ve modern geleneksel yöntemler kullanılarak tasvir edilmesi zor olan, bazı ufak tefek mimari öğelerle (kapı ve cümle kapıları, sebil, çeşmeler, türbe) bize yararlı bilgiler sağlar.

a Kentsel morfoloji, bir kentin sokak tasarımları, bina boyut ve biçimleri, mimari ve yoğunluğundan oluşan fiziki formu anlamına gelir –ç.n.

b Eski Yunanca'dan Batı dillerine giren "fotogrametri" terimi *fotos* (ışık)+*grama* (çizim)+*metron* (ölçme) kelimelerinden oluşur; ışık yardımıyla çizerek ölçmek anlamına gelmektedir ve öncelikle bir harita yapım yöntemidir. Fotogrametri tekniğiyle ölçülmek istenen arazinin fotoğrafları çekilir ve görüntüleri ölçülerek istenen bilgiler sağlanabilir, ayrıca bu görüntüler özel aletlerde harita ya da plan biçimine dönüştürülebilir. Hava fotogrametrisi ise uçak ya da başka bir hava aracından çekilmiş fotoğraflarla çalışan fotogrametri türüdür –ç.n.

Resim 11. Ayasofya'dan Beyazıt ve Eski Saray'a kadar Divan ekseni.

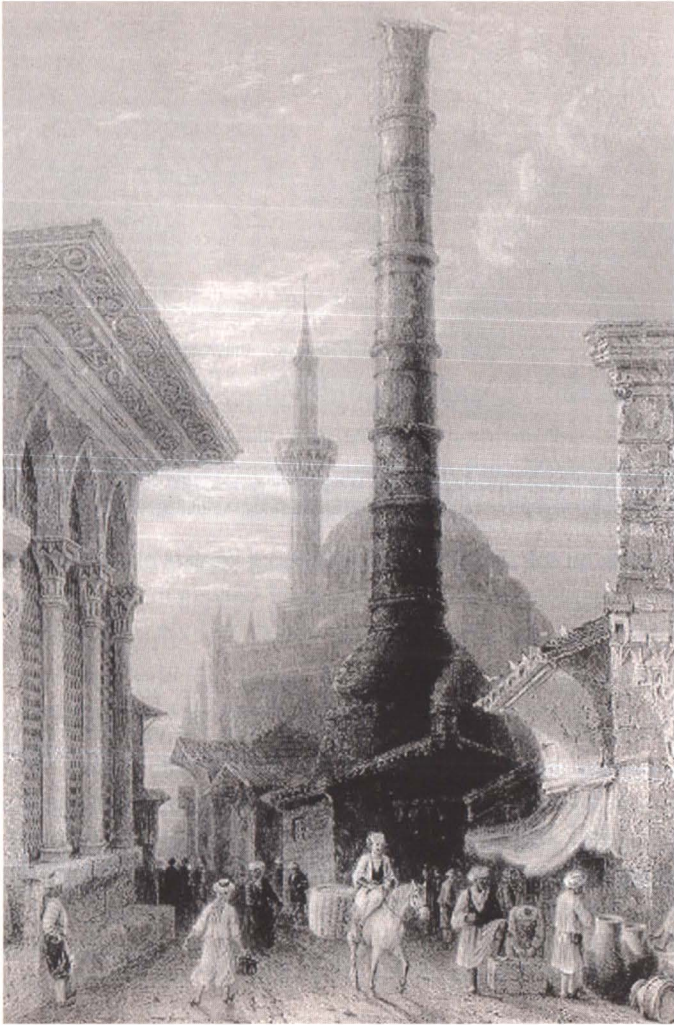
Divan eksenindeki yolların doğrultu, genişlik ve morfolojisindeki çeşitlendirmeleri anlamak için eksenin değişik bölgelerini ayrı ayrı gözden geçireceğiz.

AYASOFYA SEMTİ

Topkapı Sarayı'ndan Atmeydanı'na doğru giden güzergâh, Ayasofya çevre duvarının güney tarafı yakınında iki dar sokağa ayrılır. Çevre duvarının içindeki sultan türbesinin yanından geçen birinci sokak, törenler için ve simgesel olarak önemliydi (A). Yol burada, Ayasofya türbeleri ile Mimar Sinan'ın Haseki Hürrem Sultan Hamamı arasındaki alanı işgal eden bir blokun varlığından ötürü çatallanıyordu. İki yol biraz ileride birleşip batıya doğru devam ediyor, Atmeydanı'yla arasına başka bir yapı bloku giriyordu (B).⁴

ATMEYDANI VE KOCA SİNAN PAŞA MEDRESESİ ARASINDAKİ KISIM

Aşağı yukarı antik Bizans Mese Regia'sına tekabül eden bu kısım, bölgenin doğal yapısıyla ilişkisi açısından bir dağ sırtı konumundaydı. Düz bir dar sokak oluşturunca ve burada anıtsal binalar ile imaret kurumları çok yoğunlaştı. Bu sokağın, dolambaçlı ve dar iç yollara kıyasla doğrusal ve bir hayli geniş olması, 19. yüzyıl başı yazarlarının dikkatinden kaçmamıştı.⁵ Sokağın genişliğinin en fazla 8 metre civarında olması gerektiğini sanıyoruz, öte yandan farklı kaynaklar 6-6,5 metreden söz ediyor; o dönem için bir hay-

Resim 12. 1865 sonrası sokak genişletme çalışmalarından önce Köprülü Mehmed Paşa Medresesi duahanesinin sundurması ve Çemberlitaş Hamamı'nın köşesi. Thomas Allom tarafından yapılan gravür, 1840.

Resim 13. 1810 Seyyid Hasan haritasında Beyazıt Meydanı ve çevresi. Eski Saray (en üstte solda) ile Bayezid Camii (ortada) arasındaki çarşı bölgesinin kapılarına dikkat ediniz.

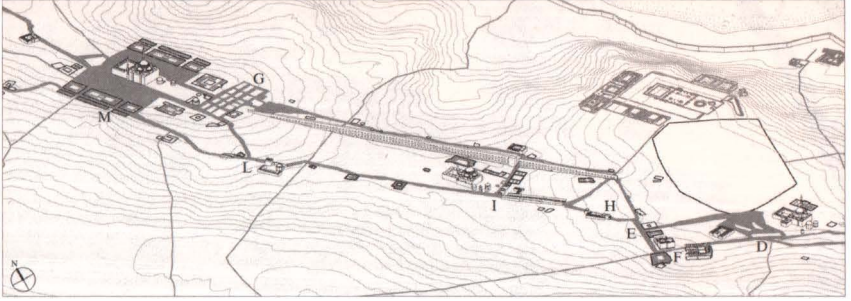
li geniş sayılan bu sokağın genişliği, 1860'ların kentsel planlama çalışmalarının ardından neredeyse iki katına çıkmıştır.⁶ Güzergâh, Kemankuş Mustafa Paşa ve Merzifonlu Kara Mustafa Paşa medreselerinde ikiye ayrılıyordu (C).

DAHA SONRA BEYAZIT MEYDANI OLARAK ADLANDILAN BÖLGE

Güzergâh, Bayezid Camii'ne yaklaşırken, bir yapı blokunun her iki yanında uzanan iki küçük kola ayrılıyor ve az ileride Beyazıt Meydanı'na denk gelecek biçimde tekrar birleşiyordu (D). 19. yüzyıl başında Beyazıt Meydanı'nı cami, Bayezid Medresesi ve Eski Saray'ın çevre duvarı arasında kalan boşluğu çevreleyen, çoğu dükkânlardan oluşan küçük binalar belirliyordu. Divan ekseni bu noktada iki alternatif yoldan ilerliyordu: Olması mümkün bir dizi yaya yoluyla Beyazıt Meydanı'nı karşıdan karşıya geçiyor ya da meydanın dışında tek bir güzergâhla devam ediyordu.

BEYAZIT MEYDANI'NDAN GEÇEN GÜZERGÂHLAR

Bunlar meydanın içine serbestçe kondurulmuş, muhtemelen ticaret için kullanılabilecek kısa ömürlü yapı ya da barakalardı ve bu açık alan-

Resim 14. Beyazıt ve Eski Saray'dan Fatih Külliyesi'ne kadar Divan ekseni.

da birleşen dar sokakları kollara ayrılmaya zorluyordu.⁷ Mümkün olan bütün geçişlerin, Sabuncu Hanı ile Seyyid Hasan Paşa Medresesi arasındaki cümle kapısından doğal bir çıkışları vardı (E).

BEYAZIT MEYDANI'NIN DIŞINDAKİ GÜZERGAH

Bu güzergâh önceki doğrusal yönü boyunca Aksaray semtine doğru devam ediyordu. Bu kısım, Bayezid Hamamı ve Simkeşhane ile Hasan Paşa Hanı'nda (F) kuzeye, Sabuncu Hanı'na doğru keskin bir dönüş yaparak, hanın yakınında Beyazıt Meydanı'ndan gelen sokaklarla birleşiyordu.

BEYAZIT SEMTİNDEN FATİH KÜLLİYESİ'NE KADAR DİVAN EKSENİ

Divan ekseni, Sabuncu Hanı geçtikten sonra bir kez daha iki dar sokağa ayrılıyordu. Her ikisi de, Bozdoğan Kemerî'nin belirlediği yönü takip ederek Fatih Camii'ne doğru gidiyordu. Bu iki sokak sukemerine paralel olarak onun kuzeyinde ve güneyinde yer alıyor ve aşağı yukarı düz bir çizgide ilerliyordu.

SUKEMERİNİN KUZEYİNDEKİ KISIM

Bu kısım Bayezid ile Fatih camileri arasındaki çukuru izliyor ve Fatih Külliyesi'nin yakınında bir hayli dikleşiyordu. Binaların mimari bakım-

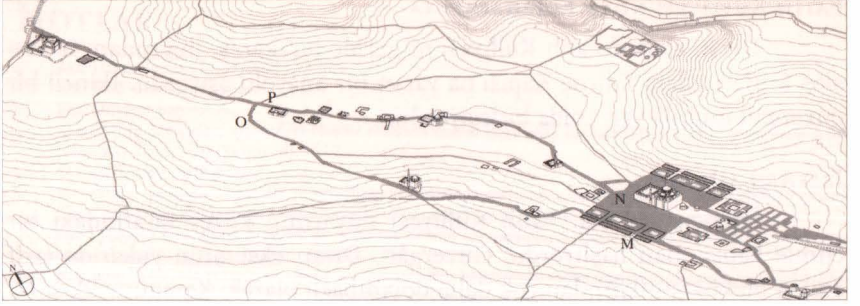

Resim 15. Fatih Külliyesi'nin güneydoğu cümle kapısı (Çorba Kapısı).

dan daha küçük ölçekli olması, ayrıca medrese, mektep ve mescitlerin yaygın varlığı bu kısmın karakteristik özelliği idi. Güzergâh, daha sonra mümkün yaya yollarından oluşan dik açılı bir sokak şebekesinde kollara ayrılmak üzere, Fatih Külliyesi yakınında Atpazarı'yla buluşuyordu (G). Fatih Külliyesi'ne, çevre duvarının güneyinde yer alan cümle kapıları vasıtasıyla ulaşılıyordu. Başka girişler, külliyenin kuzeydoğu tarafında, medrese binalarının arasında mevcuttu.

SUKEMERİNİN GÜNEYİNDEKİ KISIM

Bu kısım Kuyucu Murad Paşa Medresesi'nde başlıyor ve revaklı Direklerarası Arastası'na doğru devam ediyordu (H). Bu sonuncu revaklı

Resim 16. Fatih Külliyesi'nden Edirnekapi'ya kadar Divan eksenini.

sokak Şehzade Camii'nin sınır duvarıyla aynı hizaya geliyor, önemli bir yapı olan yeniçerilerin eski kışlasına (I) hafifçe sürtünüyor ve bu bina toplulukları arasındaki kısımda, Divan ekseninin başka hiçbir yerinde görül-meyen bir biçimde, sabit bir genişlikte düz bir hat izliyordu. Güzergâh, Dülgerzade Camii yakınında iki kola ayrılıyordu (L). Bu eksenin bir kolu Atpazarı'nın bir yan sokağıyla birleşiyor ve Fatih Külliyesi duvarının güney tarafındaki cümle kapısına (Resim 15) doğru devam ediyordu. Buna karşılık öteki kol, külliye'nin güneybatı tarafında çift sıra halindeki medreselerin sokağına doğru gidiyordu (M). Bu yoldan, külliye avlu duvarının batı yanını oluşturan çifte medresenin arasında yer alan girişler vasıtasıyla caminin iç avlusuna girilebildiği gibi, Karagümrük semtine doğru devam etmek de mümkündü.

FATİH KÜLLİYESİ

Bu külliye bölgenin yükseltili doğal yapısıyla ilişkisi bakımından, en yüksek noktalardan birine oturtulmuştu. Geometrik olarak düzenli, simetrik ve belirgin hatları olan çevre duvarı, kentteki diğer anıtsal külliyele-re kıyasla eşsiz bir örnektir. Kentsel güzergâhlar girişlerin geometrik plan-larına göre belirlenmişti. Çevre duvarının güneyindeki cümle kapılarının kuzeydekilerle eksene göre ilişkisi, duvarın içindeki büyük avludan geçen yaya yollarında ilginç bir sürekliliği mümkün kılıyordu.

FATİH KÜLLİYESİ'NDEN EDİRNEKAPI'YA

Divan ekseni Fatih Külliyesi'ni geride bırakarak, doğrudan Teodosios Surları'ndaki Edirne Kapısı'na varan bir anayolu aşıyordu. İkincil bir güzergâh onunla yarı yolda birleşiyordu.

İZLENEN ASIL YOL

İzlenen asıl yol, Fatih Külliyesi duvarının kuzey tarafındaki bir cümle kapısından başlıyordu. Güzergâh, Divan ekseninin yukarıda tarif edilen öteki kısımlarından çok daha dolambaçlı olarak, Karagümrük semtini baştan başa geçiyordu. Zincirlikuyu'daki dar sokağın orta bölümü, klasik dönemde inşa edilmiş, yapısal ölçeği küçük ve vasat anıtsal binalarla doluydu (Levha III).

İKİNCİL BİR GÜZERGÂH

İkincil güzergâh, daha güneyde yer alıyor ve Fatih Külliyesi'nin güneybatısındaki çifte medrese sırasının iç sokağından başlıyordu (M). Anıtsal binaların asgari varlığıyla nitelenen bu güzergâh, Mimar Sinan'ın Mesih Ali Paşa Camii'ni geçtikten sonra Ermeni muhiti ve Karagümrük Meydanı (O) boyunca uzanıyordu. Bu mıntıka hemen ardından, yine Mimar Sinan'ın eseri olan Semiz Ali Paşa Medresesi'nin yakınında anayolla birleşiyordu.

Bu yöreye adını veren "kara gümrüğü" ya da Karagümrük, bu iki dar sokağın pek iyi tanımlanmayan bir noktasında, muhtemelen aynı adı taşıyan önemli meydana yer alıyordu.

EMILIANO BUGATTI VE SABRINA D'AGOSTIONO

NOTLAR

- 1 Bkz. Harita Listesi, *1st1880 har.*
- 2 Bkz. *1st1810 har.*, *1st1848 har.*
- 3 Bkz. Onuncu Bölüme Ek.
- 4 Ayasofya ile Atmeydanı arasındaki bloklar 1865'ten önceki bazı tarihi haritalarda görülebilir. Bkz. *Melling har* (Resim 4), *1st1848 har* (Resim 10).
- 5 Bkz. *1st1810 har.*, *1st1848 har.*
- 6 Bu tahmini varsayım, yükseklik ve genişliklerin oransal kıyaslaması için, artık kısmen tahrip olmuş yapıların (Çemberlitaş [Valide] Hamamı kadınlar girişi salonunun köşesi, Köprülü Mehmed Paşa Medresesi'nin sundurması) yeniden tasarımına ve Allom'un çizimine (Resim 12) dayanılarak oluşturuldu. 19. yüzyılın kentsel planlama çalışmaları için bkz. Onuncu Bölüm ve Ek'i.
- 7 Bazı ikinci derecede sokakların cümle kapılarının 1810 haritasında neden gösterilmediği pek belli değil. Eğer bunlar var olmadıysa, o zaman bu alanın tümüyle kapatılması becerilememiştir.

BİZANS MESE'Sİ VE OSMANLI DİVANYOLU

Mese'nin Divanyolu'nun öncüsü olduğu yorumu bir miktar belirsizlik içerir. Divan ekseninin, ne denli kabataslak olursa olsun, merkezi Roma-Bizans Mese'lerinin üç ana kolundan ikisiyle çakışması, kafa karışıklığına ve çağlarla formların tamamen yanlış ilişkilendirilmesine yol açtı. Avrupalıların 19. yüzyılda çizdikleri haritaların çoğunda, antik Bizans-Roma siteleri ve yer adları titizlikle Osmanlı kentinin üstüne bindirilir.

1855-1860 Stolpe haritasının, Mordtmann tarafından kullanılması buna iyi bir örnektir.¹ Osmanlı kentinin, mahalleleri, etnik farklılıkları ve durmadan değişen sokak sistemi için mükemmel bir restitüsyondur ve dikkatle ölçülüp çizilmiş bir haritadır. Yine de, kendi özerk tasvirlerini hak eden Mese, Artopoleon² ve çeşitli forumların sit adları, Mordtmann tarafından bu konuyla hiç ilişkisi olmayan bağlamda haritaya basılmıştır.

Daha sonraki araştırmalarla aşılmış olsa bile Mordtmann'ın Bizans siteleri rekonstrüksiyonu³ çok daha doğrudur. Mordtmann, mevcut bazı Osmanlı öğelerine göndermede bulunarak Bizans ve Roma sitelerini bulmaya çalışır, ama birbiriyle tamamen ilgisiz iki imgeyi kaynaştırmaya kalkışmaz. Eksenin en batıdaki kısmında, Fatih'ten Edirnekapı'ya kadar, hiçbir biçimde klasik olmayan sokak ağı hakkında kıt arkeolojik verilere dayanarak bir tahminde bulunmaktan doğru olarak kaçındığını görmek ilginçtir.

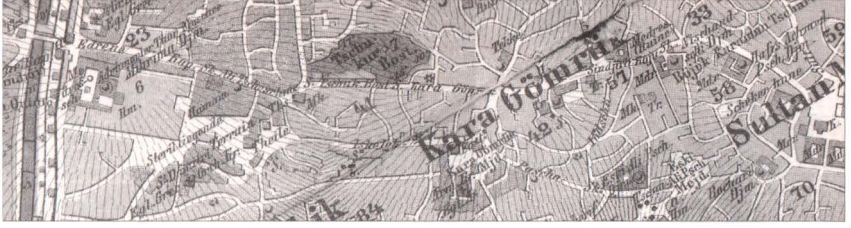
Atmeydanı-Ayasofya-Sultanahmet bölgesinden Beyazıt-Tauri Forumu'na⁴ uzanan, oradan güneybatı (Porta Aurea)⁵ ve kuzeybatı (Porta Harsia)⁶ Edirne Kapısı yönünde çatallanan iki arterin genel coğrafya ve düzenlemesi, ayrıca tepeler boyunca en yüksek topografik hatlara yerleşilmesi, bu benzeşmeye ilişkin kabaca bir izlenim verir. Öte yandan, Osmanlı Divan ekse-

a (Yun.) Fırincıların (meydanı) anlamında –ç.n.

b (Lat.) Boğalar Meydanı: Bugünkü Simkeşhane, Bayezid Hamamı, Bayezid Külliyesi ve Beyazıt Meydanı'nı kaplayan alan –ç.n.

c (Lat.) Altın Kapı: İstanbul kara surlarının Yedikule kesiminde, imparatorların zafer alayının başında kente giriş yaptıkları Bizans dönemine ait ana tören kapısı –ç.n.

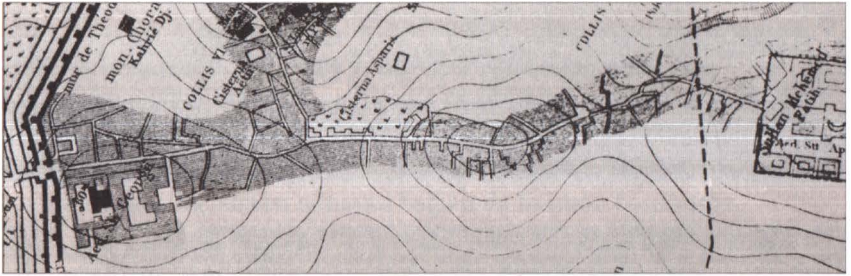
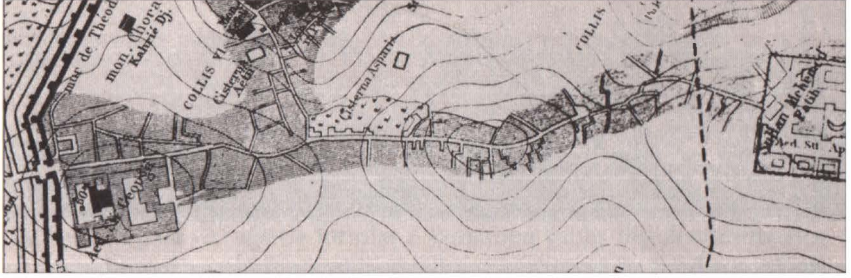
d (Lat.-Yun.) Harsia Kapı, Harisios Kapısı –ç.n.

Resim 17. Stolpe-Mordtmann'ın 1855-1860 haritasından seçme örnekler. Üstte: Fatih'ten Edirnekapı'ya. Ortada: Beyazıt ve Eski Saray'dan Fatih Külliyesi'ne. Altta: Topkapı Sarayı'ndan Beyazıt ve Eski Saray'ya.

ni sisteminin çok sayıdaki kanalı (bkz. İkinci Bölüm) ve Bizans sokak sisteminin arkeolojik yorumu kapsamında hâlâ cevapsız duran sorular, iki çağ arasında ilişki kurma girişimini tehlikeli hale getirir.

Mango ve Berger'in son yirmi yıldaki –esas olarak erken dönem Roma-Bizans dönemindeki Konstantinopolis'e odaklanan– çalışmaları, ayrıca Magdalino'nun ortaçağ dönemindeki Konstantinopolis'e ilişkin çalışması, Bizans Mese sisteminin farazi biçimi ve kentsel anlamı konusuna ışık tut-

Resim 18. Mordtmann'ın "Constantinople au Moyen-Age" (1891) haritasından seçme örnekler. Üstte: Harsia Kapı'dan (şimdi Edirnekapi) Havariyun Kilisesi'ne (şimdi Fatih) kadar. Altta: Tauri Forumu'ndan Hippodrom'a kadar.

tu.³ Ancak bu sistemin Osmanlı fethinden önceki iki yüzyıl içinde ne kadar değişmiş olduğunu bilmiyoruz.

Harsia Kapı (Edirnekapi) güzergâhı, Osmanlı dönemindeki düzenlemesine 10. yüzyıl dolayında kavuşmuş olabilir. Ayrıca kentin gelişmesinde iki bin yıl boyunca yolların doğrultusundaki değişimleri hesaba katmamız gerekir. Bizans kentinin kuzeyinden çıkan karayolu güzergâhı çok erken bir tarihte oluşmuştu. Ardından, I. Constantinus döneminde Via Egnatia-Porta Aurea yönü öne çıktı. Daha sonra Balkanlar yönündeki Havariyun Kilisesi^a-Vlaherna Sarayı^b güzergâhı kentsel açıdan önem kazandı.⁴ Os-

a Bugünkü Fatih Camii'nin yerinde bulunan, kenti 4. yüzyılda kendi adına kuran İmparator I. Constantinus döneminin en önemli yapıtı; Kutsal Havariler Kilisesi olarak da bilinir –ç.n.

b Bugünkü Ayvansaray'da kalıntılara rastlanan Bizans sarayı (Blahernai Sarayı) –ç.n.

manlı yönetiminin ilk üç yüzyılında, Davudpaşa Kışlası ve Eyüp'e doğru Edirnekapi güzergâhı ortaya çıktı (ya da yön değiştirdi); Porta Aurea ve güneybatı kapılarının çevre kesimleri de daha az kullanılır oldu. Nihayet, 19. yüzyıl başında Laleli-Aksaray-Kocamustafapaşa ve Yedikule ekseninin işlevsel, kısmen de törensel rollerinin, anlamı belirsiz bir biçimde yeniden canlandığını algılıyoruz; nitekim bu durum daha sonra Marmara kıyısı boyunca banliyölerin ve demiryolunun gelişmesiyle de onaylanıyordu. Bu değişikliklerin tam olarak ne zaman ve ne denli tedricen gerçekleştiğini, ayrıca ne derecede önceki eğilimlerin direnişiyle dengelendiğini bilmiyoruz; ama mutlak olmadıklarını, yerlerine geçilen doğrultuların kentsel rollerinin ve potansiyellerinin kısmen korunduğunu biliyoruz. Bu nedenle, bir bütün olarak Bizans dönemi ve bütünüyle Osmanlı dönemi arasında keskin farklar ya da benzerlikler bulmak olanaksızdır.

Arkeolojik buluntular, sistemin doğu ucunda bile (Mese Regia'nın mirasını devraldığı belli olan Ayasofya-Çemberlitaş mıntıkası), kabaca erken dönemdeki Mese Regia'nın merkezi kısmı kadar geniş olan modern Divanyolu'nun 10 metre kadar güneye kaydığını gösterir.⁵ Ama bu, yol seviyesini 2,35 metre yükselten on dört yüzyıllık dolgudan⁶ ve 19. yüzyıl sokak reformunu takip eden birçok tecavüzden sonra oldu kuşkusuz.

Fatih-Karagümrük-Edirnekapi yolunun tamamının, Bizans Mese sistemiyle ya da daha sonra Osmanlı öncesindeki sokak sistemiyle çakıştığını gösteren hiçbir kanıt yok.⁷ Güzergâhta, Fatih Külliyesi'nin doğusunda ve merkezdeki batı kapısından başlayarak dönemeçli, yine de tutarlı bir düzenleme korundu; anıtlar, ikamet amaçlı binalar ve mezarlıklar, İstanbul'un başka Müslüman semtlerindeki gibi birbirini sırayla izliyordu. Bozdoğan Kemerî'nin kuzey ve güneyindeki, şimdi Şehzadebaşı Caddesi ve Kovacılar Caddesi olan çifte yol, her iki dar sokakta vakıf eserlerinin sıralandığına bakacak olursak Osmanlı döneminde yerli yerine oturmuştu; sokakların, sukemerinin [yükseltinin] doruğundaki konumu ve açık revaklı yapısı buna kolayca izin verebileceğinden, Bizans döneminde de mevcut olduğunu varsaymak mantıklıdır. Berger'in Havariyun Kilisesi-Polieftos^a

a Bugünkü Saraçhanebaşı'nın bulunduğu yörenin Bizans dönemindeki adı, Polieuktos –ç.n.

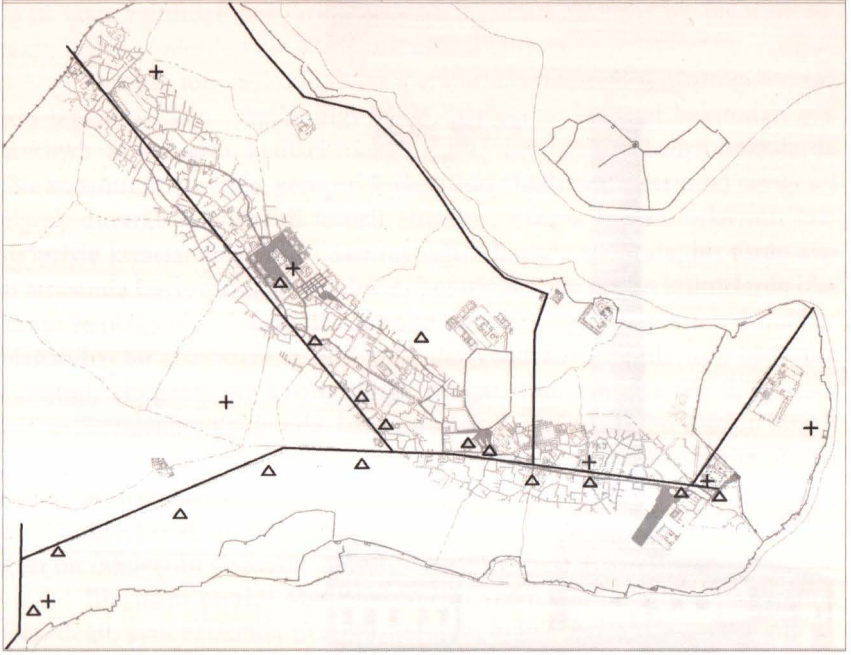
bölgesindeki sokak sisteminin rekonstrüksiyonunda sunduğu ikinci seçenek, eğer başkalarınca da onaylanırsa, bu varsayımı mutlaka kuvvetlendirecektir.⁸ Elbette, “*Aetios Sarnıcı boyunca... Harisios Kapısı’na kadar... Fatih Camii’nin büyük avlusuna paralel (uzanan) eski kuzeybatı karayolu,*”⁹ yalnızca başlangıç ve varış noktalarında Osmanlı eksenineyle çakışırdı. Bununla birlikte, 16.-19. yüzyıllardaki kentsel yoğunluk, daha önce seyrek biçimde yapılaşmış olan bölgenin orta mıntıkalarında, aynı doğrultudaki kümeleşmelerin yönünü değiştirmiş olabilir.

Öte yandan, “*Theodosios’un Altın Kapı’sından Milion’a kadar 5,5 kilometre dolayında olan (ve) 435 yılından sonra esas olarak değişmeyen*”¹⁰ Bizans dönemindeki Konstantinopolis’in güneybatı tören yolu, ancak 18. yüzyılın sonunda yeniden önem kazandı ve artık kent surlarına kadar uzanmıyordu.

Constantinus öncesinin [kent] çekirdeği içinde yer alanlar dışında, Konstantinopolis’in tüm kamusal alanlarının, Mese’nin kolları üstünde olduğu kabul ediliyordu.” Bununla kastedilen, forumlar, *stoalar*^a ve anıtsal bir sütunu merkez alan boşluklar gibi resmi alanlardı sanırım.” Osmanlı dönemindeki İstanbul’da durum kesinlikle böyle değildi; burada kamusal olan alanlar, daha büyük külliyelerin dış avluları, çayırlar ya da resmi olmayan meydanlardı; bu meydanlardan Vefa, Atmeydanı (Hippodrom), Karagümrük gibi bazıları Divan eksenine çok kısa bir mesafede bulunuyordu. Büyük olasılıkla benzer gayri resmi alanlar geç dönem Bizans kentinde de vardı. İşlek arterler, ticari yoğunlaşmalar ve gayri resmi öğeler her iki kentsel kültürün de ortak mirasıydı. Bunları birbirinden ayıran şeylerin kökleri, kentin gayri resmi özelliklerinden ziyade mekânın resmî nitelendirmelerinden geliyordu.

Erken dönem Mese’leri, belirgin mimari kavşakları olan revaklı sokaklardı; bu sokakların hepsi mimari açıdan seçkin olan ve net bir geometri ile perspektifin hâkim olduğu İmparatorluk Sarayı, Milion, Constantinus Forumu vb. ile bütünleşmişti. Osmanlı sistemi, arteri olmayan kentin içinden kıvrılıp bükülerek geçen, yan yana öğeler arasında sürekliliği sağlayan kısa bağlantıların olduğu –bunun güçlü dilbilimsel imalarını daha sonra

a (Yun.) Arasta –ç.n.

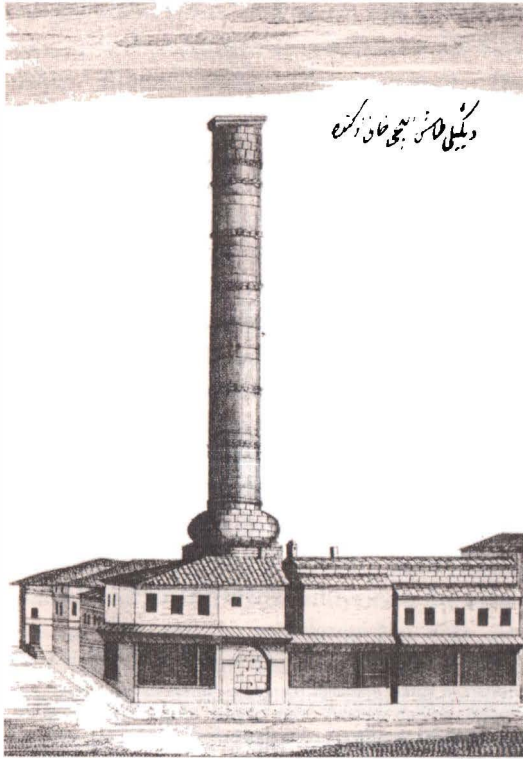

Resim 19. Geç Bizans döneminde tören alayları ve kutsal mahaller (Berger'in "tören alayları" ile Magdalino'nun *Constantinople Médiévale*'indeki verilerin sentezi). Siyah çizgiler: En çok değinilen tören alayı güzergâhları. İki ana Mese, Harisios Kapısı'ndan (en üstte solda) ve Porta Aurea'dan (en altta solda) çıkar. Haçlar: İmparatorlar tarafından hem geç dönemde, hem daha önce ziyaret edilen kiliseler. Üçgenler: *Seremoniler Kitabı*'nda alıntılanan törensel merkezler.

ele alacağım— bir sistemdi. II. Mehmed'in oluşturduğu, odakta olan dört öge –imaretler ve çarşıları, Eski Saray, Kapalıçarşı, Yeni Saray^a– görsel bakımdan inandırıcı olmayan, yerden fırlamış tek başına duran adalardı. Ayasofya ve Bayezid Camii, ne denli etkileyici olsalar da, sokak sistemi açısından bir bütünün parçalarından başka bir şey değildir.

Buondelmonti'nin tasvirinde görebileceğimiz gibi, revaklı sokakların bazı kısımları ayakta kalmış olsa bile, geç dönem Bizans kenti zaten

a Topkapı Sarayı –ç.n.

Resim 20. Bir 19. yüzyıl başı gravüründe Constantinus Sütunu'nu çevreleyen dükkân ve kulübeler.

ağır bir dağılma süreci geçirmişti.¹² Ayrıca görünüşe bakılırsa, Bizans yönetiminin son döneminde “kentnin içinden geçen eski tören yolu nadiren kullanılıyor” ve Constantinus Forumu, sadece yılda bir kez, imparatorluk tören alayları tarafından ziyaret ediliyordu.¹³ Mimari ihtişamın görüntüsü ve imparatorluğa özgü kentsel mekânın birliği, belki de Osmanlı fethinden yüzyıllar önce kaybedilmişti. Arterin törensel kullanımının, Bizans döneminde giderek azaldığını varsaymak riskli mi olur?¹⁴

Daha sonra, Osmanlılar arteri, her Mese'nin bir bitimi olduğu halde, kentten çıkan ve kentnin içinden geçen sonsuz ölçüde uzun bir güzergâha dönüştürdüler. Üstünde işlev ve yapıların bir araya toplandığı, bir varoş

ya da taşra yolundan pek farklı olmayan bu uzun yol, tipik bir biçimde sürekli, belirli yönlerden bir dönüşüm süreci geçirdi.

Eksenin törensel rolü de, imparatorluğun bazı yaygın simgeleri ek- sen boyunca halka sergilendiği halde, işlevsel ve kültürel bakımdan çok farklıydı. Sultanların, kentsel mekân içinde dolaşarak ve belirli noktalarda (bir atasının türbesinde, yeniçeri kışlası Eski Odalar'ın kapısında) simgesel olarak durarak kendilerini temsil etmeleri, Bizans imparatorlarının *tak- sis*'leriyle kıyaslanabilir mi?¹⁵ Sanmıyorum. Eninde sonunda, bir tören ala- yı sırasında böyle duraklar yapılması hemen hemen bütün kültürlerde ola- ğandı ve olağandır. Bizans döneminde Konstantinopolis'te tören durakları olağandışı bir atmosfere ve dini anlamlarla sadakat anlamlarının birbirine karıştığı, simgesel bir karmaşıklığa sahipti: Konstantinos Porfirogenne- tos'un *Seremoniler Kitabı*'nda, İmparatorluk Sarayı'nda tören yapılan birçok odaya "kutsal" unvanı atfedilir; imparatorların kent içindeki tören alayla- rında var olan sayısız tören durağı hem dini, hem sivil bir nitelik taşıyor- du.¹⁶ Kentsel ve mimari mekânda, dini ve resmi tören ile kültürün böyle yo- ğun bir etkileşimi Osmanlı kentinde görülmez.

Bizans'ın revaklı Mese'sine biçim veren yalnızca ihtişam yaratma fikri değil, aynı zamanda ticaretti; yalnızca belirli yerlerinde anıtsal bir ya- pı bulunan Mese, çoğu zaman kısa ömürlü ahşap revaklara sahipti. Hem Divan eksenini, hem de Mese'lerin (revaklı sokaklar ya da *stoa*'lar) belirli muntıkalarında ticari gelişme görülüyor, ama tüm yol boyunca görül- müyordu.¹⁷ Bu yoğunlaşmaların konumu Osmanlı'nın fethinden sonra da ko- rundu.¹⁸ Osmanlı kentinde, Bizans dükkânlarından pek farklı olmayan ah- şap dükkânlardan oluşan alışveriş sokakları –sık sık olduğu gibi dik açılı şablonlara göre inşa edilmiş olsalar bile– yolda bir kesinti ya da sapmaya neden oluyordu: Söz konusu sokaklar mimari bakımdan arteri vurgulamı- yordu. Muhtemelen, geç Bizans dönemi için de geçerlidir bu.

Görünüşe bakılırsa, kendi içlerinde ilginç ve pitoresk olan Osman- lı alayları için muhteşem arka planlara gerek duyulmuyordu. Osmanlı yapı ustaları ve işverenleri, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın eşsiz Şehzade arastası dışında hiçbir yerde revaklı sokak geleneğini yeniden canlandırma- yı denemediler. Sütunlar ve revaklar, Evliya'nın tanımlamalarında ve gele-

neksel bilgi birikiminde, besbelli klasik kent uygarlığı geleneğindeki yerlerinden dolayı değil, ihtişamları ve varsayılan büyüğü özellikleri nedeniyle önemli bir yere sahiptir.¹⁹

Sonuç olarak, Osmanlı ve Bizans arterlerini ortak bir referans içinde yorumlamak, her bir dönemin otantik imaj ve yapısının birbiriyle bağdaşmayan bir algılamasından başka bir şeye yol açmaz; böylesi, Osmanlı ekseninin kendine özgü mimari değerlerini algılamayı sınırlandıran fazlasıyla yüzeysel bir eşitlik önermesi olur.²⁰

MAURICE CERASI

NOTLAR

- 1 *Plan de la Ville de Constantinople ainsi que ses confins... par C. Stolpe, ci-devant au service de la Sublime Porta... corrigé et augmenté depuis l'an 1855 jusqu'à 1863 par C. Stolpe,* Berlin-Pera, 1863, Ölçek 1:10.000, tıpkıbasım, August J. Mordtmann, *Guide de Constantinople avec une introduction historique* içinde, Constantinople, Lorenz&Kiel (tarihsiz, yak. 1880). Bkz. ayrıca daha önceki C. Stolpe, *Text zum Plan von Constantinopel mit seinen Vorstaedten*, Pera-Constantinopel, yazarın kendi yayını, 1863. İlginç bir yorum, Barbié du Bocage'ın eskiz planıdır: *Essai d'un Plan de Constantinople telle qu'elle était sous les Empereurs Grecs depuis Constantin jusqu'à la prise des Turcs... Terminé le 30 novembre 1783*, Paris'te Bibliothèque Nationale'de tamamlandı (Cartes et Plans Ge.C.10571).
- 2 August J. Mordtmann'ın kısmen arkeolojik haritası: "Constantinople au Moyen Age-Relevé Topographique," "Revue d'Art Chrétien" içinde, 1892. Aynı bir harita olarak da yayımlandı: *Esquisse Topographique de Constantinople: Constantinople au Moyen Age-Relevé Topographique des constructions encore existantes remontant à cette époque dressé par le docteur J. Mordtmann sous les auspices et aux frais du Comte Riant, membre de l'Institut et publié par F. De Mely MD:CCC.XCI*, Lille, 1892. Müller-Wiener (*Bildlexikon*) ve Wolfram Kleiss (*Topographisch-Archäologischer Plan von Istanbul*, Tübingen, Wasmuth, 1967) Bizans siteri hakkında güncelleştirilmiş bilgiler içerir.
- 3 Daha önceki dönem için bkz. *Dumbarton Oaks Symposium, Constantinople, Dumbarton Oaks Papers 54* (2000) içinde, s. 157-264. Daha sonraki dönem için: Magdalino, *Constantinople Médiévale*.
- 4 Harisios Kapısı'ndan diğerlerinden farklı olarak önemli zafer alayları geçirdi. Yalnızca İS 793'te geçen bir zafer alayı, Cyril Mango tarafından ("The Triumphal Way of Constantinople and the Golden Gate," *Dumbarton Oaks Papers 54* [2000] içinde, s. 174 ve not 8) belirtildi. Vlaherna Sarayı'nın imparatorluk rezidansı olmasından sonra bile tören alaylarının çoğu, imparatorun Vlaherna Kilisesi'nden tekneyle geldiği Sarayburnu ile Ayasofya ve Hippodrom arasında sahneleniyordu (bkz. ayrıca Albrecht Berger, "Imperial and ecclesiastical processions in Constantinople," *Byzantine Constantinople—Monuments, Topography and Everyday Life* içinde, ed. N. Necipoğlu, Lahey, Brill, 2001, s. 83).
- 5 Bkz. Müller-Wiener, *Bildlexikon*, s. 232, Resim 263.
- 6 *Age.*, s. 256.
- 7 Nitekim Mordtmann'ın haritasında (*Esquisse Topographique*) Mese ve Fatih'in kuzeybatısındaki Divan eksenini arasında karşılıklı bir ilişki kurulmaya çalışılmaz bile.
- 8 Albrecht Berger, "Streets and Public Spaces in Constantinople," *Dumbarton Oaks Papers 54* (2000) içinde, s. 161-172. Bkz. s. 169 ve Resim 3-4.
- 9 *Age.*, s. 168 Berger'in (*age.*, s. 162) Kapitol'un (Erken Bizans dönemine ait kamu binası; Laleli Külüyesi'nin bulunduğu yerde olduğu sanılmaktadır –ç.n.) yalnızca doğusundaki tarafın Mese diye adlandırılması gerektiğini düşündüğünü dikkate alınız. 4.-7. yüzyıllar arası için krş. Müller-Wiener, *Bildlexikon*, s. 268, ayrıca s. 21, Resim 2: Üç kola da (Deuteron, Kserolofos ve ana Milion-Taurus minhkası) Mese adı veriliyor. Kuzey kolu daha sonraki dönemlerde (*age.*, Resim 3-4) üstünlüğünü kaybediyor. Bkz. ayrıca Rodolphe Guillaud, *Etudes de Topographie de Constantinople Byzantine*, Berlin-Amsterdam, 1969, c. II, s. 72 (*mese*'ler sık sık geçtikleri semte göre adlandırılırdı); ana arterleri adlandırırken kullanılan *mese*'yle eşanlamlı birçok kelime (leoforu, platia, agora) için s. 72-76.

- 10 Mango, "The Triumphal Way," s. 180.
- 11 Albrecht Berger, "Processions," s. 73. Ayrıca Berger, kiliselere gelip giden güzergâhların Mese'ler ya da Makros Emvolos'tan (Uzun Çarşı: Günümüze kadar adını ve revakları hariç varlığını korumuştur -ç.n.) geçtiği, oysa Roma'da güzergâhların dairesel bir yol izledikleri olgusuna işaret eder (age., s. 74). Bu olgu, imparator ve patriklerin tören alaylarında, dairesel güzergâhların tipik olduğu görüşüyle çelişebilir (bkz. not 10).
- 12 Mordtmann (*Esquisse Topographique*, s. 44 ve 73), Buondelmonti tasvirinin Vatikan ve Venedik'teki iki farklı versiyonundan söz eder. Dönemin tasvirlerinde Mese'nin kendine özgü kimliğinin kaybolduğuna işaret edilir. Muhtemelen, artık güzergâh -Osmanlı döneminin hayatıyetine de sahip olmaksızın- boş alanlar, yıkıntılar ve tecrit edilmiş anıtların içinden kıvrıla kıvrıla geçen kentsel bir mekâna dönüşmüştü.
- 13 Berger, "Processions," s. 84-85. Mese'lerin, Bizans'ın çok geç döneminde en önemli törensel ve mimari bakımdan temsil edici kentsel mekânlar olduğu henüz kanıtlanmış değil. Bizans imparatorluk gösterilerinin güzergâhları ve genel olarak mese denilen ana sokaklar hakkında bkz.: Müller-Wiener, *Bildlexikon*, s. 269-270; Guillard, *Etudes*, c. I, s. 217-249 ("Itinéraires des Livres des Cérémonies" [Seremoniler Kitabı'ndaki Güzergâhlar -ç.n.] için) ve c. II, s. 69-76 ("La Mese ou Regia" [Mese ya da Regia -ç.n.] için).
- 14 Aziz Vasilios adına, Ayasofya'dan Havariyun Kilisesi'ne (Fatih Külliyesi'nin esas mahalli) yapılan Birinci Pazar Alayı için bkz. Jean Ebersolt, *Constantinople: Recueil d'études, d'Archéologie et d'histoire*, Paris, 1951, s. 49; Ebersolt bunun ana eksenden geçen bir imparatorluk alayı olduğunu varsayar, oysa törenlerin anlatıldığı metinlerin çoğu, surlarda tur atıldığına ya da belirli dini mahallelere kısa geziler düzenlendiğine değinir. Bkz. ayrıca Cyril Mango, *Le développement urbain de Constantinople: 4-7. siècles*, Paris, de Boccard, 1985.
- 15 Özellikle Theofilos'tan İsaiahılar'a kadar olan dönemler için, en azından imparatorun kentsel mekândaki törensel hareketleri nedeniyle incelenen, "une symbolique très forte est instituée entre l'empereur et la ville" (imparator ile kent arasında çok güçlü bir sembolizm oluşturulmuştu -ç.n.) (M.-Fr. Auzépy, "Les déplacements de l'empereur dans la ville et ses environs (VIII-Xe siècles), Constantinople and its hinterland-Papers from the Twenty-seventh Spring Symposium of Byzantine Studies içinde, Oxford, Nisan 1993, ed. Cyril Mango ve Gilbert Dagron, Londra, Variorum, 1995, s. 359-366). Bazı tören alayları saraydan sur kapılarına kadar kent içinden geçtiği halde, Auzépy, saray hacının bir spiral içindeki duraklara uğrayarak çeşitli mahallere taşındığı ya da kent surları ile kapılarının etrafında yelken açıldığı, dairesel güzergâhlı ya da etrafı çepeçevre turlayan alaylarda daha güçlü bir sembolizm olduğunu düşünür.
- 16 Mango, "The Triumphal Way," Resim 2.
- 17 Marlia Mundell Mango, "The Commercial Map of Constantinople," *Dumbarton Oaks Papers* 54 (2000) içinde, s. 198-208. Guillard da (*Etudes*, c. II, s. 69-79) çarşı dükkânlarının sıralandığı ana mese'nin (Constantinus'un Mese Regia'sı -ç.n.- sonraları, başka birçok ticari sokakta olduğu gibi, sık sık *agora* [pazar yeri -ç.n.] diye adlandırıldı) öne çıkan ticari işlevine değinir.
- 18 M. Mango, "The Commercial Map," s. 206-207.
- 19 Durum muhtemelen geç dönemin Bizanslıları için de başka türlü değildi. Cyril Mango'nun belirttiği gibi ("Byzantinism and Romantic Hellenism," *Byzantium and its Image-History and Cul-*

ture of Byzantine Empire and its Heritage içinde, Londra, Variorum Reprints, 1984, s. 29-43) Bizanslıların klasik çağın kültür ve geleneğinde yatan kökleri, gerçek kültürel bir süreklilikten ziyade mitten ibaretti.

- 20 Antik ve şanlı biçimsel değerleri, tümüyle farklı bir değerli özellik haline getirmeye çalışan böyle hüsnükuruntular ve yanlış atfetmeler, Divanyolu çevresindeki kentsel reformda büyük zarara neden oldu. Celal Esad'ın "Bizans Mesesi"nin yeniden tasarımına ait masumane ve iyi niyetli çizimi, popülist tarihselleştirme alanında yanlış duygusallığın ve ihtirasın ürktücü bir habercisiydi: Bkz. Djelal Essad (Arseven), *Constantinople de Byzance a Stamboul*, Paris, Librairie Renouard, H. Laurens, 1909. İnancıma göre, böyle hayali imgeler, sanki kent, kilometrelerce uzun bir perspektif için uzun süre ihmal edilmiş bir misyonu dile getiriyormuşçasına, 1950'lerin inanılmaz derecede toptan sokak açma çalışmalarına, kısmen ideolojik destek sağladı.

SULTANIN TÖRENSEL EKSENİ

Divan ekseni ya da Kuzey Mese'si –ayrıca Beyazıt-Aksaray-Hekimoğlu güzergâhının bir bölümü– en azından 17. yüzyılın başından itibaren dolaylı olarak, 18. yüzyıl boyunca ve sonrasında ise kesinlikle imparatorluk güzergâhı sayılıyor, Divanyolu diye anılıyor ve önemli tören alaylarında kullanılıyordu.

Thévénot 1655-1656'da, sultanın geçişini belirtmek ve kolaylaştırmak için yolun ortasına 90-120 cm genişliğinde bir şerit içine kum serpildiğini görmüştü.¹ Pietro della Valle “...*strada... donde ill Ré & altri personaggi sogliono far le entrate più solenni...*”² (...hem kralın hem de başkalarının [şehre] girişlerini daha debdebeli kılmak için geçtiği... yollar-dan) olduğuna değinir. 18. yüzyılda yalnızca sultanın değil, aynı zamanda en yakın akrabalarının da geçişlerinin pek seyrek olmaması gerekir ve belki saray törenlerinin rahatlamasıyla, ağırbaşlılığı da kısmen kaybolmuştur.³ Vakayinamelerde, III. Osman'ın 1754'te tahta oturmasından sonra, annesinin kapalı bir tahtirevan içinde Eski Saray'dan Topkapı Sarayı'na taşındığı ve kalabalıkları “*Bila-hicab kafesleri açub*” selamladığı yazılıdır.⁴

Sultanın kentle, ritüel ve âdetleriyle ilişkisi, kolayca farkına varılmayan ve her zaman açık seçik tanımlanmayan bir mesafeli ayrılık ve taşkınca teşhir karışımıdır. Topkapı Sarayı'nın, Divanyolu'ndan ancak Aya-sofya'nın etrafından dolaşarak ulaşılan ayrı konumu,⁵ sokağın karşı tarafındaki hemen her yerden gücbela görülmesi, buna karşılık yarattığı, hepsi de ana arterin yanı başında ya da fiziki olarak içinde var olan bütün o trafik (askeri kuvvetler, kumpas kuran gruplar, mallar, zanaatkârlar, Divan memurları, padişah kızları); ekseni mimari olarak algılanabilir bir insan yapısı olarak biçimlendiren, bununla birlikte yapısını bozan ilgi ve ihmal, düzen ve kaos, sahip olma ve terk etme arasındaki etkileşimi anlamamanın anahtarı işte bu el değecek kadar yakın, aynı zamanda ayrı olma durumu değil miydi?

ASKERİ GEÇİT TÖRENLERİ

Devlet tören alaylarının en etkileyicisi ve belki de daha çok ilgi toplayanı, askeri kuvvetlerle paşaların Batı'da sefere çıkarılarken düzenlenen ve bir hafta süren geçit törenleri, İstanbul halkı üstünde vurucu bir etki yaratmış, Osmanlı siyasi sisteminin özünü ve halkla ilişkilerindeki gerilimleri açığa vurmuş olmalıdır. Geçit töreni tarzındaki bu askeri yürüyüşler, beş kilometrelik Edirnekapı-Topkapı güzergâhı boyunca yapılıyordu. Yürüyüşlerde, Fatih Sultan Mehmed'in türbesiyle birlikte tasarlanmış Fatih Külliyesi'ne geliniyordu (ve eğer sokağın topografyasıyla ilgili tahlilim doğruysa külliyein içinden geçilip bir süre burada duruluyordu) ve eğer Eski Oda-

Resim 21. Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatı sırasında Divanyolu'ndan kıvrılan bir alay. Pieter Coeck van Aelst'in yaklaşık 1535 tarihli gravürü. Gravür basılırken, soldaki Firuz Ağa Camii'ni ve arka planda sağ üstteki Fatih Külliyesi'ni doğru topografik sırayla göstermek için tersine çevrilmişti.

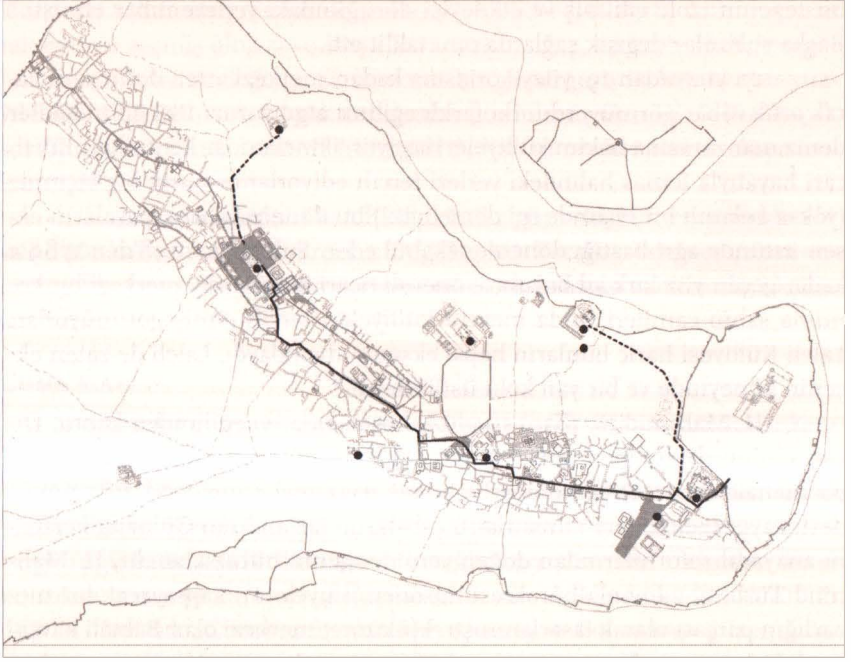
lar arazisi üzerinde ilk özgün projedeki simetrik dış avlu gerçekleştirilmiş olsaydı, belki diğer Şehzade Külliyesi de yürüyüşlere aynı derecede dahil edilmiş olurdu.⁶

Naima, Macar ve Sırlara karşı Haziran 1596'da Edirne'den sefere çıkılırken yapılan, ordu, ulema ile kübera (büyükler) ve "mevkib-i hümayun"un (padişah ile maiyeti) katıldığı "muhteşem" alaya değinir.⁷ Alayı ayrıntılı tasvir etmez, ama herhalde İstanbul'dakilere çok benziyordu. D'Ohs-son'un, Emin Mehmed Paşa'nın 1769 Rus seferinde askeri kuvvetler, memurlar ve devlet adamlarının yedi günlük geçitlerini tasviri ve seferin tören alayına eşlik eden karışıklıklara dair açıklamaları, kentin tümünde değil, ama bazı noktalarında ve iktidar ile tebaa arasında ortaya çıkan simgesel bir rahatsızlık düzeyine işaret eder.⁸ Konak tuğu altı hafta halka teşhir edildikten sonra, kent dışındaki Davudpaşa Kışlası'na taşınmıştı. Ertesi gün, birçok başka oda, dervişler ve yeniçerilerin zanaatkâr birimleri bile Atmeydanı'ndan yola koyuldu. Alay uzun ve rengârenkti: Hepsi de askeri üniformalar içinde olmak üzere önce çiftçiler, ardından kitapçılar, değirmenciler, terziler vb. geçti. İki gün sonra yeniçeriler, dervişleri ve mehterleriyle birlikte iki kanat halindeki erkek ve kadın kalabalığının arasından geçerek yola çıktılar. Sonraki günlerde bunları başka askerler izledi. Son gün ise veziriazamın, sancakların ve koçu (açık araba) içindeki şeyhülislamın geçişine ayrılmıştı.

Bütün tören, teşrifatçıbaşı ile üç yardımcısı tarafından idare edilmişti. Her zamanki gibi, askeri kuvvetlerdeki kargaşa ve emirlerin bağnazlığı yüzünden dervişlerle karışıklıklar olmuştu: Birkaç yüz gayrimüslim öldürülmüş ve onları savunmaya çalışan Müslümanlar yaralanmıştı. Fesat yaratanlar izleyen günlerde asılmıştı. I. Abdülhamid 1793'te alay geleneğine son verdi ve Avusturya seferi törensiz başladı.⁹

HANEDAN TÜRBELERİ VE CENAZE ALAYLARI

Necipoğlu'nun, İstanbul selatin camilerinin Divanyolu üstündeki hanedan türbelerini birbirine bağlayan ideal bir güzergâh olduğu yorumu,¹⁰ bu eksenin karmaşık ideolojik algılama tarzını anlamak için elimize bir anahtar daha verir: Bu eksen, birbiriyle örtüşen, bazen de birbirinden

Resim 22. Sultanların cenaze alayları ve türbeleri. Her nokta bir türbeyi ya da türbeler grubunu temsil eder.

uzaklaşan değer katmanları, kullanım ve simgeler; mimari ve anıtsal bakımdan tanımlanmış, ama tüm uzunluğu boyunca homojen olarak biçimlendirilmemiş tek tek “durak”lardan oluşur.

Bu güzergâh üstünde gömülü olan sultanlar sırasıyla şöyledir: II. Mehmed (ö. 1481) Fatih’te; II. Bayezid (ö. 1512) Bayezid’de; II. Selim (ö. 1574), III. Murad (ö. 1595), I. Mustafa (ö. 1623) ve İbrahim (ö. 1648) Aya-sofya’da; I. Ahmed (ö. 1617), II. Osman (ö. 1622) ve IV. Murad (ö. 1640) yakındaki Sultan Ahmed Külliyesi’nde. Ancak sultanların hepsinin türbesi Divan eksenı üstünde değildi. Kanuni Sultan Süleyman (ö. 1566) kendisi ve babası (II. Selim, ö. 1520) için değil, oğlu için eksen üstünde bir yer seçmiş; kendisinin ve babasının külliyesi için ise arterden bir hayli uzakta,

bir tepenin izole edilmiş ve etkileyici doruğundaki yerlere itibar etmişti." Başka sultanlar değişik çağlarda onu taklit etti.

17. yüzyıldan 19. yüzyıl ortasına kadar, merkezi arter, defin yeri olarak artık itibar görmüyordu. İki farklı eğilimi algılıyoruz: İlk eğilimdekiler deniz manzarasına hâkim külliyeleeri seçiyor, ikincileri ise kentin günlük ticari hayatıyla temas hâlindeki yerleri tercih ediyorlardı. Garip bir biçimde (yoksa anlamlı bir biçimde mi demeliyiz?) bu dönem kabaca, paşaların ek-sen üstünde ağır bastığı döneme tekabül eder. Sultanlar, 1648'den 1789'a kadar geçen yüz kırk yıl boyunca, önemli ticari bölgelerde, merkezi bir ko-numa sahip camileri ya da mevcut külliyeleeri tercih etmiş görünüyorlar. Laleli Külliyesi hariç bunların hepsi eksenin dışındaydı, Laleli de zaten ek-senin güneyinde ve bir yan kolu üstündeydi.¹²

II. Mahmud (ö. 1839) 19. yüzyıl ortasında bu eğilimden koptu, Di-vanyolu'nu devlet gücünün sahnesi olduğunu ileri sürerek çok simgesel bir mahalli seçti.¹³ Divanyolu, artık büyük paşa ailelerinin değil, sultanın ve devlet aygıtındaki ilerici unsurların çabalarını taçlandıran Gülhane Ferma-nı anayasal reformlarından doğan yeni dengenin nüfuz alanıdır. II. Mah-mud Türbesi, zamanla bürokrasinin önemli üyelerini kapsayacak bir me-zarlığın parçası olarak tasarlanmıştı. Hükümet merkezi olan Bâbîâlî kavşa-ğındaki konumu da, 19. yüzyılın ortalarında sultan ile Bâbîâlî arasındaki bağlantıya çok anlamlı bir biçimde ışık tutar.

Bu türbe ile Fatih ve Şehzade türbeleri, hüküm süren Osmanlı ha-nedanının, hanedanın ölülerine ilişkin kültünü, kent çekirdeğindeki hare-ketli hayata ve insan trafiğine açıkça gösterdiği yegâne noktalar. Her iki durumda da (benzer bir biçimde, kent hayatında aynı etkiye sahip olma-makla birlikte Ayasofya yöresinde ve kent merkezinin başka bir yerindeki I. Abdülhamid Türbesi'nde) yoldan gelip geçenler türbeleri görüp dua edebiliyorlardı.

Öte yandan eklemek gerekir ki, yeni sultanın refakat ettiği padişah cenaze alayı –iktidar gücünün hanedandan gelen meşruiyetini, bir ölçüde atalarına yönelik bu sadakat gösterisinden alıyordu– Divan eksenini izle-mek zorundaydı; bunun tek istisnası, Eminönü-Bahçekapı yöresinde ve Ayasofya'da gömülecek sultanların cenaze törenleriydi. İstanbul'da gömü-

lecek son sultan olan, Sultan Reşad'ın (V. Mehmed, ö. 1918) defin yeri olarak Eyüp'ü seçmiş olması ve oraya Divanyolu yerine, tekneyle Haliç'ten götürülmesi, belki de değişen zamanların bir göstergesiydi; halbuki bir yüz yıl önce, yine Eyüp'teki büyük külliyesine gömülmüş olan III. Selim'in çok sayılıp sevilen dindar annesi Mihrişah Sultan'ın cenaze töreni eksen boyunca düzenlenmişti.

Hanedan üyelerinin kendilerini halka göstermeleri, en azından ölü kültü söz konusu olduğu sürece, süregelen katı kuralları izlemedi, ama onlarca yıl boyunca bu sahneye egemen olan çok belirgin cenaze alayı kalıpları vardı.

CUMA ALAYI

Sultanlar cuma namazlarına her hafta farklı selatin camilerde katılırdı. Sandys'in yazdığına göre 1610'da sultanı bin kişilik bir maiyet izlemişti.¹⁴ Sultanlar daima Divanyolu'ndan mı geçerdі? Eğer III. Selim'in sır-kâtibi Ahmed Efendi'nin *Rûznâme'sine*¹⁵ göre hüküm verebilirsek, bu güzergâh ağır basmakla birlikte zorunlu değildi. 19. yüzyılın ortasından önceki, sokak genişliğinde temel değişikliklerin ve sokaklarda budamaların olduğu o dönemde, Cuma namazları için Aksaray ve Edirnekapi güzergâhlarındaki selatin camilere yapılan elli kadar gezinin incelenmesi, mekânın kullanımına dair iyi bir fikir verir. Bayezid, Laleli, Fatih camileri ana hedefleri oluştururken Şehzade, Süleymaniye ve Eyüp camileri şaşırtıcı bir biçimde daha az ziyaret edilir.¹⁶ Laleli'ye her iki yönde olmak üzere at sırtında yapılan yolculuklar beklenmedik derecede sıktır; dönüş genellikle (mütad üzere) Eski Saray'a ya da sultanın babası III. Mustafa'nın mezarına bir ziyaretle başlıyor ve yağmur ya da başka nahoşluklar, elbette programda son dakika değişikliklerine yol açıyordu.¹⁷

Sarık alayı da (sultanın geçişinden bir gün ya da birkaç saat önce, görevlilerin güzergâhı duyurmak için sultanın iki sarığıyla düzenledikleri alay) alternatif güzergâhların varlığını doğrular. Daha sonraki bir dönemde, III. Selim kendisinden önce sarık alayı yapılmaksızın, cuma namazından dönerken değişik güzergâhlarda yolculuk etmeye çalıştı. Tekneyle yolculuk etse bile dönüşte farklı bir yerde karaya çıktı.¹⁸ Görünüşte önemsiz

olan bu ayrıntılar, hükümdarın geçici olayları yaşarken ve her zaman anıtsal ya da biçimsel açıdan saygın olmayan yerlerden geçerken de bir görünüme stratejisi kullandığını açıkça gösterir.

BAYRAM ALAYLARI

Sultan ile sarayın bayramları çoğu zaman halka açık bir kutlamayla biterdi. Evlenme, sünnet ya da daha az önemli nedenlerle düzenlenen saray şenlikleri, Yeni Saray ve Eski Saray ya da Eski Saray'la bir konak ya da cami arasında yapılan nahıl alaylarıyla sona ererdi.¹⁹ Evler ile kamu binalarının aydınlatılması ve süslenmesi (donanma, şehrayın) herhalde sık karşılaşılan bir olaydı.²⁰

Sultanların, tüm kent halkı için yüzyılda bir ya da iki defa düzenledikleri büyük şenlik ve alaylar da vardı. Bunlar pahalya mal olur ve haftalarca sürerdi. Büyük şairlerin yazdığı ve ünlü minyatörcülerin resimlediği *Surname* albümlerinde söz konusu olayların ihtişamına tanık oluruz. Bu tür son alay, Ekim 1720'de şehzadelerin ve kent halkından 500 çocuğun sünnet düğünü için gerçekleştirildi ve Divan ekseninden geçti.²¹

EYÜP VE KILIÇ KUŞANMA ALAYI

Gösterişli alayların rengârenk tipolojisi içinde kılıç kuşanma töreninden önce ya da sonra, sultanın kent surları dışında Eyyub el-Ensari'nin Eyüp'teki türbesine at sırtında yaptığı beş-altı saatlik yolculuğun özel bir anlamı vardı.

Bu törenin kökeni ve sembolizmi geniş ölçüde tartışılmış, ama kesin bir sonuca varılmamıştır.²² Bildiğimiz, 1807'ye kadar sultanların Eyüp'e sandalla götürülüp orada kutsandığı, Edirnekapı'dan saraya kadar kullarının alkış tuttuğu Divan ekseninden at sırtında geri döndüğüdür. IV. Mustafa'nın 1807'de, Eyüp'e karadan gidip, saraya tekneyle dönmesinin cülus töreninin geleneksel yönünü tersine çevirdiği kabul edilir.²³

Paşaların rollerini incelerken göreceğimiz üzere, bütün bunlar kolektif bellekte mutlaka, İstanbul halkının hayatındaki duygusal ve dramatik algılarla iktidar mücadeleleri ve iktidarın temsiline iç içe geçmesine neden oldu. Sonuç, ister yabancı ister Türk olsun, İstanbul'u konu alan literatür-

Resim 23. Kentten Eyüp'e, Eyüp'ten kente (A-B) ve Davudpaşa Kışlası'na (A-D) imparatorluk alayları. C: Topkapı Sarayı'ndan (A) Eyüp'e deniz rotası.

rün çok büyük bir bölümünün düşkün olduğu pastoral ve pitoresk tasvirlerin çok uzağındaydı; söz konusu literatürde büyük mimari eserlerin dışındaki her şey; mesireler, mahalledeki hayatının ayrıntı ve imgeleri, bayramlar ve havai fişek gösterileri görmezden geliniyordu. Bu şeklen, iktidarın ona yakışır bir tasvirinden oldukça uzaktı; beş yüzyıllık Rönesans mimarisi ile post-Rönesans mimari konusunda duyarlı ve klasik antikçağın anılarıyla dolu olan bizler, böyle bir yeri, gösterişli figürlerin gösterişli bir mimari sahne üstünde hareket ettikleri ve mimari bakımdan muhteşem bir mekânın, uygun bir biçimde muhteşem figürler ve alaylar tarafından işgal edildiği, mimari benzeşimi olan bir mekânla ilişkilendirme eğilimindeyizdir.²⁴ Pietro della Valle “...strada... donde il Rè altri personaggi sogliono far le

entrate più solenni..." (hem kralın hem de başkalarının şehre girişlerini daha debdebeli kılmak için geçtiği... yollardan) söz eder ve burada gördüğü "*corteo pomposo dei veziri che vanno al Divano*" (Divan'a giden vezirin gösterişli alayı)'dır ve "...*quasi come i cardinali in Roma... ma questo di Costantinopoli è più maestoso assai...*"²⁵ (neredeyse Roma'daki kardinaler gibi... ama Konstantinopolis'tekiler daha şaşaalı...) diye ekler. Burada sanki Rönesans öncesinde Roma'nın ve dönemin papalık alaylarının bir tekrarını görebiliyoruz.²⁶ Bununla birlikte, Divanyolu'nun ideolojik ve psikolojik statüsünü daha iyi anlamamıza yardımcı olabilecek bir fark var. Roma'da, birbirine karışan düşmanca ve/veya kölece duygular, geleneklerce belirlenmiş karnaval benzeri eylem ve jestlerle (papanın binek atının gasp edilmesi gibi) kabul gören toplumsal tavırlara dönüştürülebiliyordu. Bazı yorumcular alkış sırasında söylenen "Sultanım, senden büyük Allah var!" deyiminin övgüden çok uyarı olduğunu düşünse de,²⁷ İstanbul'da durum böyle değildi. Dahası, iktidar ve ihtişamı temsil eden içerikler, maiyet ve alayların içeriğinden ibaretti, ama geç dönemde Roma'da olduğu gibi bütünsel bir mimari imgeye dönüştürülerek yüceltilmiyordu. Osmanlılar, Bizans'ın evrensel egemenlik öngören imparatorluk ideolojisini, saray törenlerinde ve konuşma sanatında yeniden yorumlasalar da,²⁸ kendi doğrudan ya da dolaylı öncellerinden kentsel mekânı ritüel ve ihtişam vizyonlarına dahil etme isteğini miras almadılar. Öte yandan arter, Bizantion'un son yıllarında kentsel işlevlerinde kaybolan antik yoğunluğunu çok çabuk yeniden kazandı, böylece –eğer istek olmuş olsaydı bile– bu durum, mekânın devlet gücünün benzersiz ve uyumlu bir mimari temsil yeri olarak biçimlendirilmesini zorlaştırdı.

Öyleyse Divan ekseninin (ve asıl Divanyolu'nun), başka bağlamlar içinde birçok imparatorluk topluluğunda yapıldığı gibi, kentsel oluşum ve anlamın en üst, yani sultanın düzeyinde, sultanın kendi imgesine göre biçimlendirilmediği sonucunu çıkarabiliriz.

Ancak 17. yüzyılın son on yıllarından itibaren ikinci dereceden bir iktidar, bu eksenî parça parça, ama yine de uyumlu olarak biçimlendiriyordu.

NOTLAR

- 1 Jean Thévénat, *Voyages en Europe, Asie et Afrique*, Amsterdam, 1727 (3. bas.), s. 272. Charles Diehl (*Constantinople*, Paris, 1924, s. 90), sultanın kent içinden geçişinin beş saat tuttuğunu hesapladı.
- 2 *Viaggio di Pietro della Valle il Pellegrino, con minuto ragguaglio di tutte le cose notabili asservate in essi, Descritti da lui medesimo in 54. Lettere familiari, da diversi luoghi...*, Roma (1650) 1660, s. 56-57. Bkz. ayrıca Sieur du Loir, *Voyage du Sieur du Loir, contenu en plusieurs lettres écrites du Levant, avec plusieurs pastricularités... Du Grand Seigneur, la Religion & les mœurs de ses Sujets*, Paris, chez François Clouzier, 1654, s. 55-64; bu eser, sultanın anayolda yürüyüşünün uzun bir tasvirini içerir: Yazar, Bayezid Camii'nin bir tarafındaki uzun bir geçidi tasvir eder, burada "gentillesse comme on fait à Paris au Palais, hormis des rubans, parce qu'ils n'en portent point" (Paris'te, sarayda görülen cinsten süs eşyaları satılıyordu; kurdeleler hariç, çünkü kimse kurdele takmıyordu) (s. 58); Şehzade Camii "une rue... belle et large [ou] on vend les arcs, les fleches & les cervois" (yay, ok satılan güzel, geniş bir yolun sonundaydı; yazar, (Beyazıt'taki Okçular'dan Şehzadebaşı'na giden) aynı sokakta "la Vieille Chambre des Janissaires... proche de là... deux colonnes... Bruslée, la seconde appelée hystoriale, est où se teneoit autrefois le Marché des Femmes... Dykili-Tach..." (Eski yeniçeri odaları... iki adım ötede... iki sütun... yanık olan ikincisine tarihi deniyor, eskiden Kadınlar Çarşısı'nın [Avratpazarı] olduğu yerde bulunuyor... Dikilitaş...) diye anlatır (s. 59-60).
- 3 Krş. Gülrü Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial, and Power: the Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Cambridge, MA-Londra, The MIT Press, 1991, s. 258: "... 18. yüzyılda tören teşrifatının giderek rahatladığı görüldü..."
- 4 Necdet Sakaoglu, "Osman III", mak., *Dünden Bugüne İstanbul* içinde, c. VI, s. 154-157.
- 5 Bkz. Necipoğlu, *Topkapı*, s. 242: "Saray yalnızca Osmanlı mülakâyetinin mimari bir tezahürü değil; sarayın mimarisi de sırasıyla kuşaklar boyunca imparatorluğun diskurunu ve kavramlaşmasını etkin bir biçimde duyurma aracı oldu... tek başına duran... Bizans akropolünün üzerinde haşmetle yükselen, eskinin üstüne bindirilmiş yeni düzen" ve s. 251: "(II. Mehmed'in), sarayından selatin camilerine gittiği cuma alayları..."
- 6 Bu noktada, Mimar Sinan'ın selatin camileri için, dahice bir yenilik olan yan revaklarının, tören alaylarına uygun bir kulis ya da alaylarla ilgili mimari bir yorum olup olmadığı konusunda akıl yürütmeden edemiyorum.
- 7 Naima, *Naima Tarihi*, s. 143.
- 8 D'Ohsson, *Tableau*, c. III, s. 420-423. Benvença da bir askeri sefer sırasında Edirnekapı'ya doğru giden bir 17. yüzyıl alay'ını tasvir eder: Abbate Michele Benvença, *Viaggio di Levante con la Descriptione di Constantinopoli e d'ogni altro accidente*, Bologna, 1688, s. 206-220. İmparatorluk ritüelleri ve günlük kent hayatı hakkında bkz. Dokuzuncu Bölüm.
- 9 Ahmed Cevdet Paşa, "*Cevdet Paşa Tarihinden Seçmeler*," İstanbul, 1994, s. 189.
- 10 Gülrü Necipoğlu, "Dynastic Imprint on the Cityscape: the Collective Message of Imperial Funerary Mosque complexes in Istanbul," *Cimetières et traditions funéraires dans le monde islamique: actes du colloque international... Istanbul, 28-30 septembre 1991* içinde, ed. Jean-Louis Bacqué-Grammont ve Aksel Tibet, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996, c. II, s. 23-36.
- 11 Sultan Abdülmecid de (ö. 1861) Sultan Selim Külliyesi'nde gömüldü.

- 12 IV. Mehmed Eminönü Valide Camii'nde, II. Süleyman ve II. Ahmed'e Süleymaniye Külliyesi'nde, II. Mustafa, III. Ahmed ve III. Osman'a yine Valide Camii'nde, III. Mustafa ve oğlu III. Selim (ö. 1808) III. Mustafa'nın Laleli Camii'nde, I. Abdülhamid (ö. 1789) Bahçekapı'daki külliyesinde gömülmüştür.
- 13 Bkz. Necipoğlu, *Topkapı*, s. 31-34. Eğer Divanyolu, hanedan mezarlarına yapılan ritüel ziyaretler için ana mahal ya da tek mahal değildiyse, söz konusu mezarlara giden güzergâh hâlâ oydu.
- 14 George Sandys, *A Relation of a Journey Begun An. Dom. 1610. Four Books containing a description of the Turkish Empire, of Aegypt, of the Holy Land*. Londra 1637 (4. bas.), s. 75.
- 15 Sırkâtibi Ahmed, *Rûznâme*. Kitapta, güzergâhlar her zaman ayrıntılı tasvir edilmez, ama ziyaret edilen camilere istisnasız değinilir ve at sırtındaki (*alay-ı süvar*) gezilerle tekne (*sandal ile*) gezileri ayrı ayrı belirtilir.
- 16 Bu son iki cami kıyaslama nedenleriyle incelendi, oysa Nuruosmaniye, Yeni Valide gibi *selatin* camileri, ayrıca Boğaziçi ve Üsküdar camileri incelenmedi. Eğer Ahmed Efendi'nin kayıtlarına güvenilirse, sultan, Süleymaniye'ye cuma namazları için, on bir yılda yalnızca yedi kez gitti. Ancak, oraya gittiği zaman yakındaki Ağa Kapısı'nda (yeniçeri ağasının konağında) durup ritüel olan şurubu ("*mu'tad olan nuş-ı şerbet rûsumu*") içmesi gerekiyordu –söz konusu teşkilatın gücünü ortadan kaldırmaya çalışan bir hükümdar için hoş bir görev değil!
- 17 Cuma alayları resim ve gravürlerde geniş ölçüde tasvir edilip resimlenmiştir. Dattili (Conte L. Dattili, *Aperçu de la Ville de Constantinople*, Torino, 1831, s. 22), sultanın yolculuk hedefini her hafta değiştirdiğinde ısrar eder. Kimi 19. yüzyıl sonu gezinleri, sultanın daha yeni olan Boğaziçi camilerini tercih ettiğini belirtir.
- 18 Bizans imparatorlarının törene giderken ya da törenden dönerken tek yönde atla ya da tekneyle yaptıkları geziler için krş. Berger, "Processions", s. 81. *Age.*, s. 82-83, 85; Vlaherna Kilisesi, Pigi ve Studios, bir de Aziz Kozmas ve Damianu manastırlarına deniz yoluyla gitmek normaldi.
- 19 Bkz. Doğan Kuban, "The Miniatures of Surname-i Vehbi" ve Stefan Yerasimos, "The Imperial Procession: Recreating a World's Order," her ikisi de Vehbi'nin *Surname* tıpkıbasımında. D'Ohsson, *Tableau*, c. II, s. 175: "*Divan-yoli: ... c'est-là que se font les marches solennelles dans toutes les fêtes civiles et religieuses.*" (Divanyolu: Dini ve dini olmayan bütün bayramlarda resmi geçitler burada yapılır.)
- 20 Metin And, *Kırk Gün Kırk Gece*, İstanbul, 1959.
- 21 Bkz. İkinci Bölüm ve Vehbi, *Surname*.
- 22 Cemal Kafadar ("Eyüp'te Kılıç Kuşanma Törenleri," *Eyüp: Dün/Bugün (...sempozyum, 11-12 Aralık 1993)* içinde, İstanbul, Tarih Vakfı, 1994), törenin kökeni ve anlamı konusunda bilgimizin sınırlı oluşunu ele alır.
- 23 Bkz. örneğin III. Ahmed'in kılıç kuşanma alayı ve saraya Edirne Kapısı yoluyla dönüşü için "İstanbul" makalesi, *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1988, c. 5 ii, s. 1218-1219. Ayrıca: Necdet Sakaoğlu, "Saray ve İstanbul," *Aptullah Kuran için Yazılar*, s. 278-285; İsmail Hakkı Uzunçarşılı (*Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Ankara, 1984), bazı bölümleri törene ithaf eder ve *alay*'ın tasviri için Esad Efendi'nin (*Osmanlılarda Töre ve Törenler [Teşrifat-ı Kadime]*, İstanbul, 1979) yazdıklarını benimser.
- 24 Eksen en sonuna kadar "*çarlık çurpuk bir yol...*" olarak kaldı, tıpkı ortaçağda Roma'nın Vatikan'dan

Lateran'a giden ana geçit töreni güzergâhı *Via Papale* (Papalık Yolu –ç.n.) gibi. Çok daha sonra, söz konusu yolu büyük ölçekli bir mimari imgeye dönüştürmek üzere Rönesans ve barok çağlarının siyasi ve estetik vizyonlarına boyun eğildi (Richard Ingersoll, *The Ritual Use of Public Space in Renaissance Rome*, [dok. tezi, University of California, Berkeley, 1985], University Microfilms International, 1990, s. 177-179).

- 25 Della Valle, *Viaggio*, s. 94.
- 26 Ingersoll'da (*The Ritual Use*) böyle tasvir edilir. Orada da *Via Papale*, her zaman boydan boya olmamak üzere, tören ve alaylar için kullanılıyordu, sokaklar ve törensel roller belirlenmemişti. Orada da, 16. yüzyıla kadar, güzergâhın mimari bir kılıfı yoktu. Orada da alay, halk içindeki hiziplerin kudretli olanlarla ilişkilerinin bir paradigmasıydı, açıkça algılanmayan paradigmalara supap açmak için bir vesileydi.
- 27 Bkz. Konrad Dilger, *Untersuchungen zur Geschichte des Osmanischen Hofzeremoniells in 15. und 16. Jahrhundert*, Münih, 1967, s. 62-70. Mehmed Zeki Pakalın, "Alkış" maddesi, *Osmanlı Tarih Devimleri ve Terimleri Sözlüğü* içinde, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1946-1956: "Mağrur olma Sultanım, senden büyük Allah var" (alıntılayan Halit Ziya Uşaklıgil).
- 28 Kritovoulos, *History of Mehmed the Conqueror*, Princeton, Princeton University Press, 1954; Ebersolt, *Constantinople: Recueil, Mélanges d'Histoire et d'archéologie byzantine* eki, no. 7. Bkz. ayrıca Necipoğlu'nda (*Topkapı*) değişik pasajlar.

PAŞALAR VE GÜCÜN TEMSİLİ

Divanyolu'nun kültürel bir insan yapısı olarak karmaşık ve katmanlı anlamları, pek çok işlevsel, estetik ve simgesel etkenler katmanı aracılığıyla inşa edildi. Sokağın biçimi, beklenebileceğinden çok daha az ölçüde sultanların işiydi. Ne de olsa sokak, yalnızca sarayın törensel güzergâhı değildi.

Simgesel ve biçimsel öneme sahip bir katman, 17. yüzyıl sonu-18. yüzyıl başı paşa hamilerinin sayesinde ortaya çıkmıştı. Divanyolu'nun, paşaların ve kalabalık maiyetlerinin Divan'dan çıkıp kendi saraylarına gidiş-geliş trafiğinden ötürü böyle adlandırıldığı genel olarak kabul ediliyor. Söz konusu sarayların –konak ve saray– sahipleri ve mülkiyet hakları sık sık elden ele geçebiliyor ve değişebiliyordu. Her alayın başlangıç ya da varış noktasının paşa ya da vezirin ikametgâhı ya da hanedan hanımlarının Eski Saray'ı olması gerektiği olgusuna bu da eklendiğinde, tören güzergâhlarının belirli konak ya da saraya doğru kollara ayrılacağı ve Divanyolu'nun, çevredeki sokak sistemine yelpaze gibi açılan bir güzergâhlar demeti olarak algılanmış olabileceği anlamına geliyordu.

Paşalar ve Divan üyelerinin, haftanın en az iki günü saray ile konakları arasında düzenli olarak gerçekleştirdikleri günlük alayların sahnesi, kendi içinde gücün bir paradigmasıydı: Kendi güçlerinin ve hizmet ettikleri devletin gücünün bir paradigması. Ana arter ve yan sokakları, mimari uyum ya da düzensizliği ne olursa olsun, güçlü kişiler için bir tiyatroydu. Zamanla, mimari anıtlar vasıtasıyla (paşalar kent sahnesine, küçük ve orta boy vakıf binalarını ve türbe, hazire duvarları, sebiller... gibi yan öğeleri kattılar) biçim bakımından ifadesini bulduğunda, paradigma gücün bir mecazına dönüştü. Bu yan öğelerin diyalektikleri vasıtasıyla elde edilen, bağımsız, ama karşılıklı bir ahenk içinde olan tutarlı bir sokak mimarisi üretti.¹

Söz konusu güç giderek 17. ve 18. yüzyıllarda, daha kalıcı maddi temsil biçimlerine büründü. Sultan, ihtişamının uzaktaki görüntüsüyle ba-

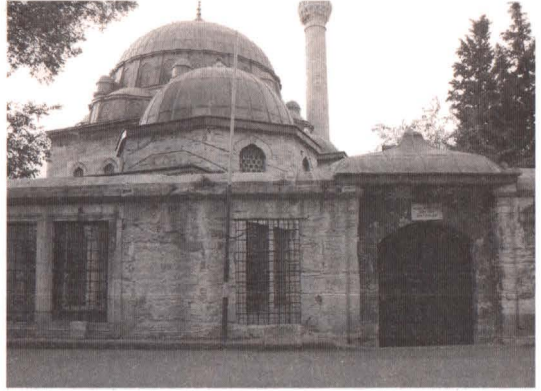
Resim 24. Divanyolu üstünde paşa camii: Çemberlitaş'taki Atik Ali Paşa Camii, 1496-1497. (Melchior Lorichs ya da Lorck'un bakır oymabaskısı, 1576 –ç.n.)

zen Divanyolu'na sokuldu, ama ona hâkim olmadı (Fatih, Şehzade ve Bayezid camileri istisnaydı). Paşaların türbe ve hazireleri (bir külliye içindeki küçük kent içi mezarlıklar), medrese ve kütüphaneleri manzaranın içini dolduruyorlardı –ve orada kalacaklardı da.

Paşalar ve sarayın çevresi kuşkusuz birbirinden tümüyle ayrı varlıklar değildi. Sultan İbrahim'in, terfi ettirmek ya da kayırmak istediği paşalar ile kızları arasında simgesel ya da fiili olarak yaptırdığı birçok evlilik, dekoratif nahlın sokaklardan Topkapı Sarayı'na taşındığı şenlikli alaylarla cazipleştirilmişti. Vezirlerinin sultana sundukları "mücevher

Resim 25. Divanyolu üstünde paşa camii: Firuz Ağa, 1490.

Resim 26. Divanyolu üstünde paşa camii: Nişancı Mehmed Paşa, 1584-1588.

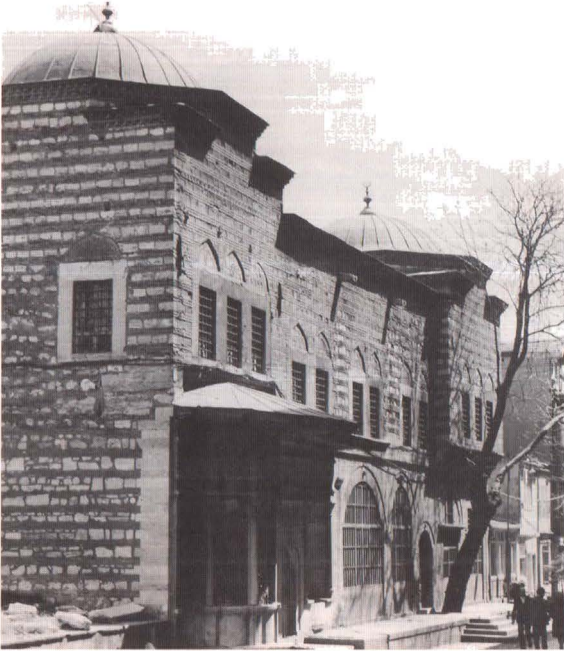
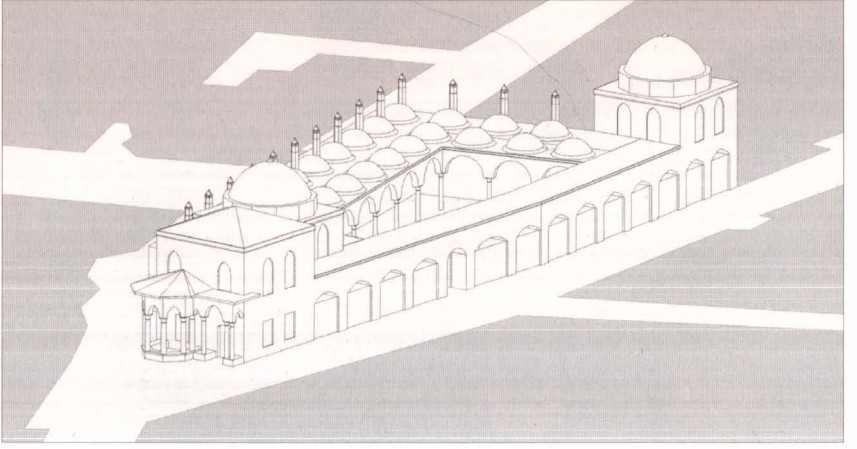
yüklü cariyeler” de aynı yoldan gitmişlerdi. Bunlardan Naima’nın naklettiği en önemli gelin ya da çeyiz alayı Fazlı Paşa ile sultanın en büyük kızınıkiydi. Muhteşem alay Darphane’nin yakınında (muhtemelen Beyazıt’ın güneyindeki Tavşantaşı’nda) yola koyuldu, Kenan Paşa Sarayı’nın yanından Eski Saray’a girdi; burada değerli nahıl ve ender hediyelerle bekleyen sadrazam, vezirler ve şeyhülislam, ayrıca diğer ileri gelenler, bir arabadaki geline –kuş satıcılarının dükkân ve tezgâhlarının bulunduğu– Kuşbaz’dan geçerek Atmeydanı’na, oradan da Topkapı Sarayı’na kadar refakat ettiler.²

16. yüzyıl sonrası paşa bağışlarıyla, daha öncekiler ve genellikle sultanlara ait bağışlar arasında, banilerin bakış açısından doğan ve dolayısıyla yer seçimine, bahşedilen vakıfların işlevsel ve boyutsal özelliklerine dair kayda değer farklar vardı.

Özellikle kentsel ve mimari politikalarla yer seçimi açısından durum böyleydi.³ Eksen üstündeki camilerin çoğu, sultanların ve belki o dönemde sultanın iktidar bünyesine çok daha yakın olan paşaların, dindarca davranışlarından ziyade kentin nahiye yapısına ve kentleşmesine şahsi ya da aileleri adına odaklandıkları 15. ve 16. yüzyıllardan kalmaydı.⁴ Ben-

Divanyolu üstünde medrese külliyesi. **Resim 27.** Gazanfer Ağa, 1596. **Resim 28.** Ekmekçizade Ahmed Paşa, 17. yüzyılın ilk on yılı.

Divanyolu üstünde medrese külliyesi. **Resim 29.** Kuyucu Murad Paşa, yak. 1610.
Resim 30. Seyyid Hasan Paşa, 1745.

zer biçimde, Divan eksenini mescitlerinin çoğu Fatih ve Bayezid dönemlerinde tesis edilmişti.

Türbeler ve küçük medreselere bağlı hazireler, sokağın güncel ve mimari dokusuna biçim verme bakımından çok daha önemliydi. Belgelelenen 106 sadrazam mezarından 25'i Firuz Ağa ve Aksaray arasında Divan ekseninin doğu mıntıkasında, 39'u Eyüp ve Üsküdar'da yoğunlaşmış, yalnızca 42'si İstanbul surlarının kalan kısımları arasında dağılmıştır.⁵ Ana grup Köprülü, Çorlulu ve Merzifonlu ailelerinin külliyesi içindedir. Medrese-türbe kombinasyonu, paşaların 16. yüzyılın sonundan 18. yüzyılın ortasına kadar yaptıkları bağışların yeni gelişen tipik bir formuydu ve Divanyolu'na belirli bir mimari karakter verdi.⁶ Türbeler, paşa aileleri ile yakın çevrelerinin mezarlıklarıyla kuşatılmıştı ve kimi zaman bunlara sebil ve çeşmeler de eşlik ediyordu.

Bazı önemli vezir ailelerinin eksenin merkezindeki kısmındaki hâkimiyetleri ve temsilci statülerini mimari vasıtasıyla koruma yetenekleri etkileyicidir. Köprülü, Çorlulu, Merzifonlu ailelerinin ya da Amcazadeler'in türbe ve hazireleri olmaksızın, Divanyolu mimari ve mekânsal bakımdan ulaştığı konuma gelemeydi. Bir veziriazamın rütbesi indirilebilir (neredeyse hepsinin başına geldi), hatta boynu vurulabilir (birçoğunun başına geldi), konak ve yalılarına el konulabilirdi. Yine de türbesi ve oğullarının, ailesinin, yakınlarının mezarları hep olduğu yerde kalacak ve kent dekorunu belirleyecekti.

Bu sürekliliği garantileyen besbelli vakıf kurumudur, ama tek etken o değildir. Paşaların 16. yüzyılın sonundan III. Ahmed'in (hd. 1703-1730) saltanatına kadar elde etmiş oldukları büyük güç, sultanların çoğunun kent sorunlarına kayıtsız kalmalarıyla (elli yıllık bir dönem boyunca Edirne'de yaşamayı tercih etmişlerdi) ve dolaylı olarak saraylı kadınların ağırlık kazanmalarıyla da açıklanabilir. İstanbul kaymakamlarının eline terk edilmişti. Gözde paşalar ile saray görevlileri, saray kadınları vasıtasıyla saray entrikaları ayarlayarak önemli mevkileri ele geçirip kentle ilgili kararları etkilediler. Mantran, kızlarağasının vakıf mahallerini seçebildiği, sultan ve valide sultanların huzurunda bir konuyu savunabildiği için vakıflar üstünde bir hayli güç sahibi olduğuna inanır.⁷ Bu imtiyazlı mevkiler elbette risk-

liydi. Daha istikrarlı olan 18. yüzyılda bile ihlaller ve mevkilerin kötüye kullanımı, kentsel politikalarda karışıklığa yol açtı. Buna bir örnek, Veziriazam Seyyid Hasan olayıdır. Sultan yüzyıl ortasında kent surları dahilinde artık başka han inşa edilmemesi kararını yürürlüğe koydu; ama paşa sultanıdan özel bir hak kopardı ve diğer önemli dini vakfının, yani Divanyolu'nun ikiye ayrılan bir kolu üstündeki medresesinin bakımını sağlamak için Divanyolu'ndaki önemli hanı inşa etti. Ne var ki, sultana baskı yapıldı ve içki yasağı konusunda sözde hile yaptığı için paşanın başı kesildi! Yine de türbesi ve binaları hâlâ orada duruyordu ve bu olayı izleyen seksen yıl içinde burada bir sürü başka han inşa edilecekti!

Bütün bunlar 19. yüzyılda değişti (bkz. Yedinci ile Onuncu bölümler) ve konaklarla defin alanları yeni sahiplerinin ellerine geçti.

MAURICE CERASI

NOTLAR

- 1 Elimizde daha önceki döneme ait kesin belgeler bulunmadığından, tipolojik tahlil temelinde, Divanyolu'nun bazı kısımlarında ve yalnızca 17. yüzyılda ve sonrasında paşalar topluluğunun garip bir kompozisyonu ve tasarımı vasıtasıyla mimari tutarlılık kazandığını farz edebiliriz ancak. Bu yapıların uyumlu bir sahne oluşturma eğilimi yaratan sağlam birliği, tek tek anıtlar ya da anıtların kısımları –birçok şey tahrip edilmişti– tecrit edilmiş halde kaldığı takdirde kayboldu ya da bağlamı dışında incelendi.
- 2 Naima, *Naima Tarihi*, 1756. *Nahılın Darphane'den Eski Saray'a kadar dar sokaklardan geçebilmesi için, sık sık olduğu gibi saçaklarla çıkma pencerelerin yıkılması gerekmişti.*
- 3 Bkz. Resim 2, Divanyolu üstündeki ve çevresindeki başlıca vakıfların haritası., 16.-18. yüzyıl arası sultan vakıflarının eksenin uzağında olduğuna dikkat ediniz.
- 4 Bkz. Çiğdem Kafescioğlu, "Vizieral Undertakings in the Making of Ottoman Istanbul," *Art Turc/Turkish Art-Proceedings of the 10th International Congress of Turkish Arts* içinde, Cenevre, 1999, s. 409-413.
- 5 Bkz. M. Orhan Bayrak, *İstanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar (1453-1978)*, İstanbul, 1978; Hakkı Önkal, *Osmanlı Hanedan Türbeleri*, Ankara, 1992. Bkz. ayrıca bizim bulgularımız için Altıncı Bölüm, not. 12-13.
- 6 Kuran, bu yeni *türbe-medrese* kompleksinin başlangıcını, Mimar Sinan'ın Davud Ağa ve başka çömezleri tarafından benimsenen Eyüp'teki Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi'nde görür (Aptullah Kuran, *Sinan—the grand old master of Ottoman architecture*, Washington-İstanbul, AKA Press, 1987, s. 132).
- 7 Mantran, *İstanbul*, s. 173.

DEĞİŞİKLİK VE ÇEŞİTLEMELER

Üç yüzyıllık bir dönemde çizilen mevcut haritaların ve mimari tipolojinin kıyaslamalı incelemesi, Divan ekseninde kayda değer değişiklikleri, hatta “planlama” ideolojisinde ve estetik tutumlarda aşikâr çelişkileri ve çatışmaları açığa vurur. Bu özellikle Tanzimat dönemi sonrası için geçerlidir, ama sistemin genişliği, düzenlemesi ve geometrisinde aşağı yukarı tüm dönemlerde büyük farklar sezilir.

Eksenin düzenlemesinde yüzyıllar boyunca algılanan farklar ne derecede fiili dönüşümlere, ne derecede gözlemcilerin öznel ya da kültürel farklılığına dayanıyordu?

Sokak düzenlemesinde 18. yüzyıl öncesi haritalarında görülen deformasyonun, fiziki formda fiili bir değişikliği akla getirmediğini daha önce gözlemlemiştim (bkz. İkinci Bölüm). Osmanlı öncesinde Konstantinopolis’te Mese’deki kimi sütunların ayakta durduğunu görmüş olan Buon-delmonti, yine de anıtlar arasında açıkça kavisli yolların izlerini bulur. Elimizde, Bizans kentinde düz sokakların bariz eksikliğini dengelemek için, Vavassore’nin daha sonraki bir tarihe ait, kararsız, ama Ayasofya’dan Constantinus Sütunu’na kadar belli belirsiz düz bir sokağı gösteren imgesi var (Resim 6). Bunlardan hangisi gerçeği temsil ediyor? Divan ekseninin, bir zamanlar kentsel karaktere sahip, ama aynı zamanda yarı boş (ya da hatta yarı kırsal) olan uçsuz bucaksız bir mekânda izleri keşfedilmiş ya da yeniden bulunmuştu. Bu mekân 1453’ten sonra kimi noktalarda yeniden kentleştirilmişti. Kamusal amaçlı yeni binaların hepsi Osmanlı dönemi boyunca korunmadı: Birçok vakıf binası harap oldu ya da terk edildi, başkaları banileri uygun gördüyse onarıldı. Yangınlar Divan ekseninin içinden geçtiği semtleri yakıp kül etti. Bütün bunlar sürekli bir dönüşüm duygusunu artırdı ve kentin bitmemiş şehresine katkıda bulundu.

Sokakların adlandırılması da belirsizdi. Morfolojik tahlil sokakların konumunu ve izlediği yolu kesinlikle teşhis etmeyi gerektirir, oysa yazılı kaynaklar bunu nadiren mümkün kılar. Yine de, bazı sokakların önemini

kaybettiği ve aynı doğrultuda uzanan başkalarının bunların yerini aldığı; yolun ana seyrini birden fazla sokağın biçimlendirdiği; bazen yan sokakların, yoldaki sapmaların sıklığından dolayı anayol işlevini üstlendiği sonucunu çıkarabiliriz. Bu durum Beyazıt Meydanı ile Eski Saray çevresinde ve Fatih Külliyesi'nin hemen doğusu ile güneyinde çok belirgindir. Her iki durumda da, muhtemelen alışveriş bölgelerinin büyümesi ve bunların güzergâhtan ayrılan sokak ağları, güzergâhı önceki (hiçbir zaman dümdüz olmasa da) doğrusal seyrinden saptırdı.

Genel olarak, değişiklik modelinde zaman içinde merkezden dışarıya doğru kronolojik bir genişleme ya da yoğunluk artışı, bir yapılaşma süreci ya da merkezden başlayan bir yenileme ve kent surlarına doğru ilerleme görülüyor. Anıtların kronolojisi ve yoldan ayrılımlar, kentleşmenin, daha doğrusu Osmanlılaşmanın, Teodosios Surları içindeki –uçsuz bucaksız ve seyrek yapılaşmış bir arazi– tüm tarihi yarımadaı daha en başından, bütün eksen boyunca yer yer birbirinden farklı ve bazen bir hayli kıyıda kenarda kalan anıtsal binalar ve kolektif işlevlerle donattığını doğruluyor. Ortada soylulara yakışır bir plan yoktu, yalnızca bireysel vakıf bağışları, bu nedenle de bireysel kararlar vardı. Atık Ali Paşa'nın eksenin iki ucunda tesis ettiği iki külliye, vakıfçının istek ve vizyonunu kente büyük çapta vurmak için, kapalı bir yerleşim ya da tek bir sokakta yoğunlaşmaya kalkışılmaması, bu sürecin tipik özelliğidir. Klasik dönem vakıfları (kabaca 1520-1650 dönemi) arterin tüm uzunluğu boyunca dağılmıştır. Buna karşılık 17. ve 18. yüzyıl vakıflarında, kimi nadir istisnalar hariç, Fatih ve Çemberlitaş mintikasında yoğunlaşma eğilimi görülür (bkz. Levha VI, VII).

Mülkiyet, kullanım ve formda sık görülen değişiklikler ve insan yapısının (ahşap evler, kolayca yerle bir edilen avlu duvarları) büyük bir bölümünün geçiciliği, herhangi bir dönemde eksenin kolayca algılanabilir biçimsel bir varlığını gözlemlemeyi çok zor hale getirdi. Yangınlar kent imgesinin sürekli değişmesi gibi bir fenomende belirleyici bir rol oynadı.' İnşa etme, yıkma, yeniden inşa etme, giderek harap olan yapı bünyelerinin ıslahı, her zaman bütün eksen üzerine yayılmış faaliyetler olduğu için de değişiklikler meydana geldi. O denli çok cami, çeşme, saray yeni baniler tarafından tekrar inşa edilmiş, eski haline dönüştürülmüş ya da sırf onarılmış

ve yeniden ithaf edilmişti ki, bunların ilk kuruluş tarihi ile ayakta duran anıtın fiili yapılış tarihi, en önemli ve iyi araştırılmış durumlar hariç umutsuzca birbirine karışmıştır.²

Sürekli dönüşüm, çöküş ve yeni ihtişamın yan yana sıralanması, Akdeniz'deki tüm modern çağ öncesi büyük tarihi merkezler için geçerlidir.³ Roma yıkıntıları, tarlalar, boş arsalar ile antik döneme ait anıtlardan oluşan bir kırsal cennetti. İstanbul'da büyük yangınlar, düşük yoğunluklu yerleşim ve bahçeleri duvarla çevirme eğilimi, saraylarla konakların geçici sahipliği, vakıf binalarının sıkça terk edilmesi (kroniktir ve belgelerce doğrulanır), sürekli dönüşüm duygusunu vurguladı. Çizim ve fotoğraflarda gördüğümüz eğreti konut ve barakaların yaygınlığı bu duyguyu şiddetlendirmiş ve her çağda genel yapının anıtsal yanlarını algılamayı güçleştirmiş olmalıdır. İstanbul'da yol seviyesi Roma'dakinden bile daha büyük oranlarda inip çıktı.⁴

Zamanla başka bir değişiklik işareti, İstanbul sur içinin, Galata ve liman semtlerine zıt olarak 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar giderek artan kültürel ve siyasi içedönüklüğüydü. Bu durum Divan eksenine (buranın batı mıntıkası daha da içedönük bir karakter edindi) ayırt edici nitelikler kattı ve uygulamada yabancı sakinlerin faaliyetlerini sona erdirdi. Nitekim, 16. yüzyılda yabancı elçiler ile tüccarların ikametgâhı olan Elçi Hanı (yabancılar bazen Teutsche Haus* diye anarlar), bağımlı devletlerin temsilcilerine tahsis edildiği 17. yüzyıl ortalarında bu özelliğini kaybetti. Uluslararası ticaret ve Türk-Osmanlı karakteri taşımayan serbest faaliyetler başka yerde geliştirildi; Bâbiâli bir zamanlar münferit paşaların konaklarında ele alınan işlevleri üstlendiğinden idari işlevler de yer değiştirdi. Perakende ticaret, Osmanlı tarzı serbest faaliyetler, konutlar ve dini faaliyetler arttı. Ama, göreceğimiz üzere, 19. yüzyılın ikinci yarısında eğilimler çok ilginç bir biçimde altüst oldu. Eksen boyunca onlarca yıl, sırf Batı tarzı tiyatro ve sinemalar değil, aynı zamanda uluslararası bağlantılı faaliyetler de kök saldı.⁵ O kadar ki, kabaca 1880 ile 1920 arasında kentin kalbinin attığı modernleşme alanı, bir bakıma Beyoğlu-Taksim'in öncüsü olan Şehzadebaşı-Firuz Ağa mıntıkasıydı. Eksenin çeşitli mıntıklarında kent yapısında ve bunların simgesel anlamında en önemli değişiklikler belki de 1867'den

sonra kendini gösterdi, ama hazırlığı bir yüzyıldır süren bir fenomendi bu: İşlevsel-siyasi ağırlığın Topkapı-Ayasofya-Çemberlitaş güzergâhından giderek Bâbüâli-Çemberlitaş güzergâhına kayması. Veziriazam Halil Paşa'nın Alay Köşkü yakınındaki konağına el konulduğu 1654'ten bu yana,⁶ burası sonraki on yıllarda zaman zaman görev başındaki veziriazamın ikametgâhı ve bürosu haline geldi. 18. yüzyılın ilk on yıllarında daimi hükümet ve hükümetin çoğalan bürokratik hizmetlerinin merkeziydi.⁷ Bu durum, faaliyetlerin gözle görülür biçimde Topkapı Sarayı'ndan Bâbüâli'ye kaymasına, bundan dolayı törensel sembolizmde kısmi bir transfere, ayrıca fiili kentsel trafikte kentin merkezi ile ana güzergâhlara gidişgelişte gözle görülür bir değişikliğe neden oldu. Yine de, daha onlarca yıl, en azından 1848'e kadar, ya Mahmutpaşa ya da Ayasofya'nın yanından Divanyolu vasıtasıyla ulaşılması gereken Bâbüâli ve Kapalıçarşı bölgesi arasında doğrudan bir bağlantı yoktu.⁸ Bu nedenle çarşının ana girişinin Nuruosmaniye Külliyesi'nin planlanması sırasında, o dolambaçlı bağlantının değişmesinden doksan yıl önce, dış avlunun iki kapısı arasındaki güzergâhla ıslah edilmesi şaşırtıcı değil: Bâbüâli bölgesini hedef alan bir sokağın tasarlanması yönünden atılmış güçlü bir ilk adımdı bu.⁹ Bu durum, 1880'e gelindiğinde, Nuruosmaniye ve Bâbüâli anacaddelerinin açılmasıyla baştan aşağı değişti. Ancak bu dönüşümün öncüsü II. Mahmud'un türbe kompleksi: Topografya ve sembolizmde bir eksenden öbürüne geçişi vurgulayan, aynı zamanda belirlemekte olan Tanzimat'ın yeni odaklarını, hükümet merkezi ile "modern" ticari ve kentsel işlevlerin daha dinamik cephelerini birleştiren kentsel bir menteşeydi.¹⁰ Önceden Topkapı Sarayı-Ayasofya-Çemberlitaş yönünde yoğunlaşan ilgi alanları Bâbüâli-Nuruosmaniye-Kapalıçarşı yönünde emilerek ilk sözü geçen bölge kentsel yoğunluktan kurtuldu, böylece yükseköğretim, önemli resmi daireler ve anıtsal boş alan için adeta nefes alacak yer açıldı. Bu, yalnızca merhum sultanın Divanyolu'na dönüşü değildi, aynı zamanda yeni devlet bürokrasisinin, simgesel mekânı eski paşaların elinden koparıp almasıydı.

Büyüklik bakımından klasik dönemin heybetli taş saraylarından, dönemin iddiasız konutlarının ortasında 18. yüzyıl sahnesine hâkim olan görece daha küçük, ama hâlâ büyük sayılabilecek ahşap konaklara geçişten

daha önce söz ettim. Konaklar 19. yüzyılda daha da küçüldü, ama yaygınlığı arttı. Bazılarının sokaktan duvarla ayrılan ön bahçeleri vardı, ancak çoğunun yan ya da arka bahçeleri bulunuyordu. Bu konaklar geleneksel İstanbul'un tipik orta sınıf konutlarıyla aynı mimari elemanlardan yapılıyor; ama çok daha zarif, çok daha büyüktüler."

Hükümet faaliyetlerinin Bâbiâli bölgesinden Divanyolu'na dağılmasıyla ve genel olarak, 19. yüzyılın son on yıllarında, eksenin doğu muntıkasında konaklar, kahvehaneler ve çeşitli tipten eğlence yerleri biçiminde bir üst-orta sınıf çevresinin oluşmasıyla tarihsel değişim için önemli bir etken ortaya çıktı. Bu gelişme eksenin cenaze töreni statüsünü etkileyecek kadar ileri gitti. Sokak cephesine en yakın Çorlulu, Köprülü, Atik Ali Paşa ve Koca Sinan Paşa hazirelerinde bugün mevcut olan türbelerin çoğu 19. yüzyıldan kalmadır.¹² Defin işi 1860-1870'ten sonra hep dış mezarlıklarda yapılırsa da,¹³ sokaktan en çok görülebilen yerler yine de tanınmış kişilere ayrılıyordu. Araştırma sonuçlarının çoğu, bölgedeki banilik ve kullanıcı kategorisinde bir değişiklik olduğunu, "aristokratik" ya da paşa mezar yerlerinin tedricen el değiştirdiğini gösterir. Sarayın ve Bâbiâli'nin üst veya orta düzeyli, asker ya da sivil memurları bunların yerini aldı. II. Mahmud Külliyesi'nin çok büyük olan haziresi bu eğilimi vurgular; iyi tanımlanmış bir bütün içinde, anıtsallık ve sembolizmle, aleni ve hususi dindarlığı, kentsel hayatla temas halinde bir araya getirir –çok "burjuvaca" bir kombinasyondur bu. Sosyal bakımdan daha muhafazakâr olan Fatih'in doğusundaki muntıkada böyle dönüşümlere hiç rastlanmaması anlamlıdır.¹⁴

Sosyal çevre ve kentsel hayattaki bu değişiklik düzeyi, 1940'lara kadar neredeyse seksen yıl boyunca, aydınların ve orta sınıfın "geleneksel İstanbul"a dair nostaljik algılamasında önemli bir yere sahipti. Hatıratlarda ve edebi atmosferleri canlandırırken tasvir edilmiş, ama imge olarak nadiren kaydedilmiştir.¹⁵

Mevcut birkaç 19. yüzyıl fotoğrafı kadar Goad ve Pervititch haritaları da,¹⁶ 19. yüzyılın sonunda "modern" kentsel faaliyetlerin ve tiplerin, var olan dokuya kendiliğinden ve gelişigüzel bir süreç içinde eklenmiş olduklarını; bazı ahşap konaklarla geleneksel evlerin, Kapalıçarşı ve Mahmutpaşa'nın etrafındaki yoğun ticari binaların arasında varlıklarını sürdürdükü-

nü; “Avrupalı” sokak genişletmesi ve cadde yapımının, büyük ölçüde Batı Avrupa ya da erken dönem Amerikan ticari kent merkezindeki kentsel çevreye benzer şaşırtıcı ve karmaşık bir durum yaratarak, geleneksel kent dokusunun ve Osmanlı anıtlarının parçalarıyla birlikte bir arada var olduğunu düşündürüyor.

İşlevler ile binalardaki sürekli karışıklık, grameri ve kentsel mantığı tutarlı olan kalıcı bir mimari noktaya ulaşılmasına ancak 17. ve 18. yüzyıllarda izin verdi –eksenin bin altı yüz yıllık tarihinde kesinlikle uzun olmayan bir dönem. Daha sonra meydana gelen değişiklikler yalnızca çelişkili izler bıraktı, ne ekseni “Batılılaştırdı,” ne de Osmanlı unsurlarına anlam kattı (bkz. Onuncu Bölüm).

MAURICE CÉRA SI

NOTLAR

- 1 Bkz.: İnalçık, "İstanbul," s. 247-248 ve *Dünden Bugüne İstanbul*'daki "İstanbul", "III. Mustafa", "II. Osman" ve "III. Selim" maddeleri: Büyük yangınlar 1718 ve 1757'de bölgeyi etkiledi; Kapalıçarşı 1767'deki büyük depremden sonra onarılmıştı; 1808'de Cebeci'deki Yeniçeri Kışlası'nda çıkan yangın Ayasofya, Sultanahmet ve Divanyolu bölgelerini harap etti. 1812'deki kolera salgınından dolayı *bekâr odaları* yerle bir edilmişti. 1826'da Kapalıçarşı ve 1827'de Şehzadebaşı'ndaki Acemi-oğlanlar Kışlası'nda, 1865'te HocaPaşa'da yangınlar çıktı.
- 2 Ayasofya ile Beyazıt arasındaki mıntıkada tekrar inşa ve yeniden kullanma özellikle önemliydi. Bir mahallin yeniden kullanımına bir örnek Parmakkapı (şimdi Çarşıkapı) yakınındaki Çorlulu Ali Paşa Külliyesi'dir; bu külliyenin, Beyazıt'ta daha büyük ve yenilenmiş Simkeşhane'yi inşa eden sahiplerinden satın alındıktan sonra, eski Simkeşhane'nin (yaldızlama atölyeleri) yerinde yapıldığı sanılıyor. Bkz. *Garden of the Mosques*, s. 28, 86; ayrıca İnalçık, "İstanbul", s. 241. Her iki bina da yeni olduğundan bu basit bir örnektir.
- 3 Kostof'un ileri sürdüğü gibi "... kentlerde daimi olan yalnızca değişimdir... tüm kentler yıkım ile koruma arasındaki bir dengeleme oyununun tutsağıdır... kentsel dokunun bozulması... bir sabitedir." (Spiro Kostof, *The city assembled: the elements of urban form through history*, Londra, Thames and Hudson, 1992, s. 105, 280, 290).
- 4 İmparatorluk döneminde Roma'da zemin seviyesi August'tan Constantinus dönemine kadar 120 cm. yükseldi. İnciciyan (XVIII. Asırda, s. 67-69) Constantinus Sütunu'nun kaidesinin yol seviyesinin 5 metre (aynen) altında olduğunu yazar. Divanyolu'nun 1867'den sonra tesviye edilmesi sonucu, II. Mahmud'un türbe kompleksinin önündeki yol seviyesinin düşmesiyle türbenin önündeki yükseltilmiş anıtsal merdivenlerde o tuhaf görünüm oluşmuştu.
- * (Eski Alm.) Alman Evi -ç.n.
- 5 Belirli Birleşik Amerika kurumlarının, 19. yüzyılın sonuna doğru ve müttefiklerin kenti işgali sırasında eksen üstünde ve yakınında yerleşmeleri, yabancı kurumların giderek önemi artan bir bölgeye dönmelerinin ve modernleşme eğiliminin bir işareti miydi? Bkz. Merzifonlu Kara Mustafa Medresesi yakınında bir konakta bir Amerikan hastanesini, Beyazıt'ta YMCA'yı (Young Men's Christian Association/Genç Erkeklerin Hristiyan Birliği -ç.n.) gösteren Pervititch haritaları (*Jacques Pervititch Sigorta Haritalarında İstanbul: İstanbul in the Insurance Maps of Jacques Pervititch*, İstanbul, Tarih Vakfı, 2000). Boğaziçi Üniversitesi'nden Paolo Girardelli bana, Serasker (eski Eski Saray) bölgesinin doğusundaki Mercan'da İtalyan kökenli İstanbullu mimar Domenico Stampa'nın tasarladığı bir binayı gördüğünü ve Divanyolu'nun hemen güneyinde Gedikpaşa'da bulunan Ermeni Protestan Kilisesi'nin (1830'da kuruldu, 1911'de inşa edildi) Amerikan misyonerlik faaliyetleriyle bağlantılı olması gerektiğini söyledi.
- 6 Robert Mantran, *La Vie Quotidienne à Constantinople aux temps de Soliman le Magnifique et de ses successeurs (XVIe et XVIIe siècles)*, Paris, Hachette, 1965, s. 36-41.
- 7 Mehmet Nermi Haskan, *Hükümet Kapısı, Bab-ı Ali: Kuruluşundan Cumhuriyet'e Kadar*, İstanbul, Çelik Gülersoy Vakfı, 2000.
- 8 Bkz. örneğin Kauffer, Melling ve Moltke haritaları, ayrıca 1848 Mühendishane incelemesi (Resim 8, 9, 10).

- 9 "Perspective" adlı eserimde bu konu üstünde ayrıntılı olarak durdum.
- 10 Daha sonraki dramatik dönüşümler –büyük Hoca paşa yangınından sonra görevlendirilen kentsel sokak reformu komisyonu "İslahat-ı Turuk"un ıslah teklifleri– için bkz. Çelik, *Remaking*, s. 48-52. Tekliflere, anıtların korunması, II. Mahmud Türbesi'nin simetrik olarak yeniden düzenlenmesi, Divanyolu'nun bir "cadde-i cesim" ("büyük cadde" –ç.n.) olarak tanımlanması ve bir tramvay hattı dahildi.
- 11 Sultan Abdülhamid'in fotoğraf koleksiyonunun okullarla ilgili kısımda görülebildiği üzere, 19. yüzyılın son on yıllarındaki eğitim reformu sırasında, Osmanlı medrese ve sıbyan mektepleri için taş bina geleneğinden kopularak bazı tipik ahşap konaklar devralındı.
- 12 Bu hazireler elbette çeşitli tacizlere maruz kaldı. Divanyolu üstünde dört külliye'deki türbelerde yaptığımız kısmi ve ön araştırmalardan sonra elde ettiğimiz bulgulara değinmem gerekir. Mezar taşlarının hatırı sayılır bir bölümü devrilmişti (1800 öncesi mezarlarından pek azı günümüze kaldı). Çorlulu, Köprülü, Atik Ali ve Koca Sinan hazirelerinde sokağa bakan mezarlar, hazirelerin kuruluşundan bir hayli sonrasına, esas olarak 18. ve 19. yüzyıllara aitti. Eski mezar taşlarının yerine başkalarının konduğunu varsaymak durumundayız. Bu programın ön araştırmaları, epigrafi ve tarihlendirme için Prof. Yücel Demirel, Dr. Aygül Ağır, Dr. Tarkan Okçuoğlu, Dr. Deniz Mazlum tarafından, mimari elemanlar için mimar Emiliano Bugatti ve Sabrina D'Agostino tarafından yürütüldü. Divanyolu'ndan görülebilir bir konumda, 18. ve 19. yüzyıl şahsiyetleri ile ailelerinin mezar yerlerini gösteren çok sayıda mezar taşı var. Köprülü haziresinde incelenen, sokağa bakan 35 mezardan 2'si 19. yüzyılın ilk yarısından, 3'ü ikinci yarısından; Atik Ali'nin haziresinde 76'sından anılan sıraya göre 40'ı ve 7'si; Koca Sinan'ın haziresinde 67'sinden 16 ve 14'ü; Çorlulu Ali'nin haziresinde ise 38'inden 16 ve 7'si. Çok sayıdaki okunaksız mezar taşı dikkate alınırsa, bu çok yüksek bir orandır. Kalanların neredeyse hepsi 18. yüzyıldandır. Yalnızca 8'i 17. yüzyıldandı, daha eskisi yoktu.
- 13 Eyüp ve Üsküdar'daki dış mezarlıklar asıl defin alanlarıydı. Yalnızca önemli kişilikler merkezi bölgelerde gömülebiliyordu. Anlaşılan, merkezi hazirelerde mezarların (teoride yasak olan) yeniden kullanımı, imtiyazlılar için güncel uygulamaydı.
- 14 Bkz. Edhem Eldem, "İstanbul: from imperial to peripheralized capital", *The Ottoman City between East and West: Aleppo, Izmir, and Istanbul* içinde, ed. Edhem Eldem, Daniel Goffman ve Bruce Masters, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, s. 135-206; s. 202'den bir alıntı: "Bir bütün olarak imparatorlukta olduğu üzere İstanbul da, modernlik ile gelenek arasında giderek büyüyen bir ayrılığı yansıtmaya başlıyordu. Kentin bazı kısımları yeni işlevlere ve bunlar için kararlaştırılan rollere uyum sağlarken, yeni konjonktüre ayak uyduramayan daha büyük bir kısmı çökmeye ve duraklamaya başladı." Görünüşe bakılırsa Eldem bu süreci benim gördüğümünden çok daha sonraya, üst sınıfların ikametgâhlarını sur içinden taşıdıkları ve yalnızca idari merkezin Divanyolu'nda kaldığı, "kentnin dışarı doğru taşıdığı" bir aşamaya yerleştiriyor. Divanyolu ekseninin yansıttığı ince işlevsel değişiklikler göz önünde tutulursa, "surla çevrili kentin sınırları içinde kaldığı sürece daha geleneksel ya da daha muhafazakâr bir durum seçeneği olduğu," (age. 2004) kanımca yüzyıl başından önce pek doğru değildir.
- 15 19. yüzyılın ikinci yarısında, tanınmış fotoğrafçılarca kamu binalarının, sokak satıcılarının vb'nin anıtsal ve pitoresk sahneleri için bolca resmi çekilen Divanyolu'nun ikamete yönelik güncel yan-

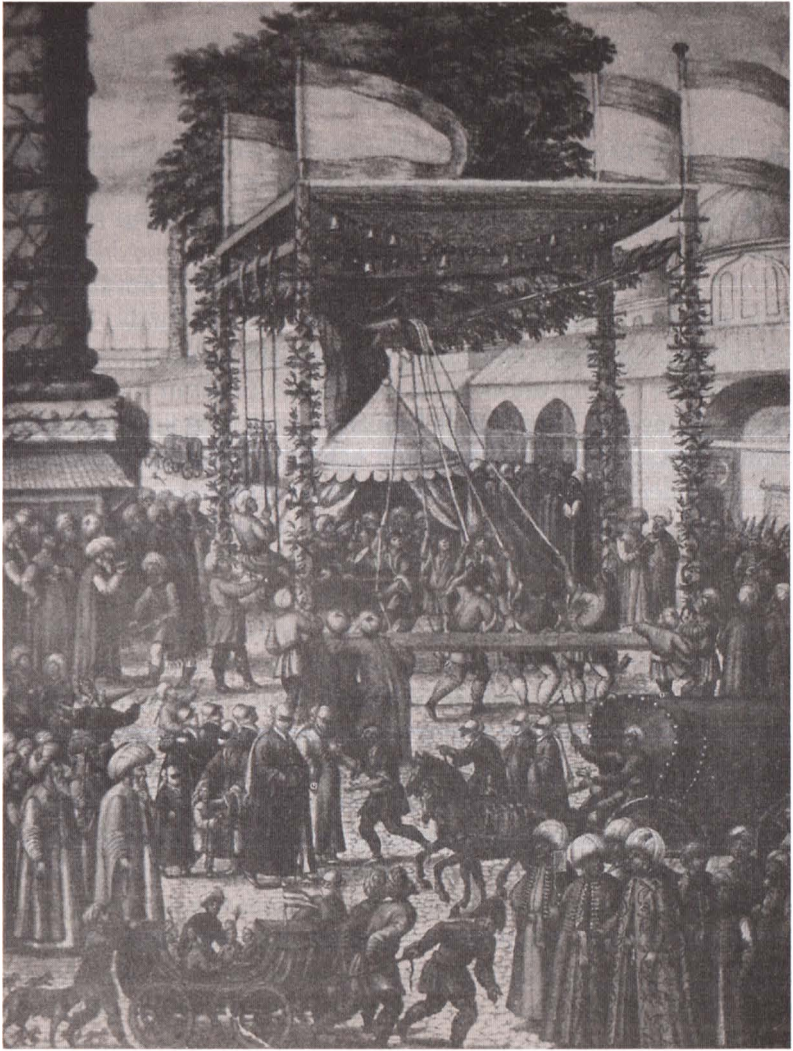
larıyla ilgili garip kısaltma için, benim 2002 tarihli makaleme bkz.: Maurice Cerasi. "The Perception of the Divanyolu through Ottoman History", *Essays in Honour of Professor Afife Batur* içinde, ed. A. Ağır ve N. Akin, İstanbul, Literatur (2004).

16 Pervititch'in sigorta haritaları (bkz. *Pervititch sigorta*).

KENTSEL SAHNE: DÜZEN VE KAOS

Alay güzergâhları ve paşaların durmadan tekrarlanan törensel geçişleri, mimari bakımdan saf ve soyut bir tiyatro sahnesi içinde gerçekleşmedi. Bunlar sıradan ve düzensiz kentsel olayların ve öğelerin oluşturduğu bir arka plana sahipti.

18. yüzyıl sonlarının bir memuru olan Esad Efendi'nin saray törenlerinin teşrifatını konu alan "*Teşrifat-ı Kadime*" adlı kitabında,¹ Divan'dan çıkış töreninin tasvirinde eğlendirici ve görünüşte önemsiz bir ayrıntı yer alır. Paşalar ve vezirler, ancak hepsi de saraydan çıktıktan sonra kendi saraylarına (saray veya konak) ya da kapılarına (veziriazamın ikametgâhı ve dairesi Paşa Kapısı, yeniçeri ağasının Ağa Kapısı ve şeyhülislamın Fetva Kapısı) giderlerdi; saraydan çıkıldığında ise birbirlerini resmi, hiyerarşik bakımdan karmaşık bir protokole uygun biçimde selamlarlardı. Söz konusu tören sırasında her paşa ve maiyeti Bâb-ı Hümayun'un dışında, her biri kendi yerleşik konumunda beklerdi: Kapının solunda ya da sağında, sebilin önünde ya da etrafında vb. Kent ahalisinin gözü önünde yapılan uzun bir törendi bu. Esad Efendi, bazı pozisyonların bakkalın yanında ya da öteki dükkânların önünde olduğunu söyler. Bakkallar ile paşaları birlikte düşünün, kesinlikle aynı seviyede olmasalar da (zaman, eşitlik ve demokrasi zamanı değildi) aynı mimari sahnenin içindeydiler! İşte size Divanyolu ve işte size, bol miktarda Osmanlı İstanbul'u! Bir yanda katı teşrifat, öte yanda kentin kıpır kıpır hayatı ve kargaşası, hepsi de tek ve aynı sahnenin içinde. Gücü ve inancı, ruhani bir biçimde temsil edenlerle (üst perdeden selamlaşmalar, biçimi ve rengi, törene ve statüye uygun olarak seçilmiş sarıklar...) düzensiz ve teklifsiz (kaba bağırtilar, malların ve insanların kargaşa içindeki gidişgelişi) davranan sıradan insanların rekabeti. Bu tezat, estetik düzen ve mülkiyet anlayışında benzer çatışmalarla yer değiştirebilir: Bazı mimari ve kentsel formlarda, rasgele birlikte varoluşun akıllıca kabullenildiği başka mimari ve kentsel formlara zıt olarak katı bir düzen vardır.

Resim 31. Çemberlitaş (Constantinus Sütunu) çevresinde 17. yüzyılda bir alay, anıtlar, popüler bir bayram kutlaması ve dükkânlar. Viyana, Ulusal Kütüphane, kodeks 8626.

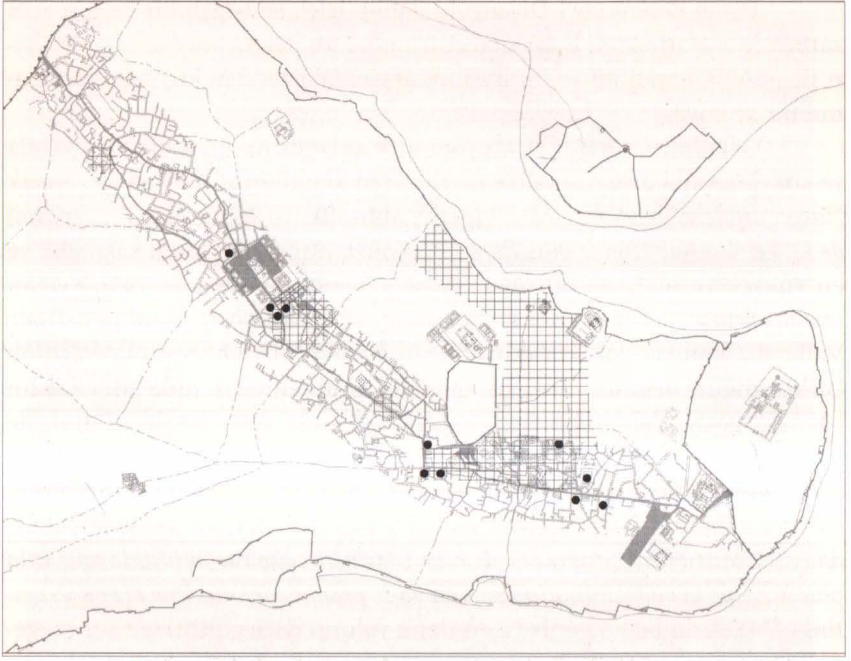
Divan ekseri (asıl Divanyolu dahil), işlek ve telaşlı bir kentin aynı zamanda ana arteriydi. Bu nedenle, İstanbul'un hâkim sınıflarının emelleri ile günlük hayatının ve bu ikisinin arasındaki sonucu kuşkuyla çatışmanın bir kesitiydi.²

Gezginler, sürekli Divanyolu diye adlandırmaları da, bu anayola ve sokağın yapılanmasına dikkat etmekten kendilerini alamadılar. Sokak "*large, droite et de plain-pied...*"³ (geniş, dümdüz ve yokuşsuz), "*...l'endroit de C. Le plus habité et le plus élevé...*"⁴ (Konstantinopolis'in en kalabalık ve en yüksek yeri), "*...lunghissima... larga e piana per l'alto de' colli, e quasi sempre dritta...*"⁵ (uzun, geniş, yokuşsuz ve her zaman dümdüz). Della Valle söz konusu sokakta dört katırın taşıdığı bir tahtirevanla yolculuk edilebildiğine değinir.⁶ Sokağın genişliği muhtemelen, tıpkı 19. yüzyılın başında gözlemlenen 3,6 ile 6 metre civarında değişiyordu.⁷ Pitton de Tournefort için "*...la seule rue qui va du Serrail à la porte d'Andrinople est praticable, les autres sont serrées, obscures, profondes...*"⁸ (Saraydan Edirnekapı'ya giden tek kullanılabilir iyi yolu; diğerleri dar, karanlık ve çukurdadır). Tournefort "*...après avoir bien considéré cette rue la plus longue & la plus large de la ville, ordinairement on va se promener aux Basars ou Bezestins...*"⁹ (Şehrin bu en geniş ve en uzun yolunu iyice gördükten sonra, genellikle pazarlara ve bedestenlere gezmeye gidilir) diye ekler, başka bir deyişle, hakiki kentsel hayatın Divanyolu'ndan çok daha fazla Kapalıçarşı'da olduğu izlenimini edinmişti.

TİCARİ FAALİYETLER VE KENT MERKEZİ

Kentin en işlek kısmı Bizans döneminde, eksenin doğu muntikası, özellikle Constantin Forumu'nun etrafındaydı.¹⁰

Mantran 16.-17. yüzyıllarda kentte ticaret ve başka kentsel işlevlerin altüst olmasını geniş ölçüde tasvir etti." Bedesten'den Şehzadebaşı, Saraçhane (Fatih'in doğusundaki pazar) ve Mahmutpaşa ile Haliç'e, yani ana ticaret ve zanaat bölgelerine doğru üç sokak gidiyordu. Aksaray doğrultusunda olduğu kadar eksen boyundaki yoğunlaşmalar da, ne denli önemli olursa olsun, eksene dik olan doğrultular kadar hayati değildir.¹² Ticari faaliyet Haliç ve Mahmutpaşa bölgesi yakınında oldukça yoğun-

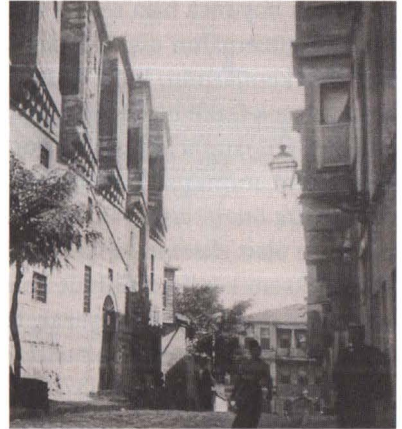
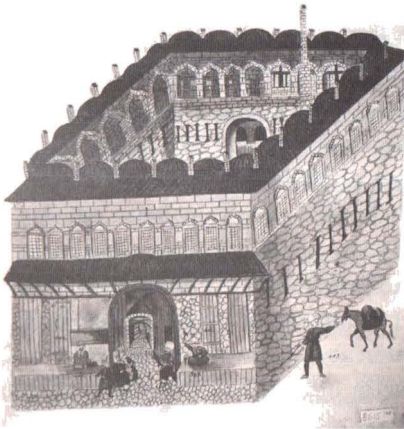

Resim 32. Ana ticari faaliyetler. Başlıca yoğunlaşmalar taralı alanlardadır: Sarayhane, Fatih Külliyesi'nin güneydoğusu; Şehzadebaşı ve Beyazıt; Divanyolu'ndan Haliç'e kadar. Benekler eksen üstündeki bazı önemli hanları gösterir.

dur,¹³ oysa Bedesten ve Beyazıt yöresi büyük depolama alanına ihtiyaç göstermeyen yüksek değerli ticari faaliyetleri bünyesinde toplar. Çarşı bölgesi asıl çarşının, hanların ve yöredeki sokakların içinde 4.000 kadar dükkânı içerir. Gıda maddesi ve kitap işiyle uğraşan dükkânlar çarşının dışındaydı. Beyazıt bölgesi kitapçıların (sahaf) merkezi ve aleni eğlence faaliyetlerinin en çok yoğunlaştığı yerlerden biriydi.¹⁴ Divanyolu'nda dört aktar dükkânı vardı.¹⁵ Divan ekseninin yakınında, eksenin birkaç yüz adım kuzeyindeki Çarşamba'nın dışında haftalık pazar yoktu. Edirne yolu çok önemliydi¹⁶ ve bundan dolayı, kendi içinde büyük bir ticari çekiciliği olma-

Hanlar. **Resim 33.** Hasan Paşa Hanı'nın cümle kapısı. **Resim 34.** Elçi Hanı. **Resim 35.** Hasan Paşa Hanı'nın yan çıkmaları (sokağın karşı yanındaki konut dokusuna dikkat ediniz).

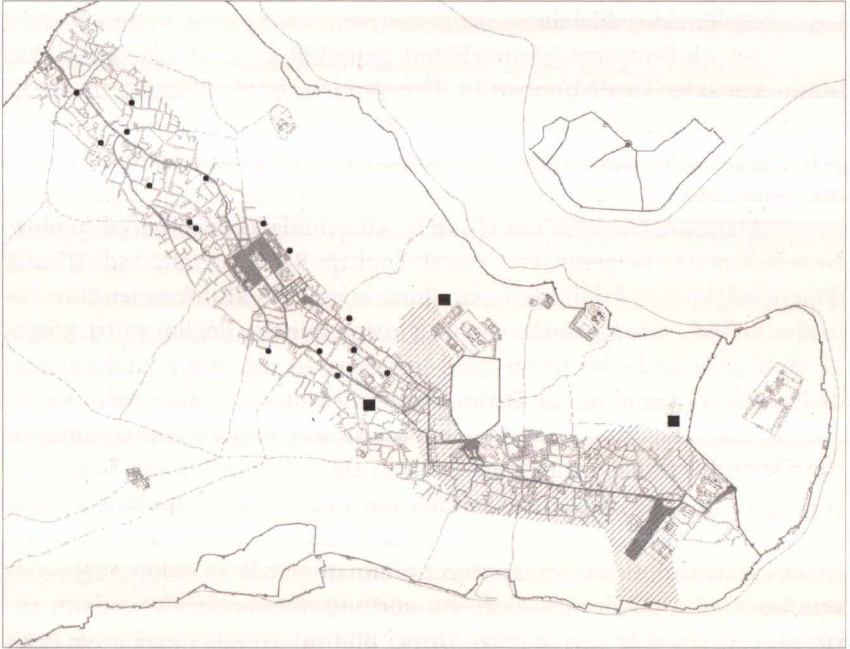
sa bile, Divan eksenini de hayati kentsel bir rol oynar durumdaydı. Eksen üstünde han inşaatı, Kapalıçarşı ile liman arasındaki (yaklaşık 1661 yapı-
mı Vezir Hanı, Elçi Hanı, Simkeşhane, Hasan Paşa Hanı, Sabuncu Hanı,
Şekerci Hanı, bunların hepsi kentin merkezinden çıkıp Avrupa kıtasına
doğru giden güzergâhtaydı)¹⁷ bölgede olduğu kadar yoğun olmasa da istik-
rarlıydı. Esas gümrük sahası da kent surlarının oldukça içinde olan Kara-
gümrük'teydi.

Merkezi alanda 17. yüzyılda herhangi bir meyhane, eğlence ve mü-
zik yokmuş görünüyor,¹⁸ ancak gidişat 19. yüzyılın ikinci yarısında radikal
bir biçimde değişirken, görünmeyen işlev ve yapılar da ilk kez gün ışığına
çıktı. Şehzadebaşı'ndaki Yeniçeri Ocağı'nın ortadan kaldırılmasıyla, ocak
tarafından kullanılan binalar ile arsalar boşaldı.¹⁹ Yeniçerilerin gedikli
müşterisi oldukları dükkânlar ile meyhaneler sivil kullanımlara açıldı.
Semt, Haliç'in karşı tarafındaki Galata-Pera semti dışında, meddah ve ka-
ragöz gösterilerinin yapıldığı çayhane ve kahvehanelerin, daha sonra tiyat-
ro ve sinemaların²⁰ büyük ölçüde yoğunlaştığı ilk yer oldu. Divanyolu'nun
Çemberlitaş-Beyazıt mıntıkasında,²¹ 19. yüzyılın sonuna doğru bol sayıda
kırathane ve meddah çayhanesi bulunuyordu.²²

Eğer Seyyid Hasan'ın 1810 tarihli haritasına ve dükkânların nere-
de yoğunlaştığını gösteren eksik kayıtlarına güvenebilirsek, model şöyle-
ydi: Eksen boyunca bazı seyrek dükkân kümeleri yer alıyor, çok daha fazla
dükkân güzergâhın dışında çarşılar ya da semtlerin içinde bulunuyordu.
Bu, Batı kentlerinin, hatta kimi Anadolu ve Balkan kasabalarının model-
lerinden çok farklı bir modeldir: Böyle yerlerde, ana sokaktaki sürekli dük-
kân sıraları, ısrarla kentsel formu kendine bağımlı kılar ve belirler, bu ne-
denle kent mimarisi kavramı ve mimari mekânın algılanması bakımın-
dan büyük önem taşır. Ne var ki, genel olarak, ticaret ve eğlence işlevleri-
ne sahip olan eksenin kendisi değil, içinden geçtiği alanlardı. Kuşkusuz,
Divan eksenini kentin tarihinde kentleşme yaratan bir ana eksen rolü oynu-
yordu (ne de olsa önemli pazar, faaliyet ve anıtsal külliyelerin eksenle bir
ilişkileri vardı ve onun vasıtasıyla birbirlerine bağlanıyorlardı), ama kendi
içinde kentsel imgelerin tüm elemanlarını bünyesinde barındırmıyor ya
da sergilemiyordu.

EVLER VE SARAYLAR

Paşaların Divan eksenini üstünde hareket etmelerinin başlıca nedeni kapı ve konaklarının burada bulunmasıydı, ancak ne yazık ki bunların dağılımı konusunda fazla bilgimiz yok. Çeşitli dönemlere ait, hepsi de sistemsiz olan kısmi listelere sahibiz. Paşa konak ve saraylarının (unutmayınız ki bunlar resmi daire ve ikametgâhtı; akraba, memur ve taraftarların toplandığı merkezlerdi; her biri hakkıyla birer saraydı; her biri çevresindeki trafiği, ticareti ve her türlü kentsel faaliyeti teşvik ediyordu), 16. yüzyıldan beri esas olarak Hippodrom-Kadırga'dan (daha sonra Sultanahmet)

Resim 36. Konut ve konaklar. Taralı alanlar sarayların esas yoğunlaşma yerleridir. Üç siyah kare: Şehzadebaşı'ndaki eski yeniçeri kıışlası (Eski Odalar), Ağa Kapısı ve Topkapı Sarayı arazisinin batı sınırındaki Bâbü'lî (veziriazamın konağı ve daha sonra hükümet merkezi). Siyah benekler, eksen üstündeki bazı önemli konakların sistemli olmayan bir listesini yansıtır; bunlar önceki bölgeleri içermemektedir ve 1810 Seyyid Hasan haritası ile başka kaynaklarda belirlenmiştir.

yukarıya Beyazıt ile Süleymaniye'ye ve aşağıya Bozdoğan Kemerî'nin kuze-yine, Vefa'ya kadar pek de küçük olmayan bir alan içinde yer değiştirdiği anlaşıyor.²³ 16. yüzyılın büyük taş saraylarının hemen hepsi, 19. yüzyıla gelindiğinde ya da daha önce ortadan kalkmıştı. İrili ufaklı bütün konutlar, 17. yüzyılda muhtemelen, 18. yüzyılda ise kesinlikle ahşaptandı. 19. yüzyıl başından 20. yüzyıl başına kadar var olan haritalar, bölgede çoğu ahşap olan birçok önemli konak ya da küçük sarayı belirlememize izin veriyor. Belirli dönemler için, Çemberlitaş'tan Edirnekapi'ya kadarki alanı kaplayan 1810 Seyyid Hasan haritasından, Pervititch ve Goad sigorta haritalarından boyutları, inşaat malzemelerini ve bazen de konağın adını belirten tek tük başka bilgiler elde edilebilir.

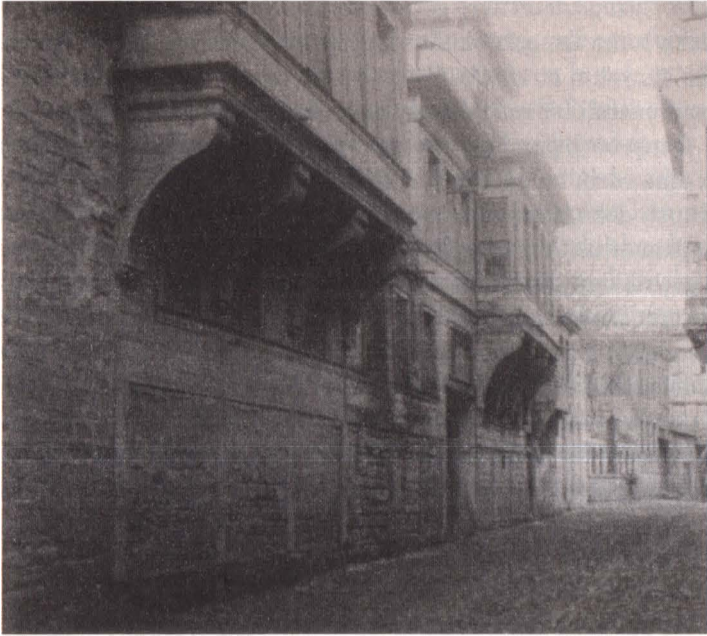
Küçük binaların görmezlikten geldiği kaynaklarda, genellikle bütün konaklar kaydedilmiyordu. Öte yandan, bütün konutların ahşap olduğu, yangın felaketleri birbirini izlediği ve arsaların tasarruf hakkı pek sağlam olmadığı için arsaları kullananların hızla değiştiğini beklemek mantıklıdır.

Mantran, Osmanlı'nın 16. ve 17. yüzyılında idari işleve sahip bina-ların bulunduğu bölgenin, esas olarak Topkapı-Bâbiâli semtlerinde Bizans dönemindekinden daha yoğun olduğuna inanıyor.²⁴ Muhtemelen tüm ko-naklar hüküm süren paşalara ayrılmış resmi daireler değildi ve 19. yüzyılın sonuna kadar hiçbir resmi işlevi bulunmayan üst sınıf konutları bura-da her zaman var olmuştu. Divan ekseninin batı mıntıkaları barınma, ti-cari ve kamusal kullanıma yönelik karışımını bugüne kadar korudu. 1920'lerin Pervititch haritalarında, Divan ekseni şöyle dursun, Kapalıçar-şı bölgesinin ticari yoğunluklu semtlerinde bile ahşap ev gruplarıyla karşı-laşırız; bunlar muhtemelen önceki dönemlerin büyük konut toplulukla-rından artakalan, ticaret ve işyerlerinin tamamen hâkim olduğu taş yapı-lı semtlerde sıkışıp kalmış evlerdi. Bu görüntünün karakter ve anlamı 19. yüzyılın seyri içinde değişti (bkz. Altıncı Bölüm), çünkü konaklar ve hazi-relerdeki defin alanı, gelişen devlet bürokrasisinin ileri gelen ailelerinin eline geçti. Kuşkusuz Divanyolu yöresinde 20. yüzyılın ilk on yıllarında mevcut konut ve dükkânların arasına serpiştirilmiş halde, orta ölçekli ve küçükçe konaklar ve iki ya da üç saraydan oluşan etkileyici bir yapı mirası

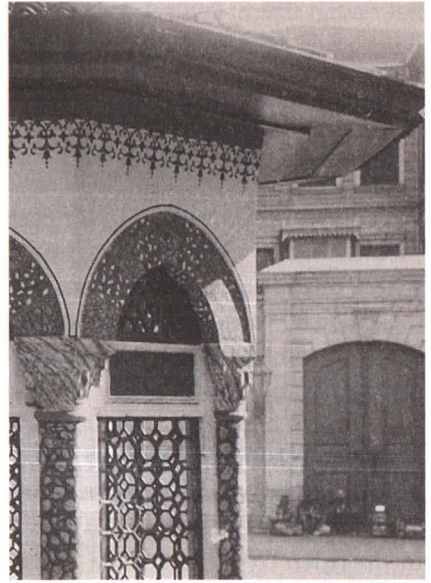
da vardı.²⁵ Bazı gözlemcilere göre burası 19. yüzyılın üst düzey bürokratları ve daha sonra üst-orta sınıflar için ikamet amaçlı çok özel bir alandı.²⁶ Mutlaka anayolun etrafında, konak ve sıradan evlerle dolu yan sokaklara sığmayan önemli bir mahalle hayatı ve yaya trafiği de vardı.²⁷

Garip bir biçimde, bu kentsel dokunun az sayıda fotoğrafı var elimizde, ama edebi bulgularla harita bulguları bu bağlamda bir hayli açık.²⁸ Söz konusu doku, Osmanlı orta ve üst sınıflarının, Tanzimat döneminde yeni imparatorluk bürokrasisinin, profesyonellerin ve tüccarların ortaya çıkışıyla geçirdikleri çok büyük sosyal değişikliklerin mi sonucuydu? Eski vakıf ve ticaret alanları barınmaları için bu sınıflara mı bağışlanmıştı? Ya da, kuşkulandığım gibi ve bina tiplerindeki karışımın akla getirdiği üzere, eski kâşanelerden kimisi bölünmüş, kimisi de modernleştirilmiş miydi? Cevaplar ne olursa olsun, şuna kuşku yok ki konut dokusu her zaman mevcuttu ve planlar ile nadir fotoğraflarda gördüğümüz iki ana bina tipi –sokak üstünde yüksek duvarla çevrili bir bahçenin içinde yer alan müstakil konak; ahşap cepheli ve cumbalı pencereli tipik Osmanlı ev mimarisiyle yapılmış sokak üstünde sıralanan konaklar– sokak sahnesinin başta gelen olmasa da önemli bir parçasıydı.

Bu durum, ikamet amaçlı dokunun güzergâh boyunca yoğunluğu ve bunun külliyeyle ilişkisi hakkındaki can alıcı soruya götürür bizi. Eksenin barınma potansiyeli, anıtsal binalar ve ticari sahalar yüzünden bir biçimde tüketilmiş miydi?²⁹ Burada da, çelişkili ikinci derecede bulgulara başvurmak zorundayız. Eksen üstündeki camilerden bazılarının mahallesi olmadığı kesin, yani bunlar ev sakinlerinden oluşan bir cemaate hizmet etmiyorlardı, ama çoğu da ediyordu, bu da eksenin, bilhassa en yakın arka bölgesinde yoğun bir mahalle hayatı olduğunu kanıtlar.³⁰ Eksene sınır komşusu olan çoğu mahalle mutlaka yoğun bir nüfusa sahipti, ama bu nüfusun ne kadarının Divan eksenine yöneldiğini bilmiyoruz. Karagümrük'ün bir kısmı ve Edirnekapı civarı hariç hepsi Müslüman mahallesiydi. 20. yüzyıl başına ait romanlarla gazete yazıları, anıtsal binaların ve ticari bölgelerin işgal ettiği muazzam yüzeye rağmen, üst-orta sınıfların konaklarının, Divan ekseninin doğu kısmındaki yaygın varlığına değinir. Ancak, her şey hesaba katıldığında, parseller üzerindeki ikamet amaçlı yoğunluk düşüktü. Pek çok gezginin

Ev ve konaklar. **Resim 37.** Divan ekseni üstünde görülmeyen, ama eksen üstündekilere çok benzeyen, bir rüştiye (kız mektebi) dönüştürülmüş tipik bir 19. yüzyıl konağı. **Resim 38.** Beyazıt Meydanı'nın güney sınırının 19. yüzyıl sonuna ait bir fotoğrafı.

Ev ve konaklar.

Resim 39. Eksen üstünde Karagümrük yakınında tipik bir 20. yüzyıl başı evi.

Resim 40. Divanyolu'nda Koca Sinan Paşa Sebili'nin karşısında ön bahçeli bir konağın nadir bir görüntüsü (bkz. harita Resim 61). **Resim 41.** Şehzadebaşı'nda İstanbul'un ilk apartmanlardan birine dönüştürülen bir 20. yüzyıl başı konağı (Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi'nden).

hatırladığı üzere, kentsel dokudaki geniş açıklıklar her zaman eksenin her iki yanında da, denizi uzaktan görmeyi mümkün kıldı.

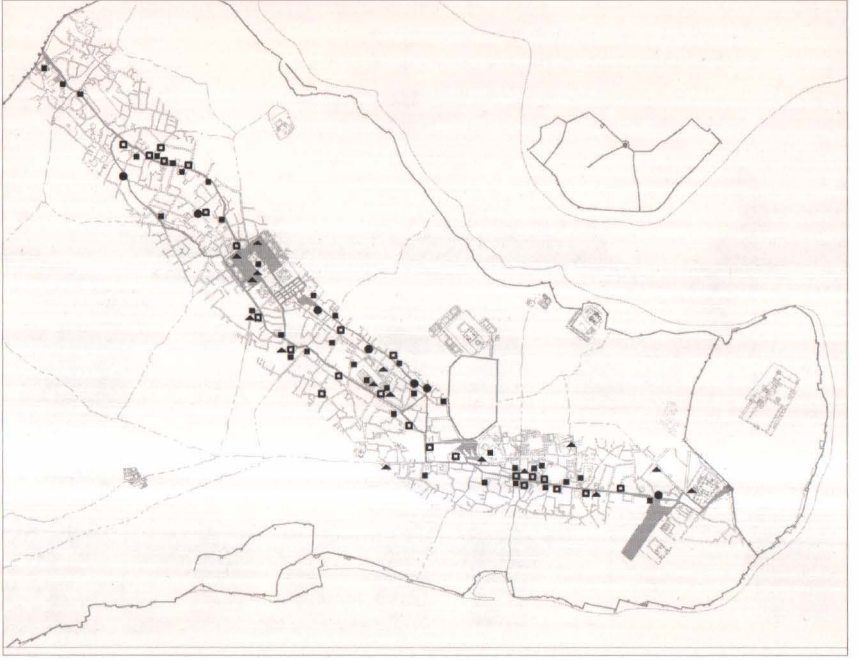
“KAMUSAL” BİNALAR³¹

Eksen üstündeki camilerin çoğunun 15. ve 16. yüzyıllardan kaldığını daha önce belirtmiştim: En önemlileri Firuz Ağa, Çemberlitaş'ta Atik Ali Paşa, Bayezid, Şehzade, Hüsam Efendi, Fatih, Hafız Ahmed Paşa, Nişancı Mehmed Paşa, Üçbaş ve Karagümrük yakınında Atik Ali Paşa camileridir. Ayrıca dikkat çekici sayıda, hepsi daha önceki dönemlerden kalma küçük mescitler de vardı. Bir 18. yüzyıl camileri listesindeki³² 35 camiden, Fatih Külliyesi'nin tamiratını hariç tutarsak, yalnızca 7'si eksenin üstünde ya da yakınındaydı.³³

Camiler, kolaylık olsun diye “kamusal sistem” diye adlandırabileceğimiz şeyin kalbiydi kuşkusuz, ama başka bina tipleri de, özellikle 17. yüzyıl ortasından itibaren sokağın kentsel karakterine katkıda bulundu.

İstanbul ve Üsküdar'da 19. yüzyılın sonundan günümüze kalan 166 medreseden 63'ü artere bakar ya da hemen arka bölgesindedir.³⁴ 16. ve 17. yüzyıl paşaları önemli medrese vâkıflarıydı. Medresenin, mimari külliyelerin ana ögesi olarak belirmesi 16. yüzyılın sonundadır. Aslına bakılırsa, her ikisi de camilerinin hâkimiyeti altında olan iki medreseden, Çemberlitaş ve Edirnekapı'daki 1496 ve 1500 tarihli Atik Ali Paşa medreselerinden sonra, eksenin diğer başlıca paşa külliyelerinin tümünde medrese, işlevsel ve mimari bakımdan küçük camiler ya da mescitler eklenmiş halde ortaya çıktı.³⁵

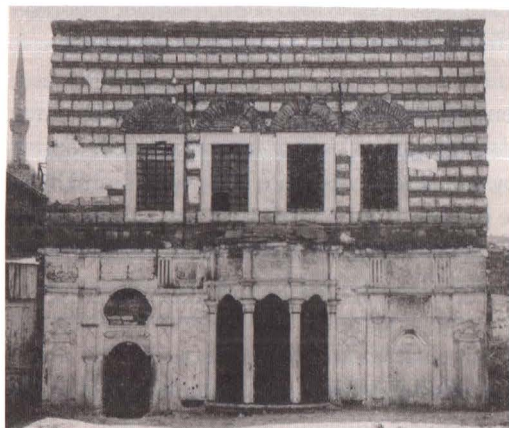
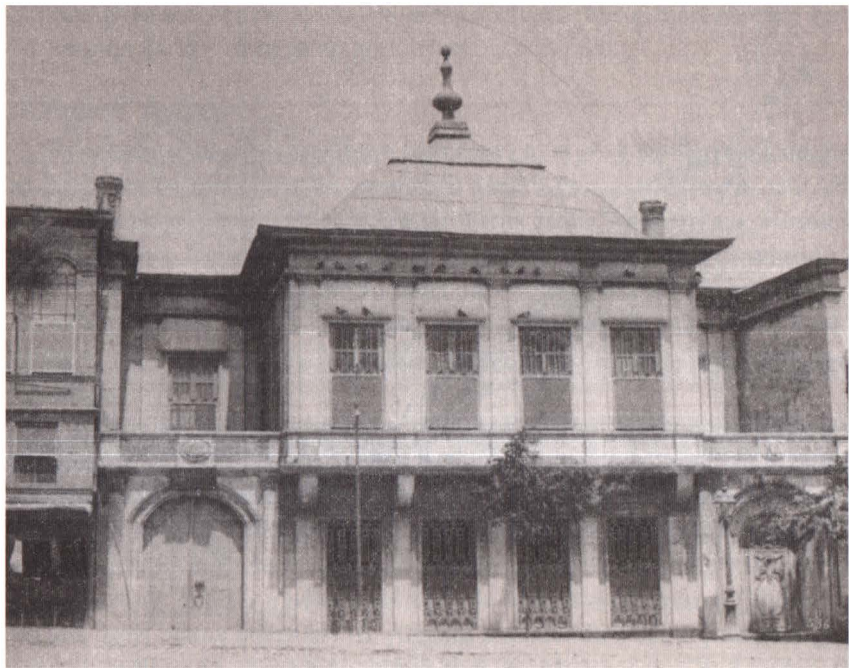
Derviş tekkelerini gözden irak yerlerde yapma eğilimi ve medrese temelli ilmiye sınıfı ve tarikat arasındaki daimi zıtlık yaygın olarak bilinse de,³⁶ 1869'da mevcut 159 tekkeden yalnızca 5'inin Divan ekseninin doğusunda (Firuz Ağa ile Şehzadebaşı arasında) olduğunu görmek yine de hayret vericidir.³⁷ Eksenin çevresindeki semtlerde tekke sayısı toplam olarak 38'i geçmez ve bunların çoğu Fatih-Karagümrük-Edirnekapı bölgesindedir. Derviş zümrelerinin doğal manzaralı dış semtleri seçme eğilimi, bu konuda 17. yüzyıldan önce bir hayli istisna olduğu dikkate alınırsa, tekkelerin Divan ekseninin doğusundaki azlığını bütünüyle açıklamaz.³⁸ Bu olgu bize daha ziyade, Divanyolu'nun ilmiye sınıfının dile getirdiği biçimiyle resmi

Resim 42. Eksen üstündeki kamu yapıları. Siyah kareler, camiler. Beyaz kareler, medreseler. Küçük siyah daireler, sıbyan mektepleri. Üçgenler, kütüphaneler.

ideolojiye yakınlığını, bu nedenle medrese muhitine uygun bir yer olarak görüldüğünü hatırlatır.

Tek sınıflı ilkokullar (sıbyan mektebi), dönemin konut ya da cami bulunan hemen tüm mahallelerinde kurum olarak mevcuttu. Çoğu 18. yüzyıla ait olmak üzere, yalnızca bazıları kentsel dokuya uyumla yerleştirilmiş güzel taş binalardı. Bunlar konutlarınkine benzer birçok tipolojik öğeye sahipti, ancak zemin kat cephelerinde çeşme ya da sebillerle zenginleştirilmişti ve son dönem Osmanlı İstanbul'unun önemli bir belirleyici özelliğini oluşturuyordu.³⁹ Recai Mehmed Efendi, Cevri Kalfa, Amcazade Hüseyin Paşa mektepleri çok dikkatle tasarlanmış, sokak görüntüsünü derinden etkileyen yaratıcı binalardır.

Sıbyan mektepleri. **Resim 43.** Cevri Kalfa Sıbyan Mektebi (1819).

Resim 44. Recai Mehmed Efendi Mektebi (1775).

Su tedariki. **Resim 45.** Eksen üstündeki sukmeri ve hamamlar. **Resim 46.** Sebillerin dağılımı.

47

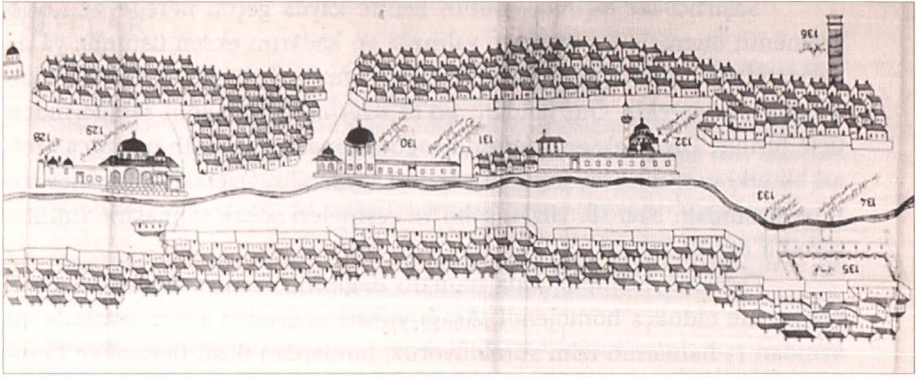

48

49

Su tedariki. **Resim 47.** Koca Sinan Paşa Sebili (1596). **Resim 48.** II. Mahmud Sebili diye anılan sebil (1745, 19. yüzyılın başında onarıldı). **Resim 49.** Seyyid Hasan Sebili (1745).

Resim 50. Suyun Divanyolu üstündeki çeşitli vakıf külliyelerine dağılımı (Çeçen, 1991). Solda: Kemankuş Mustafa Paşa Medresesi. Ortada: Koca Sinan Paşa ve Atik Ali Paşa külliyesi.

Bütün kent ve varoşlarındaki 40 kütüphaneden 17'si eksen üstünde ya da çok yakınındaydı. Bunlar genellikle şeyhülislam ve sadrazamlar, birkaçı sultan ve valide sultanlar tarafından bağışlanmıştı, sokaktan rahatça görünüyorlardı, bununla birlikte yalnızca birkaçı müstakildi.⁴⁰ Hepsi de güzergâhtan görünen Köprülü Mehmed Paşa Kütüphanesi, Şehzade Külliyesi'nin kuzeydoğu sınırındaki Şehit Ali Paşa, Veliyüddin Efendi (Bayezid Camii'ne ekli) ve Fatih Külliyesi'ne ait I. Mahmud kütüphaneleri eksenin mimari fizyonomisine büyük ölçüde katkıda bulunuyordu.⁴¹

Çeşmeler ve sebiller (gelen geçen su ihtiyacını karşılamak için yapılmış anıtsal hazneler) İstanbul sokak sahnesinin önemli bir belirleyici özelliği. Halkalı ve Kırkçeşme suları isale hatları ve kent külliyelerinin⁴² çoğunun yeraltındaki kanallarından bazıları, tıpkı Divan ekseninde olduğu gibi başlıca tepelerin zirve hattı boyunca uzanır ve kimi zaman eksenle çalışır.

Su kanalları yeraltındadır ve yalnızca Bozdoğan Kemerinde (ya da Valens Kemerine diye anılır) yüzeye çıkar. Söz konusu sistem, Karagümrük yakınında Zincirlikuyu'da bir meydan kuyusuna ve Fatih pazarının doğusunda Gazanfer Ağa Medresesi'nin önünde bulunan ve Kırkçeşme denilen birden çok sayıda çeşmeye su sağlıyordu.⁴³

Şaşırtıcı bir biçimde, bütün kentte kayda geçen neredeyse 1.000 çeşmenin önemsiz bir kısmını, yalnızca 30 kadarını eksen üstünde ya da yakınında bulduk.⁴⁴ Çoğunun sokak genişletme çalışmaları sırasında yıkılmış olması gerekir. Öte yandan, 40'ın üzerindeki İstanbul sebillerinden üçte birinin Divan ekseni üstünde yoğunlaşması, güzergâh boyunca anıtsal bir etki yaratma arzusunun bir işareti sayılabilir. Özellikle Fatih-Beyazıt mıntıkasındaki bazı 18. yüzyıl sebil ve çeşmeleri sokak sahnesine muhteşem bir cazibe kattı.⁴⁵

Osmanlı İstanbul'unda hamam dağılımı, ikamet amaçlı ve ticari bölgelerde oldukça homojendi. Aşağı yukarı doğrudan eksen üstünde en azından 13 hamamın izini sürebiliyoruz, bunlardan ikisi, Beyazıt ve Çemberlitaş'takiler göze çarpan yerlerdedir. Bu büyük bir sayı değil, çoğu tahrip edilmiş olmalıdır.⁴⁶

MAURICE CERASI

NOTLAR

- 1 Esad Efendi, *Osmanlılarda Töre ve Törenler (Teşrifat-ı Kadime)*, İstanbul 1979, s. 86-91. Esad Efendi (1790-1848) İstanbul kadısıydı ve İran sarayı nezdinde elçilik etti.
- 2 Sarayın kentteki mevcudiyetinin en önemli fiziki (ve yalnızca törensel ya da iktisadi olmayan) etkisi, Beyazıt'taki Eski Saray'dı. Hüküm süren sultanla doğrudan ilişkili olmayan saray hanımlarının ikametgâhı olan Eski Saray, Topkapı Sarayı'na bir gidişgeliş yaratıyordu ve birçok alayın başlangıç ya da varış noktasıydı. Çok merkezi bir bölgedeki kentsel faaliyetlerde büyük bir kesinti ve boşluk yaratıyordu. Birçok kapısı olduğu doğrudur (Evliya, *Narrative of travels*, Book I, s. 113; bkz. ayrıca Hammer, *Constantinopolis*, c. I, s. 322); Doğuda Divan Kapısı, güneyde Bayezid Kapısı, kuzeyde Süleymaniye Kapısı, ama 18. yüzyılda yalnız Mercan Çarşısı'na bakan doğu kapısının açık olduğu da doğrudur (İnciciyan, *XVIII. Asırda*, s. 32-34).
- 3 Mantran, *Vie*, s. 43'te Quiclet'i (Les Voyages de M. Quiclet à Constantinople, Paris, 1664, s. 164) alıntılar: [la rue] "large, droite et de plain-pied...[où] le Grand Seigneur... etc... y font leurs plus magnifiques entrées." ([yol] geniş, düz ve yokuşsuz, Büyük Senyör... vb... görkemli girişlerini buradan yapar).
- 4 *Lettres du Baron de Busbecq, Ambassadeur de Ferdinand I.... au près de Soliman II....*, Paris, 1748, c. II, s. 17 (Busbecq de Ghislaine'in Fransızca çevirisi: *Itinera Constantinopolitanum & Amasianum*, 1581).
- 5 Della Valle, *Viaggio*, s. 56-57.
- 6 *Age..*, s. 304. Bu arada Buondelmonti'nin orada, anlaşılan kendisinin bulamadığı, bir "colonnato" (sütun) görmüş olduğuna da değinir (acaba bu revaklı bir sokağın bir parçası mıydı, yoksa kendi başına duran birkaç sütundan mı ibaretti?). Bkz. ayrıca Benvenga, *Viaggio di Levante*, s. 219; dört katrın taşıdığı bir "lettica, che direi forse stanza portatile" (tahturevan, belki seyyar bir oda bile diyebilirim) alaya katıldı.
- 7 Bkz. Ergin, *Mecelle*, c. II, s. 1003-1005; 1860 öncesi Divanyolu'nun genişliği, Firuz Ağa Camii'nin önündeki 5 ziradan (yaklaşık 3 m.) II. Mahmud Türbesi'nin yakınında 5-7 ziraya çıkıyordu. Bizim 1865 öncesi fotoğraf ve gravürlerine dayalı yorumumuz bir dereceye kadar daha büyük genişlikleri telkin ediyor (Bkz. Onuncu Bölüme Ek).
- 8 Pitton de Tournefort, *Relation d'un voyage du Levant, fait par ordre du Roy*, Lyon, 1717, c. II, s. 183.
- 9 *Age..*, s. 230-231.
- 10 Sokak ve pazar bolluğu için bkz. Ebersolt, *Constantinople: recueil*, s. 74.
- 11 Mantran, *İstanbul*, s. 38-39.
- 12 *Age..*, s. 414-415.
- 13 Faaliyet yerleri için bkz. *age..*, s. 452-467 ve lev. 11-14.
- 14 *Age..*, s. 499. Eğlence faaliyetlerinde, Evliya'nın *Seyahatnamesi*'ne göre, 15.000 insan çalışıyordu.
- 15 *Age..*, s. 498 (Albnay'ın *Hicri Onikinci Asırda*'sından naklediliyor). Bununla birlikte esas tıbbi yoğunlaşma Galata ve Hocaapaşa'daydı.
- 16 Mantran, *İstanbul*, s. 479.
- 17 Bkz. Ceyhan Güran, *Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi*, İstanbul, Vakıflar Genel Müdürlüğü, (1976).

- 18 Bu daha yakın bir tarihte gerçekleşmiş bir süreç olmalı. Mantran (Vie, s. 279-281) Evliya'yı alıntılar: Esas eğlence faaliyetleri (meyhaneler, müzikli eğlence, kötü şöhretli kaymakçılar, hepsi de Divan ekseninin uzağında, Unkapanı, Cibali, Galata, Tophane ve hatta Eyüp'teydi.
- 19 Süheyl Ünver, "Yeniçeri Kışlaları", *Belleten*, 160 XL (1976).
- 20 Bkz. Necdet Sakaoğlu ve Nuri Akbayan, *A Thousand Days and a Thousand Nights: The World of Entertainment in Istanbul from Ottoman Times to the Present Day*, İstanbul, Denizbank, yak. 1999, s. 170-171, 204-207 ve 20. yüzyılın başındaki Direklerarası atmosferi için s. 218-221. Bkz. ayrıca Metin And, *Türk Tiyatro Tarihi*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1994 (Metin And, *A History of Theatre and Popular Entertainment in Turkey*, Ankara, 1963-1964); Metin And, *Karagöz: Turkish Shadow Theatre*, Ankara, Dost Yayınları, 1975; *Dünden Bugüne İstanbul*, geleneksel ortaoyunu ("Ortaoyunu", c. VI, s. 146.) ve Bah tarzi tiyatro üstüne çeşitli makaleler.
- 21 Gérard de Nerval (*Voyage en Orient*, Paris, 1851, s. 193) Beyazıt Meydanı'nda karagöz ve taklit tiyatrosu seyretti: "*La place du Sérasquier* (Askeri Komutanlık: Askeri komutanlık o sırada Eski Saray'daydı) est la plus brillante de toutes. Ouverte en triangle, avec les illuminations de deux mosques à droite et à gauche, et dans le fond celles des bâtiments de la guerre, elle présente un large espace aux cavalcades et aux divers cortèges qui la traversent. Un grand nombre d'étalages de marchands ambulants garnissent le devant des maisons, et une dizaine de cafés font assaut d'annonces diverses de spectacles, de baladins et d'ombres chinoises." (Serasker Meydanı, hepsinden daha canlı ve ışıktır. Sağında ve solunda iki caminin, arka köşede askeri binaların ışıklarıyla üçgen biçiminde açılan bu meydan, süvari bölüklerine ve diğer tören kıtalarına geniş bir mekân sunar. Evlerin önü gezgin satıcıların tezgâhlarıyla doludur ve bir düzine kahveden yükselen gölge oyunu, cambaz, çeşitli gösteri ve eğlencenin çağrıları birbirine karışır.)
- 22 Bkz. örneğin *Dünden Bugüne İstanbul*'daki çok sayıda makale: "Arifin Kırathanesi", c. I, s. 305a, "Beyazıt", c. II, s. 180, "Çayhaneler", c. II, s. 481-482, "Fevziye Kırathanesi", c. III, s. 307-308, "Kırathaneler", c. IV, s. 564 ve referans girişleri: "Direklerarası", c. III, s. 60, "Meddahlık", c. V, s. 320, "Şehzadebaşı", c. VII, s. 155 ve referans girişleri; R. E. Koçu, "Divanyolu Kahvehaneleri" makalesi, *İstanbul Ansiklopedisi* içinde, 2. bas., İstanbul (1958) 1971, s. 4626. Bkz. ayrıca: *Cafés d'Orient revisités*, ed. Hélène Desmet-Grégoire ve François Georgeon, Paris, CNRS Editions, yak. 1997, s. 56; Aksel Tibet, "Divanyolu Konakları", *Sanat ve Folklor* içinde, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1971, s. 295-302; Metin And, *History of Theatre ve karagöz ile meddah hakkında başka yazıları*. Üst-orta sınıfların kent hayatındaki değişimleri için bkz. bir Osmanlı "burjuva"sının çok ilginç günlüğü: Paul Dumont ve François Georgeon, "Un bourgeois d'Istanbul au début de XXe siècle", *Turcica*, c. XVII (1985), s. 127-182.
- 23 Evliya'ya göre en azından on büyük saray Divan ekseninin üstünde ya da yakınındaydı: Kovacılar Caddesi'nde Pertev Paşa, Şehzadebaşı bölgesinde Acemioğlanlar'da Morali Mustafa Paşa, Beyazıt'ta Koca Kenan Paşa ve Mihrimah Sultan saraylarını belirtebiliriz. Fazlı Paşa Sarayı muhtemelen II. Mahmud yapı topluluğunun esas yerinin karşısında bir mahaldehydi ("İstanbul" maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1988, c. 5 ii, s. 1213). Ergin (*Mecelle*, c. I, s. 382), veziriazamın fiyatlar ile vergi ödemeleri için pazar ve dükkânları teftiş kuralları hakkında *Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesi*'ni alıntılar: Tur Zeyrekbaşı'nda son bulur ve veziriazam oradan Divanyolu'ndaki sarayına döner. Günkut Akın ("Divanyolu Küresi", *Tarih ve Toplum* 72

[1989], s. 21-23): II. Mahmud yapı topluluğu, onarılmış ve 1792'de Esma Sultan'a (1778-1848) verilmiş olan sarayın yerine inşa edilmişti; *Dünden Bugüne İstanbul*, c. III, s. 207. Böyle birçok örnek verilebilir.

- 24 Mantran, *Vie*, s. 37.
- 25 İstanbul'da ilk çok aileli binalardan biri, aslında bir 20. yüzyıl başı konağı olan Letafet Apartmanı, Divan ekserisi üzerinde Şehzadebaşı'ndaydı (*Dünden Bugüne İstanbul*, c. V, s. 203).
- 26 Akın, "Divanyolu Küresi", s. 21: Okumuş üst sınıf, Divanyolu üzerindeki kâşanelerde yaşardı. Ergin, *Mecelle*, c. III, s. 1222: "*İstanbulun bugün en mâmur ve en kibar semti olan Bâb-ı Ali, Divanyolu, Gedikpaşa avarları...*"
- 27 Mahalli cemaat camileri hakkında bkz. not 8.
- 28 Fotoğraf türü belgelerin garip eksikliği hakkında bkz. Cerasi, "The Perception". Edebi kaynaklar, esas olarak 1930-1950'li yıllar arasında kaleme alınmış, kayıp 19. yüzyıl İstanbul'una dair nostaljik yazılardır. Bunlarda, sakinlerinin "*sokakta karşıdan karşıya geçerken gazete okuyabildikleri...*, oturmaya elverişli bir Divanyolu tasvir edilir.
- 29 Mantran (*İstanbul*, s. 40-41) genel konut yoğunluğunun düşük olduğuna, ama Marmara Denizi kıyısındaki semtler ve Fatih-Kapalıçarşı-Ayasofya eksenlerine ek olarak Eyüp, Edirnekapı ve Yedikule gibi bazı sahalarda yerleşimin yoğun olduğunu inanıyor.
- 30 Ayvansaray, ekseninde ya da yakınında mahallesi, yani mahalli cemaati olmayan bazı camileri sıralar (*Garden of the Mosques*). Bunlar önemli cuma camileri veya bir medrese ya da tekke kompleksi içindeki camilerdir (Çorlulu Ali Paşa, Nuruosmaniye, Şehzade, Amcazade Hüseyin Paşa, Emir Buhari Tekkesi: bkz. *Garden of the Mosques*, s. 86-87, 24-25, 18, 102-104). Bunların dışında birkaçı mescit ya da nispeten küçük camilerdi (Manisalı Mehmed Paşa, Hatice ya da Sultan Mescit, Halil Paşa, Kapudan Paşa: bkz. *age.*, s. 179-180, 142, 109, 195). Yeniçeri Kışlası'nda bulunan tek cami olan Acemioglanlar Mescidi'nin elbette mahallesi yoktu. Öteki bütün cami ve mescitlerin kendi mahalleleri vardı. Bkz. Anıtlar Kataloğu ve Levha VIII.
- 31 "Kamusal" teriminin Osmanlı kurumsal gerçekliği açısından uygun olmadığının kesinlikle farkındayım. Terimi, "umuma mahsus" ya da "topluluğun kullanımına mahsus" gibi yuvarlak ifadelerden kaçınmak ve yarı-özel (kurumsal denetim altındaki özel) mülkiyeti vb. ifade etmek için kullanıyorum.
- 32 İnci Nurcan, "18. Yüzyılda İstanbul Camilerine Batı Etkisiyle Gelen Yenilikler", *Vakıflar Dergisi* XIX, (1985), s. 223-236.
- 33 Bu camiler, Beyazıt'ta Kaptan İbrahim Paşa (1707), Çarşıkapı'da Çorlulu Ali Paşa (1716), Beşir Ağa (1745), Çakmakçılar da denilen Sultan Mustafa, Zeyneb Sultan (1769) ve Nuruosmaniye Camileridir (1756), bu son üçü tam eksen üstünde değil, Bâbü'lî-Çarşı hattı üstündeydi. İnciciyan (*XVI-II. Asırda*) kentte "Paşa Camii" diye anılan 13 cami olduğuna değinir. Bunlardan 5'i Divan ekserisi üstündeydi: Her iki Atik Ali Paşa Camii, Ahmed Paşa, Nişancı Mehmed Paşa ve Edirnekapı (Mihrimah Sultan) camileri; bu sonuncusu bir paşa camii bile değildir.
- 34 Bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi* (1977), s. 277-285. Zeynep Ahunbay ("Medreseler", mak., *Dünden Bugüne İstanbul* içinde, c. V, s. 322-323) medreselerin özellikle 17. ve 18. yüzyıllarda eksen boyundaki semtlerde yoğunlaştığını doğrular.
- 35 Koca Sinan Paşa (1593), Gazanfer Ağa (1596), Ekmekçiade ve Kuyucu Murad Paşa (her ikisi de

- 1610 dolayında), Kemankeş Mustafa Paşa (1641), Köprülü Mehmed Paşa (1661), Merzifonlu Kara Mustafa Paşa (1683), Amcazade Hüseyin Paşa (1699 dolayında), Çorlulu Ali Paşa (1708), Damat İbrahim Paşa (1720), Seyyid Hasan Paşa (1740).
- 36 Bkz. Madeline C. Zilfi, *The Politics of Piety – the Ottoman Ulama in the Post-Classical Age (1600-1800)*, Minneapolis, 1988, s. 139, ayrıca s. 205; “Medresenin Zaferi”; 1651 ile 1705 arasında, mevcut 120 ile 200 medreseye 160’ı daha eklendi.
- 37 Bkz. Zakir Şükrü Efendi, *Die Istanbuler Dervische-Konvente und ihre Scheiche (Mecmua-ı Tekkaya)*, ed. Klaus Kreiser, Freiburg, 1980. Tekke ve medresenin büyük bir külliye de bir arada var olması, klasik dönemde görülmedik bir durum değildi elbette. Sözelimi Atik Ali Paşa Külliyesi’nde Konstantinus Sütunu’nun yanı başındaki L biçiminde olan binanın bir tekke olduğu düşünülmüştür. Tekkeler daha sonra müstakil özerk külliyeler haline gelmiştir. Çorlulu Ali Paşa Tekkesi 18. yüzyılda bir istisnadır; çok merkezi konumu ve medrese ile tekkenin bitişik avlu düzenlemesi bakımından ilginçtir. Bkz. ayrıca: Baha Tanınan, “Tekkeler”, mak., *Dünden Bugüne İstanbul* içinde, c. VII, s. 236-240; Atilla Çetin, “İstanbul’daki Tekke, Zaviye ve Hankâhlar Hakkında 1199 (1784) Tarihli Önemli Bir Vesika”, *Vakıflar Dergisi* XIII (1981), s. 583-590; *The Dervish Lodge: Architecture, Art and Sufism in Turkey*, ed. Raymond Lifchez, Berkeley-Los Angeles-Oxford, University of California Press, 1992.
- 38 *Tarikat* merkezleri ile Osmanlı toplumunun tüm sınıflarının kültürel ve sosyal hayatı arasındaki etkileşim o denli güçlüydü ki, Eyüp bölgesinde ya da sur içinin güneyinde Marmara Denizi yakınında çok sayıda semtte, hiçbir kır manzarası olmayan ikamet amaçlı mahallelerde birçok tekke vardı.
- 39 Özgönül Aksoy, *Osmanlı Devri İstanbul Sıbyan Mektepleri Üzerine Bir İnceleme* (yayınlanmış tez), İstanbul, İstanbul Teknik Üniversitesi, 1968. Sıbyan okulları tarihi yarımada ya bir baştan bir başa epeyce yayılmış görünüyor. Bkz. ayrıca A. Turgut Kut (“İstanbul Sıbyan Mektepleriyle İlgili Bir Vesika”, *Journal of Turkish Studies*, c. I [1977], s. 52-82), 318 mektebin yaklaşık 1923-1928 yıllarında kaleme alınan bir yazma listesinden söz eder. Divan ekseni üstünde ya da çok yakınında olan mekteplerin belirlenmesi bir hayli zor olsa bile, eksenin geçtiği semtler içinde 40 ya da 42’den fazla mektebin olmadığını, kalanının epeyce eşit bir biçimde İstanbul’un kentsel alanına dağıldığını çok kabaca söyleyebiliriz.
- 40 Bkz. Ahmet Küçükkalfa, “İstanbul Vakıf Kütüphaneleri”, V. *Vakıf Haftası* içinde, Ankara, Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1987, s. 51 vd. 18. yüzyılın ilk on yılından kalma, Divan ekseninin güney kolu üstündeki önemli Ragıp Paşa Kütüphanesi medresenin avlusuna dahil edilmişti ve bundan dolayı sokaktan görünmüyordu.
- 41 Mekteplerin bazıları külliye de dahil edilmişti: Fatih, Bayezid ve Şehzade Külliyelerinin dış avlu duvarında Şeyhülislam Esad Efendi’nin ve Atik Ali Paşa’nın sokak cephesine bakan çok harap olmuş mektebi.
- 42 Zirve hattında uzanan başlıca sukemler Mahmutpaşa, Köprülü, Beylik, Süleymaniye, Bayezid, Fatih, Sultan Ahmed, Nuruosmaniye, Mihrimah kemerleridir. Laleli Kemer, batı mıntıkasında zirvenin çok daha altından geçer, ama Fatih’ten sonra Divan ekseninin güney kolunda diğerleriyle zirvede birleşir. Bkz. Kâzım Çeçen, *İstanbul’un Vakıf Sularından Halkalı Suları*, İstanbul, İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi Genel Müdürlüğü, 1991; ayrıca Çeçen, *II. Bayezid Suyolu*.

- 43 Kanalların, kuyu ve çeşmelerin neredeyse tamamı Seyyid Hasan haritasında (*İst1810 har*) açıkça görülebilir.
- 44 Bkz. İzzet Kumbaracılar, *İstanbul Sebilleri*, İstanbul, Devlet Basımevi, 1938; İbrahim Hilmi Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, İstanbul, Maarif Matbaası, 1943-1945; Affan Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri: Resimleri ve Kitabeleri ile 1165 Çeşme ve Sebil*, İstanbul, Arıtan Yayınevi, (1993); Ömer Faruk Şerifoğlu, *Su Güzeli: İstanbul Sebilleri*, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı, 1995.
- 45 Fatih-Beyazıt mıntıkasında, Recai Mehmed Efendi Mektebi'nin, Seyyid Hasan Medresesi'nin, Damat İbrahim Paşa Külliyesi'nin, Nakşidil Sultan Türbesi'nin ve Simkeşhane'nin *sebil* ve çeşmeleri özellikle etkileyicidir.
- 46 *Hamamlar için bkz. Anıtlar Kataloğu* (en önemli *hamamlar* şunlardır: Merdivenli Mihrimah Sultan Hamamı, Acemoğlu Hamamı, Bayezid Hamamı, Çemberlitaş ya da Valide Hamamı. Bkz. ayrıca Mehmet Nermi Haskan, *İstanbul Hamamları*, İstanbul, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 1995 ve Müller-Wiener, *Bildlexikon*, s. 324-325.

KARAKTERİSTİK MİMARİ NİTELİKLER

Işlevsel ve törensel önemi göz önünde tutulursa, Divanyolu sisteminin biçimsel (formal) organizasyonunu ya da bunun eksikliğini ne derecede yansıttığı, Osmanlı estetik ve ideolojisini değerlendirmede temel bir sorudur. Hatalı olarak biçimsel olmayan (informal), pitoresk ve dolayısıyla mimari denetimden yoksun diye sınıflandırılan Osmanlı kentsel estetiğinin, Osmanlı çevre bilincinde ve form psikolojisinde derin kökleri vardı ve kuşkusuz yapısal etkenlerle, kentin varlığıyla bağlantılıydı: (a) Sürekliliği olan ortak bir kentsel mekândan ziyade semtler oluşturma eğilimindeki algılanabilir münferit parçaların –mahalleler, çarşı, vakıf binaları topluluğu ve başka birçok heterojen öge– bir kolajı; (b) hiyerarşik farkların teşhiri (tipler arasında tezat; her külliye için farklı anlambilimsel kategori, hiyerarşi, ölçek ve karmaşıklık parçaları olarak ifadelendirilmesi); (c) mimari bakımdan –hem inşaat malzemeleri, hem kentsel morfolojiyle ilişkisi– farklı kamusal ve özel alanlar tarafından biçimlendirilmesi.

Bu durum, anıtsal binalar ile külliyelerin sokağa eklenmesi sürecinde belirli karakteristik niteliklerin oluşmasına yol açtı: (a) Bitişik öğelerin ölçek, form ve tip bakımından çeşitliliği ve çeşitlendirilmesi; (b) ana cephelerin, sokağın hizasından bağımsız olarak her yönde gelişmesi (sokak cephelerinin Batı kent mimarisindekinden çok daha az ölçüde bir referans olması); (c) çeşitlendirilmiş formların (sözelimi sürekli, ama yön değiştiren biçimlenme, kentsel boşlukları tanımlamak için cömertçe pencere açılmış duvarlar...) çatışmasını çözmek için biçimsel karmaşıklık ve detaylandırma incelik; (d) sokakları bölmek için mimari bakımdan zengin cephe ya da “kentsel pruvâ” olarak kullanılan köşelere önem verilmesi; (e) vurgu ya da farklılıkları göstermek için kullanılan uygun ağırlık ve ölçekteki öğelerin dengelenmesi; (f) sokak cephesinde yeniliğin taşıyıcıları olarak aksesuar nitelikli öğelerin rolü; (g) toplam kompozisyonun özerk öğeleri olarak münferit ağaçların etrafının duvarla çevrilmesi ve –sokağa– eklenmesi, tek bahçelere ya da hazireye başvurulması.

Bu bölümün ekinde, eksen boyunca kimi tipik durumları tasvir ediyoruz. Tasvir edilen durum ve etkenler 18. yüzyıl kentinde çok göze çarpıyordu, oysa daha önceki dönemlerde daha az dikkat çekiciydi. Bununla birlikte, anıtsal kamusal alanlarla ilgili olduğu sürece, listelenen biçimsel ilkelere başka kültürlerdekinden çok farklıdır; söz konusu kültürlerde uzak görsel öğelerden, simetriden ya da modern Batı kentinde olduğu gibi, fiziksel ve işlevsel olarak tanımlanabilir bir ortak paydayla birbirine bağlı tek tip binaların seri halinde tekrarlanmasından yararlanıldı.³

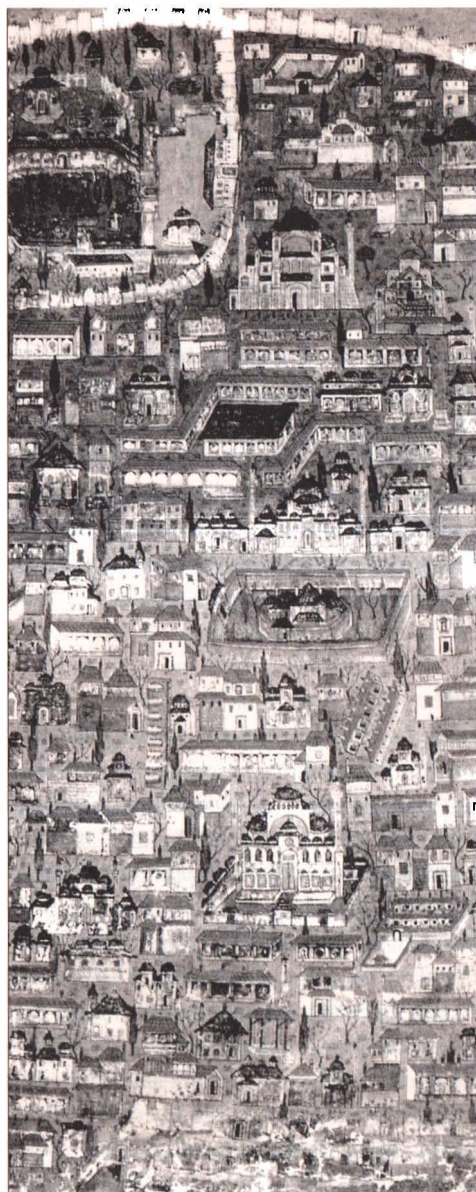
Konut dokusu, malzemeleri ve inşaat sıklığının düşük olmasıyla Batı kentlerinininkinden ayrılan ev tipleri tarafından biçimlendirilmesine rağmen, yine de belli ölçüde, Batı'da olduğu gibi sokağın sürekli dokusunu oluşturdu. Anıtlar tarafından sık sık kesintiye uğruyor ve kimi noktalarda küçük gruplar halinde anıt ve mezarlık dizilerinin arasına katılıyordu. Divan ekseninde, İstanbul'un diğer semtlerinde olduğu kadar güçlü bir karakteristik öğe değildi: Daha ziyade, anıtsal mimari için doğal bir fon ya da aksine, anıtlar ile ikincil öğelerinin sürekliliği içinde kısa istisnalar meydana getiriyordu.

MİMARİ BİR SAHNE OLARAK SOKAK

Osmanlı sisteminin estetik ve ideolojik kimliğinin, Divan ekseninde görüldüğü biçimiyle ortaya çıkardığı bir dizi kavramsal ve ikonografik soruya cevap vermeye çalışacağım. Hangi –mimari– formlar daha fazla temsil gücüne sahipti? Hangisi karşılıklı bağlantılı olarak algılanmalıdır?

Kent sokağı, aşağı yukarı dört bin yıldır kentlerin temel bir strüktürüdür.⁴ Sokak, pasif binalar topluluğunun basit sonucu değildir. Doğası gereği kültürel; her kültürün ya da çağın olumlu ve aktif sokak yapma tarzı vardır. Anıtların Divan eksenine sokaklarındaki konumu ve sokaklarla ilişkisi zamanla değişti. Ama bir bütün olarak bakıldığında, İstanbul'un merkezindeki sokak sistemi, 19. yüzyıla kadar merkezi kısımlarında ve en sonuna kadar Türk-Osmanlı karakteri daha ağır basan semtlerinde, geleneksel Osmanlı kent hayatının dolaylı psikolojik ve kültürel anlamlarını belirleyen etkendi.

Sokakların mimari ve çevresel bağlamı içinde tasviri, Osmanlı kültüründe nadir bir olaydır. Matrakçı Nasuh ve Piri Reis'te İstanbul manza-

A

B

C

D

E

F

G

Resim 51.

Matrakçı Nasuh'un İstanbul tasvirinde (1537) Divan ekseni. Divan ekseni boyunca şu yapılar görülebilir:

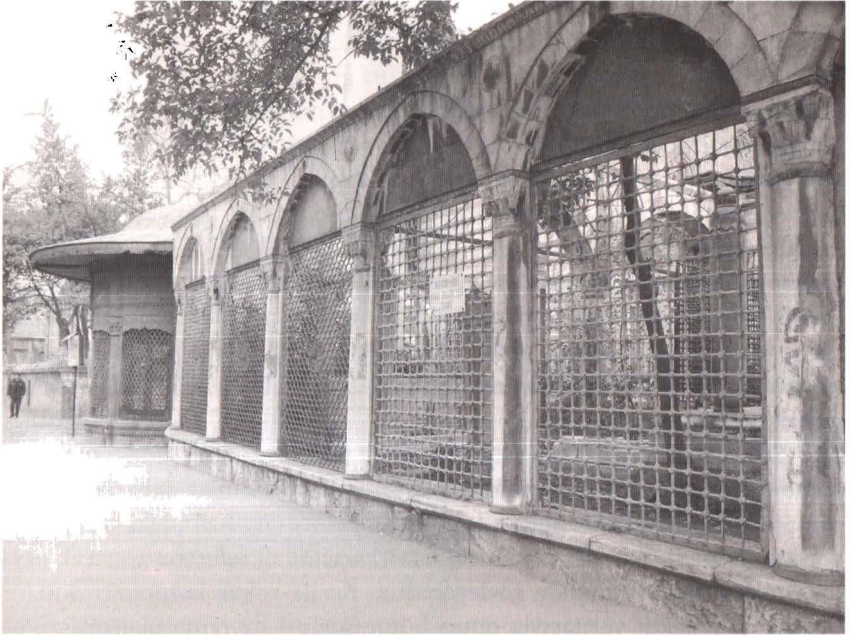
- A Ayasofya,
- B Çemberlitaş, Atik Ali Paşa Camii ve daha solda Kapalıçarşı,
- C Bayezid Camii,
- D Eski Saray,
- E Saraçhane Pazarı,
- F Fatih Külliyesi,
- G Kent surlarındaki Edirnekapi.

rasının minyatörcüsü, ayrıca Hünernâme'nin Velican'ı, sokakları İstanbul'un önemli bir özelliği olarak algılamış görünmüyorlar. Matrakçı'nın çizimi –binalar nedeniyle Divan ekseninin güzergâhını belli belirsiz ayırt edebiliriz– ne denli teamüle uygun resmedilmiş olsa da, sokağın sırasal olarak ve sol ya da sağ kolda olmasına dayanan mantıklı bir düzenini yansıtır (Resim 51). Form simgesel olsa da, binaların ve karşılıklı yerleştirildikleri yerlerin teamüle uygun ve şematik transliterasyonu gerçekçidir. Sokakların kendisi resmedilmez.⁵ Matrakçı, medrese (hücre dizileri) ya da dükânlar (sokağa açılan boşluklar) gibi sıra halinde olan bina tiplerini simgelemek için ya dikdörtgen biçiminde ya da revaklı düz bir bina şeridi kullanır ve bir sıra kapı boşluğu açar. Kapalıçarşı'da olduğu gibi bütün bir semtin dikgen bir sokak ağına sahip olduğu bir yerde bile, bu sıra halinde şeritleri, boşluğu değil, bina tipini simgesel olarak temsil etmek için kullanır.⁶ Sokak doğrultuları tasavvur bile edilmemiştir; sıra halindeki form bir steno simgesinden ibarettir. Sonu olan mekânsal formlar daha kolay kavranır ve kâğıda aktarılır. Sokak doğrultusunun ve sıra halindeki kompozisyonun, Osmanlı mimari ve kentsel tasviri açısından referans alınacak paydalar olmadığını kesinlikle söyleyebiliriz. Bu da sokak kompozisyonu ve odaksal perspektif vasıtasıyla onun bütünlüğünü kavrama olanağı konusunda kafa yormamıza yol açar. Genel bir simetrisinin yokluğu, anlatımcı kompozisyon tekniği ve kubbe, minare gibi belirli simgesel formların öne çıkması, Osmanlı kent peyzajının değişmez etkenleriydi.

KENTSEL PERSPEKTİF

Perspektif, kentsel formun ve kenti inşa edip boş alanlar ile formlar arasında karşılıklı ilişkiler kuran zihniyetin bir paradigmasıdır.

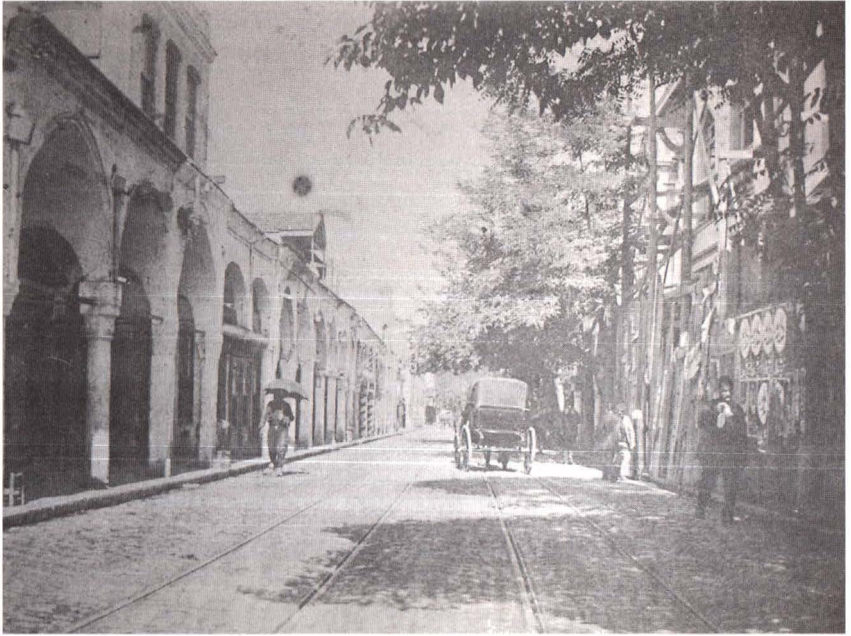
Kentsel perspektifler ile düz sokaklar, Rönesans ve Rönesans sonrası Batı dünyasında hareketle ve yaya kaldırımlarıyla ilişkilendiriliyordu, oysa bunlardan hiçbirisi Osmanlı kentsel hayat tarzına pek uygun değildi.⁷ Ayrıca, Batı kent estetiğinin görüş noktasından, Divanyolu diye adlandırılan sokak ve arter sistemi inanılmaz ölçüde dar ve şaşırtıcı biçimde hiyerarşiden yoksundur. Eksenin çok merkezi ve önemli bir kesiminin –diyelim ki belirli gravürlerde görüldüğü haliyle Çemberlitaş civarının– bile, kışla ta-

Resim 52. Damat İbrahim Paşa Medresesi'nin *sebilî*, *hazire* parmaklığı ve revaklı sokak kompleksi.

rafından belirlenen sınırları olabiliirdi. Buna karşılık, fazla önemli olmayan başka mıntıkalar –diyelim ki yalnızca on-yirmi yıl önce Nişancı Camii'nin civarı– düzgün ve hoş bir bahçeler, mezarlıklar, küçük evler, anıtlar dizisi olabiliirdi. Daha önceleri, 18. yüzyılda, Şehzadebaşı yakınındaki revaklı Direklerarası Sokağı'nda, mekân içinde seyir ve hareket vasıtasıyla işlevsel bir süreklilik sağlamak bakımından kısa ömürlü bir deney yaşanmıştı. Ancak deneme niteliğindeki bu girişim bir daha hiç tekrarlanmadı.⁸

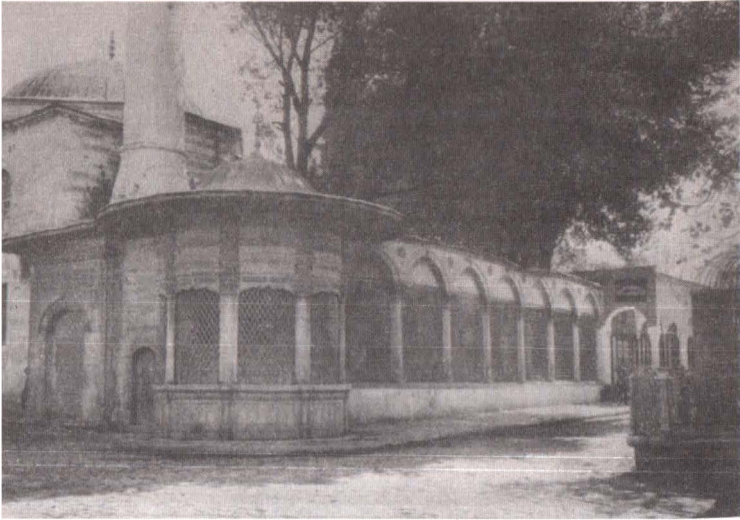
Odaksal perspektifin eksikliği, ortak bir kentsel ortamda duran binalarda karşılıklı referansların eksik olduğu anlamına gelmiyordu. Osmanlı perspektifi diye adlandırabileceğimiz olgu dahilinde, bazı birimler bir sahne ya da kompozisyonda birbirine yakın bir biçimde gruplandırılırken,

Damat İbrahim Paşa Medresesi ve revaklı sokak kompleksi. **Resim 53.** 19. yüzyıl sonunda ayakta kalan revaklar.

başka birimler uzaklaştırılıyor ya da yok sayılıyordu. Duvarla çevirmek ya da duvarda pencere açmak gibi zamanla çok değişen, ama Osmanlı anıtsallık anlayışında oldukça önemli olan yabancılaşma/tanımlama etkilerini artıran teknikler kullanıldı. Pencere açılmış bir avlu duvarı, çevresini sardığı nesneler ile bağlam arasında daha büyük bir mesafe yaratır ve aynı zamanda, bazı nesnelerin (örneğin mezarlar ve mezar kitabeleri) çerçevesi ve seçilmesi bunları yakına getirir. Akışkan bir silmeyle heterojen bina parçaları birbirine bağlanır; çeşitli tarzlarda yan yana konulan basit geometrik formlar tekniğiyle birlik, aynı zamanda derinlik yaratılır... Sözgelimi Çorlulu Ali Paşa, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ve Koca Sinan Paşa külliyele-ri gibi birbirine bakan komşu grupların karşılıklı biçimsel referanslarını ve

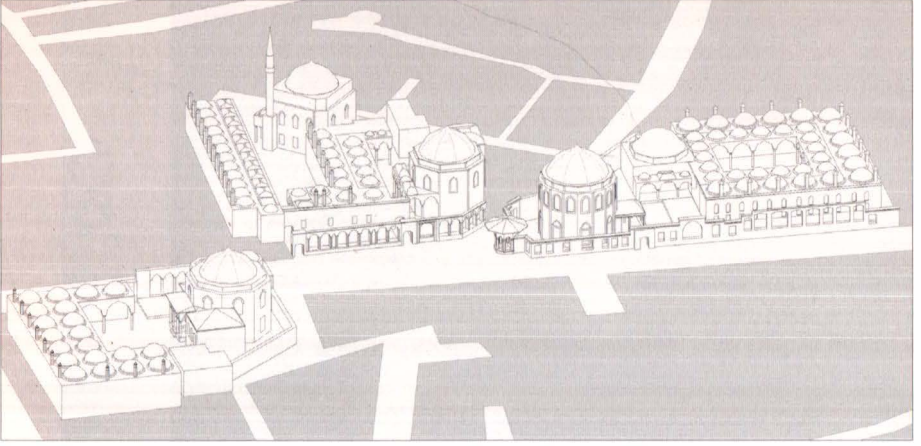

56

57

Resim 54. Külliye'nin yeniden tasarlanmış planı. **Resim 55.** 20. yüzyıl başı Pervititch haritasında sokak kompleksi ve geride kalan dükkânlar. **Resim 56.** Bir 19. yüzyıl fotoğrafında sebil, mescit ve hazire. **Resim 57.** Thomas Allom'un bir gravüründe (1830-1840) sebil, Şehzade Camii ve bazı revaklar.

58

59

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Çorlulu Ali Paşa, Koca Sinan Paşa medreseleri grubu.

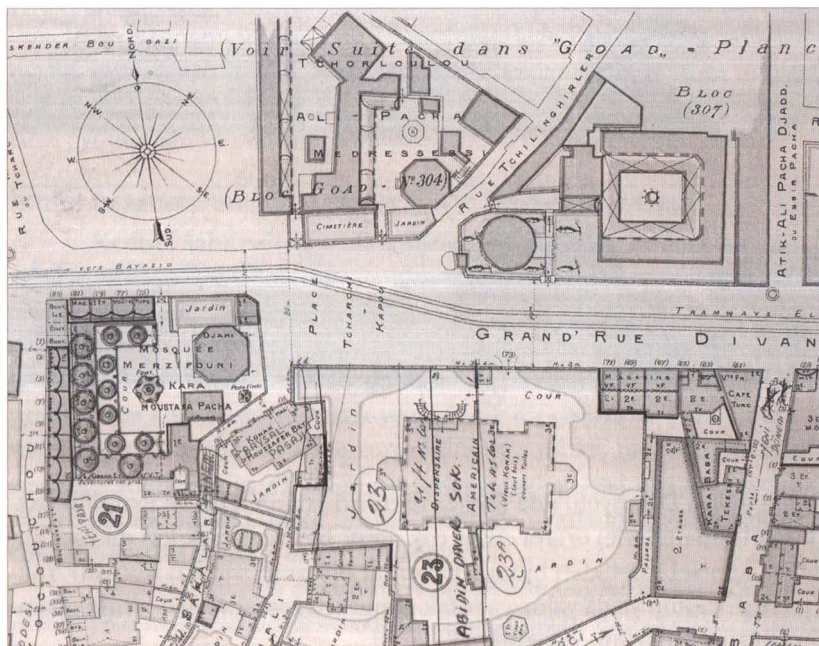
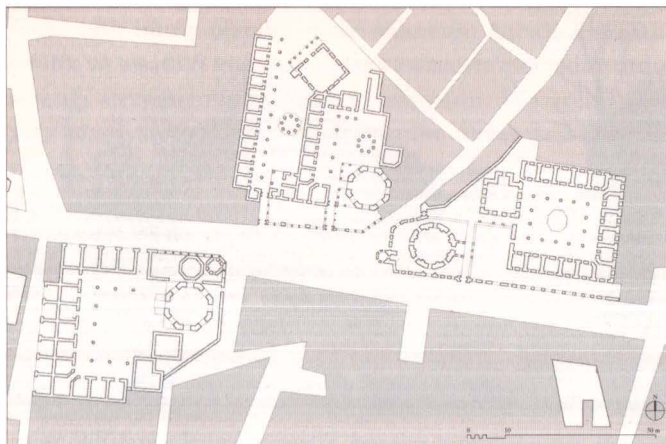
Resim 58. Grubun aksonometrik görünümü. **Resim 59.** Çorlulu Ali Paşa ve Koca Sinan Paşa külliyelerinin yol kotu. **Resim 60.** Toplu planın 1850 dolayındaki rekonstrüksiyonu.

Resim 61. Pervititch ve Goad haritalarında (1905 ve 1920 civarı) üç medrese ile çevresi. Merkezdeki bahçeli büyük konağa dikkat ediniz (**Resim 40** ile karşılaştırınız).

Resim 62. (s. 116) Divanyolu üstündeki Çorlulu Ali Paşa Külliyesi'nin bir kısmı ve Koca Sinan Paşa Sebili. **Resim 63.** (s. 116) Divanyolu üstündeki Koca Sinan Paşa Külliyesi'nin birleştirilmiş fotoğrafları.

Resim 64. Divanyolu üstündeki Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi'nin, sokak genişletmesi için yıkımlardan ve *sebil* ile *hazirenin* taşınmasından sonraki halinin birleştirilmiş fotoğrafları.

Sağdaki sağır duvar, *medrese* cephesindeki dükkânların yıkılmasının bir sonucudur.

62

63

64

bundan dolayı Divanyolu'nda (ayrıca merkezi İstanbul'un ve Eyüp'ün başka kümeleşmelerinde) ortaya çıkan çok ilginç biçimsel ilişkileri dikkate alınız. Bu, kentsel estetikten bilinçli haberdar olmanın sonucu muydu? Yoksa, tersine, talihin ya da yalnızca ortak simgesel, sosyal ve ekonomik etkenlerin gelişigüzel ürünü müydü?

Bir bütün olarak kentsel sahnenin anlamı durağan manzaralar, çeşitlilik ve tesadüfi kümeleşmeler vasıtasıyla elde ediliyordu. Kasıtlı bir kent estetiği stratejisinin varlığına inanıyorum. Söz konusu yapılarla ortak bir arka plan yaratma niyeti güdüliyordu. Divanyolu'nda bunlara yer belirleyenler, bunun –şöyle ya da böyle saraydan bağımsız– kolektif bir çaba olması sayesinde motivasyon ve prestij elde ediyorlardı.

Söz konusu anıtlar, gevşek ve değişken bir ilişkiler sisteminin bir arada tuttuğu özerk oluşumlar olarak görülebilir. Her birinin değişen sınırları vardı. Münferit mimari birim-külliyeyi tanımlayan sınır çizgileri nelerdi? Birim-külliyenin estetik yapısı için hangi öğeler tali, hangileri asliydi? Şatafatlı bir biçimde süslenmiş bir sebil, büyük ölçüde süssüz ve basit bir taş işçiliğinden oluşan yalın medresenin organik bir parçası mıdır? İşlevsel ve estetik ayrılığı olduğunu kabul etseydik, binalar topluluğunun herhangi bir noktasına ya da sokağa yerleştirilemez miydi? Medrese ve sebil tek ve aynı vakfetme fiiline aittir. Ekonomi ve mekânın işlevsel öncelikleri onların yan yana konulmasını gerektirmiş olabilir. Ancak mesele şu ki hem bani, hem de mimar ayrılık ya da homojenliği bir *a priori* ilke sorunu olarak empoze etmeyip, zıtlıkların oyunundan ve bundan çıkan çokselsellikten aşikâr bir zevk aldılar.

İKİNCİ DERECDE YAPI ÖĞELERİNİN ROLÜ: “KISA BAĞLANTILAR”

Kentsel sahnenin parçalanması ve süreksizliği, bu incelemenin çeşitli bölümlerinde anlatıldı. Bu bölümde parçalanma, çeşitlilik ve farklılaşmanın, kompozisyonun olumlu enstrümanlarına nasıl dönüştüğünü vurgulayacağız. Kentsel sahnenin karmaşıklığı ve bina tiplerinin heterojen çehresi, bunları birleştirmeyi sağlayacak uygun teknikleri gerekli kıldı. Öte yandan, söz konusu karmaşıklık ve çeşitlilik bir çözüm de sunuyordu. Heterojenliğin üstesinden gelme zorunluluğuyla tuhaf kompozisyon araçları üretildi.⁹ Külliyeler ya da münferit binalar, geleneksel olarak tasarlanmış öğeler (kubbe serileri, farklı işlevsel sınıflara uyarlanmış yükseklik ve hacim geometrisi) halinde eklemlerine ayrıldı.

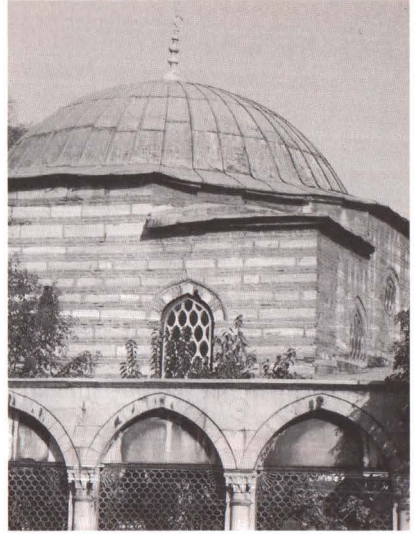
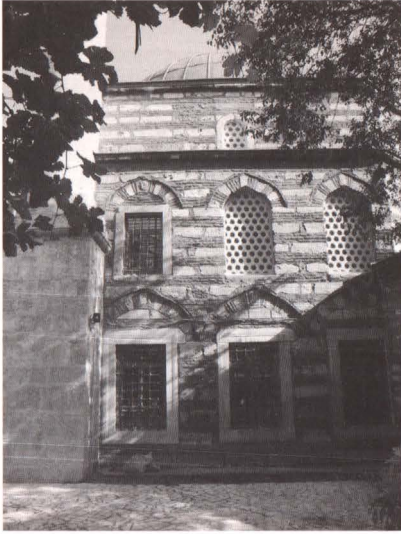
Çeşitlilik, kentsel dokunun ve öğelerinin doğasının sonucuydu. Dinî külliyelerin ana ibadethaneleri, sokağın hizası ne olursa olsun güneydoğuya, Mekke yönüne bakmak zorundaydı.

Resim 65. Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi (1700 dolayı).

Çeşmeler, küçük mezarlıklar, avlu duvarları gibi ikinci derecede öğeler, klasik dönemden sonra vakıf binası ölçeğindeki küçülmeyle birlikte kentsel sahne için son derece önemli hale geldi ve incelikle tasarlandığı gibi, heterojen mimari öğeler arasında kısa mesafeli göndermeler yapmak için geliştirildi. Bu ikinci derecede öğeler, son dönem Osmanlı kentsel mekânına biçim ve saygınlık kazandırdı.

Sözgelimi, farklı geometrik hacimlerin zıtlığı, sokak sahnesini daha zengin ve daha ilginç kılan dil-yapısal bir yönetime dönüştü; silmeler ve duvar tepelikleri ya da hacimsel tepelikler, yükseklik ve form bakımından heterojen olan bağlantılı bina kısımlarının ortak halkası haline geldi; hazirelerin pencere açıklıkları olan çok ilginç avlu duvarlarıyla, hazire boşlukları tarafından yaratılan kopukluğun üstesinden gelindi, bir dezavantaj değerli bir niteliğe dönüştürüldü. Yeniden inşası kolay olan bu duvarlar, külliyelerin sokağın hizasına, yeni mimari zevke uyarlanmasına izin verdi. Böylece yeni kavşaklar oluşturulabilir, eski binaların yıkımı yüzünden ortaya çıkan boş-

Yeni sokak mimarisıyla tezat oluşturan muhafazakâr iç mimari unsurlar. **Resim 66.** Çorlulu Ali Paşa Külliyesi'nin *tekke* birimi. **Resim 67.** Damat İbrahim Paşa Külliyesi'nin kütüphane birimi.

luklar doldurulabilir, yeni bina kısımları eklenebilirdi. Bu yöntemi, ana yapıardan çok yardımcı öğelere uygulamanın daha kolay olduğu açıktır.

Diğer bir örnek, köşe ya da kavşak durumlarında ulaşılan estetik doruk noktası ve vurgudur. Bu, hem klasik dönemin mimarisinde (ne de olsa Kuyucu Murad Paşa Külliyesi geç dönem klasisizm örneğidir), hem günümüz kent konutlarında mevcuttur. Oysa bu, Batı'nın ince bir zevki yansıtan mimarisinde 19. yüzyılın son on yıllarından önce çok nadirdir. Öyleyse bu Osmanlı kent oluşumunun, küçük ölçekli tipolojik öğelerin kolajı ilkesi kadar karakteristik bir niteliğidir. Muhtemelen bir Mimar Sinan buluşu olan, Şehzade Külliyesi avlu duvarının döner köşe sütunu, anlamlı bir örnektir.

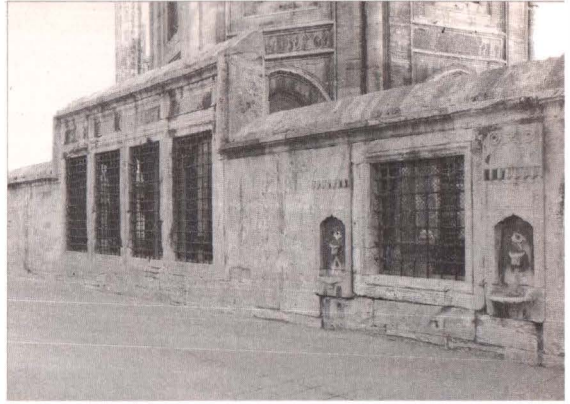
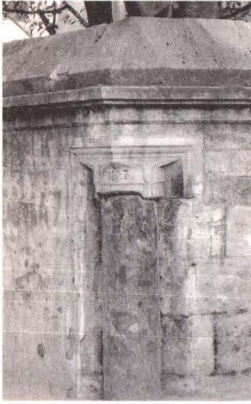
Bu yöntemler tüm kentsel mekâna biçim vermek için kullanılmadı. Ancak 17. yüzyılın başına doğru sağlamlaşıp rafine bir hale geldi, 17. yüzyılın sonuna doğru ve bütün 18. yüzyıl boyunca sokağın mimari biçimlendirmesinde ana mimari kaynak olarak kullanıldı. Daha önce değindiğim,

Şehzade Külliyesi'nin Divan ekseri üstündeki avlu duvarı. **Resim 68.** Güneydoğu duvarı ve türbeler.

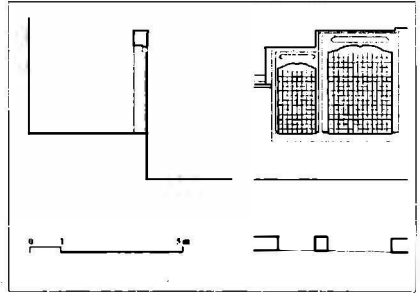
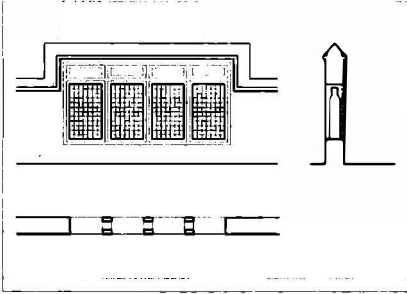
Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi ve küçük Kuyucu Murad Paşa Külliyesi'yle yapılan birleşik denemede, sokağın keskin bir biçimde iki kola ayrıldığı bir yerdeki bu iki külliye, ikincisinin dalgaları yaran bir gemi pruvası gibi duran sebiliyle tipik öncü örneklerdir. Kavşakların daha az çıkıntı yaptığı başka durumlarda, köşe konumunu vurgulamak ve dramatize etmek için, yükseklik farklarının tüm detaylandırma ve inceliklerine başvuruldu. Osmanlı kent kültüründe çok yaygın olan ve Batı'da 19. yüzyıldan önce nadir görülen bu kompozisyon hilesi, küçük ölçekli tipolojik öğelerin kolaj ilkesi kadar önemlidir.

Birçok özerk form ve düzenlemenin (hazire, mezar ve ibadethanelerin Mekke'ye yöneltilmiş olması, öğelerin farklı ölçekleri) tortulaşması, sokağa göre ortak bir hizalamaya izin vermiyor ve perspektif, bir Batı kentinde olacağı gibi simetri ve tekrarlara dayanmıyordu. Divan ekseninin mimari ve mekânsal birliği, çok garip bir biçimde kısa bağlantılardan oluşan karmaşık bir ağ vasıtasıyla, yani komşu ama heterojen öğeler arasında uyumlu göndermeler kurmanın amaçlandığı, biçimsel kompozisyon taktikleri vasıtasıyla, ister aynı mimari tasarımın içinde, ister komşu tasarım-

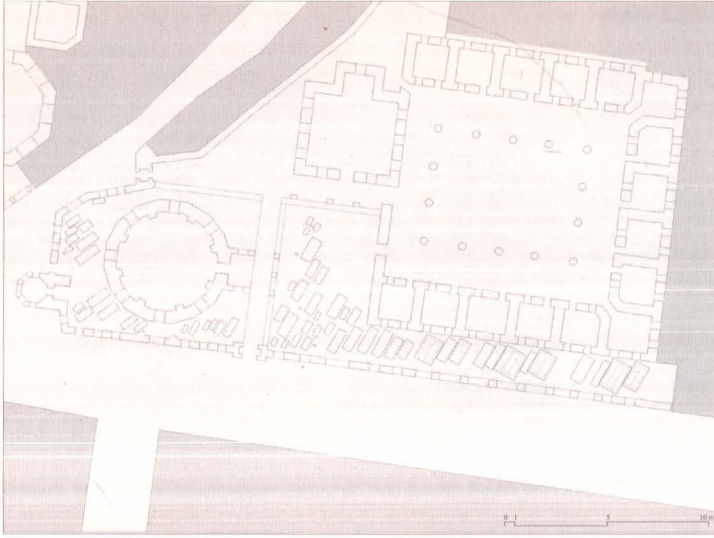
Resim 69. Damat İbrahim Paşa Külliyesi'nin karşı köşesindeki "döner sütun".

Resim 70. Şehzade Külliyesi'nden ayrıntı.

Resim 71. Şehzade Külliyesi'nin kotu ve avlu duvarının hazireye bakan pencere açıklıklarının kesiti.

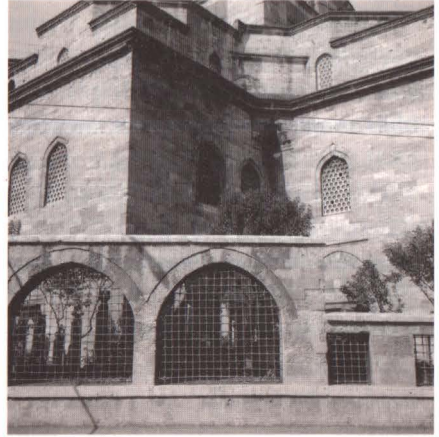
Resim 72. Koca Sinan Paşa Hazinesi'nin kotu ve 18.-19. yüzyıllarda değişikliğe uğrayan pencere açıklıklarının kesiti. (krş. Resim 74).

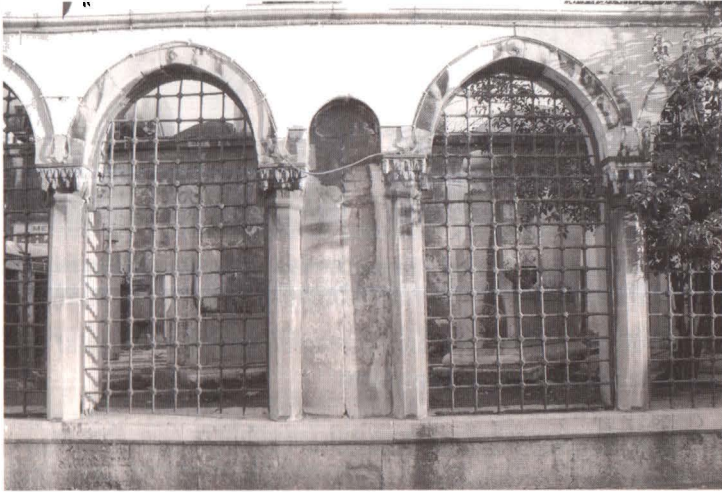
Türbeler ve *hazire* duvarları. **Resim 73.** Koca Sinan Paşa Haziresi'ndeki mezarların dağılımı.

Resim 74. Koca Sinan Paşa Haziresi'nin pencere açıklıklarından ayrıntı.

Resim 75. Atik Ali Paşa Haziresi'nin pencere açıklıklarından ayrıntı.

Resim 76-77. Çorlulu Ali Paşa Külliyesi'nde hazinenin pencere açıklıklarının iç ve dış görünüşlerinden ayrıntı.

Resim 78. Nişancı Paşa Külliyesi haziresinin iç görünüşü.

Resim 79-80. Divan eksenî üstünde 19. yüzyıl mezarlık mimarîsî. Solda: Fatih yakınında Nakşidil Sultan Sebilî ve Türbesi (1818). Sağda: Karagümrük'te Hattat Rakım Efendi Türbesi ve Haziresi (1825).

ların içinde olsun, birbirinden kısa mesafede duran zıt parçalar arasında ortak bir ilişki oluşturarak sağlanıyordu.

Aksesuarlar ile ikinci derecede öğeler –çeşmeler, silmeler, duvarlar– geç dönem Osmanlı kentsel mekânına biçim vermek açısından vazgeçilmez bir rol oynuyor; heterojen öğelerin bu tür kısa mesafeli ilişkilerle birbirine bağlandığı yerlerde bir gönderme yaratma vasıtası olarak kullanılıyordu. Küçük ölçekli tipolojik öğelerin kolajı ilkesi, Osmanlı kent oluşu-

munun kubbe ve minare kadar karakteristik bir özelliğidir.

Anlamlı bir biçimde, esas olarak 18. yüzyıl kamusal mekânındaki ince işlerde böyle ikinci derecede öğelere başvuruluyordu. İstanbul'un kentsel görüntüsü artık klasik dönemdeki görüntüsü değildi. Yeni vakıf külliyesi daha küçüktü ve çeşitlendirilmişti. Bunların boyut ve formları arasında, ahşap ve feda edilebilir, yine de geçmiştekinden daha iyi çalışılmış yeni ev tipinin boyut ve formlarına göre esaslı bir denge vardı. İşlevsel tip düzeni de çok daha karmaşık ve eklemliydi. Bu nedenle çeşitli geometrik formlardan oluşan belirgin hacimleri bir araya toplama biçimindeki klasik Osmanlı yönteminin düzeltilmesi gerekmişti. Benim görüşüme göre, Avrupa baroğu ve üslupçu (maniyerist) modeller, her külliye için çeşitli kısımlarının zıt formlarını birbirine bağlamak ve kentsel öğelerin kendi aralarındaki görsel etkisini yumuşatmak için, bu aşamada sezgisel olarak özümsemişti.¹⁰ Bunu ikincil öğelere uygulamak, yeniliğe karşı muhafazakârların tepkisini çekecek, cami gibi ana binalara uygulamaktan daha kolaydı. Külliye ana binaları daha basit, daha muhafazakârken ve arka planda kalırken, yarı saydam hazire duvarları, sebil, çeşme, hatta küçük ev ve konaklar yenilikçi mimarinin taşıyıcısıydı ve sokak cephesine hâkim oldu. Bunu, ibadethanede ve avludaki diğer başlıca yapı elemanlarında, Lale Devri'nin yeni süslemelerinden hiçbirinin mevcut olmadığı Nevşehirli Damat İbrahim Paşa ve Çorlulu Ali Paşa külliyelerinde açıkça görebiliriz.

Sokak sahnesi esas olarak bu ikincil elemanlarca biçimlendiriliyordu. Önceki yüzyılların o denli huzur verici ve düzgün olan, pencere açıklıklarıyla donatılmış hazire duvarları, münferit açıklıkların form ve ayrıntılarına büyük çeşitlilik ve yaratıcılık katıyordu. Hazire duvarları ve kitabelerin yerleştirilmesi, sokaktan bakıldığında azami derecede görülme ve şeffaf olmayı amaçlayan büyük bir inceliği gösterir (bkz. Resim 68-80).

DOĞA, AÇIK MANZARALAR VE SERİ OLMAYAN KOMPOZİSYON

Osmanlı mimari külliyelerinin ve konutlarının gevşek, açık alana yönelik tipolojisi, yangın felaketleri, sık sık vuku bulan değişiklikler, sokağa sınır oluşturan çok sayıda mezarlık, geç Bizans döneminde kent dokusundaki yarı kırsal boşlukların varlığı ve hatta ağır basması, Fatih'in paşalarına

bağışları ve mahallelerini bütün kentsel araziye yerleştirerek kentleşmeyi gayri merkezi hale getirme seçeneği tanıması ve özellikle, önceki etkenlerin belirsiz bir biçimde hem nedeni, hem sonucu olarak Osmanlı'nın –yarı kentsel ve/veya yarı kırsal– açık karakterli kentlere eğilim göstermesi, Divan ekseninin yapısı üstünde belirleyici bir etki yarattı ve boşlukların da nedeni oldu. Kentin ve bina tiplerinin yapısı ile günlük hayat tarzı, böyle gevşek bir dokunun oluşmasında başlıca rolü oynadı. Eksen, merkezi ya da marjinal, ikincil ya da anıtsal, bütün kısımlarıyla boş ve meskûn alanlardan oluşan bir silsileydi. İlke olarak yapıştırma (birleştirme) ve kolaja dayanan bir yerdı. Beş kilometre uzunluğundaki güzergâh, uçsuz bucaksız ve değişken bir araziden geçen bir karayolunu ya da bu arazide kıvrıla kıvrıla, bazen yatağını değiştirip paralel akarsular halinde giden bir nehri hatırlatır.

Batı'nın kent ve mimarlık tasavvurunda, bir perspektif için nihai sahne ya da insan eliyle yapılanlar dışındaki her şeyi kapsayıcı bir bağlam olarak kullandığı doğa vizyonu, Osmanlı psikolojisinde çok farklı bir cazibeye sahiptir. Divan eksenine, panoramik giriş bölümlerinden dolayı çok değer veriliyordu. Coğrafyası ve mimari öğelerinin ölçeği ile doğası sayesinde buradan her iki taraf, Haliç ve Marmara Denizi uzaklara kadar görülebiliyordu. Busbecq de Ghislaine hemen hemen tutuklu bulunduğu, ama bununla birlikte uzaktaki denizi görebildiği handan (kesinlikle Elçi Hanı) şunları yazdı: “...le devant donne sur une rue, qui conduit au Sérail du grand Seigneur: c'est celle par laquelle il passe tous les Vendredis, pour aller à la priere au Temple de Saint-Sophie”.¹¹ (Cephesi sultanın sarayına uzanan bir sokağa bakıyor: Sultan, Ayasofya'daki cuma namazına gitmek üzere her cuma buradan geçiyor.) Moltke, II. Mahmud hakkında yazdığı makalesinde, türbesinin her iki denize manzaralı bir yer olduğunu ve II. Mahmud'un söz konusu mahalli tam da bu nedenle seçmiş olduğunu belirtir –herhalde, ölen sultana yakın görevliler ona böyle söylemişlerdi.¹²

Eklenen doğal öğeler –ağaçlar, bunlara ilaveten manzaralar– seri halinde olmaksızın, tek tek, ama tesadüfi olmayan bir biçimde kente dahil edilmişti.¹³ Osmanlı yapı ustaları münferit öğeleri eklemenin mükemmel bir biçimde üstesinden gelmişlerdi. Kentsel formun bölümsel ya da anlatımcı olan genel karakteri, doğal öğeler üzerinde tek tek düşünmeye ve on-

ları –örneğin ağaçları– eksiksiz bir kompozisyon duygusuyla, kesinlikle gelişigüzel olmayan bir tarzda yerleştirmeye yönlendirmişti kolayca. Hem Batı, hem de İran ve Moğol kültürlerinde o denli yaygın olan çifte ağaç sıralarına başvurulması ya da bazı uzak panorama veya mimari objelerin bir perspektifle son bulması, pratikte yok sayılıyordu. Bunlar Avrupalı mimarlar ve bahçıvanlarca 19. yüzyıl başında tanıtılsa da, Divanyolu’nda 1860’lardan önce kullanılmadı.

Tıpkı büyüsunü tekrarlardan ve formdaki çeşitlemelerin anlatısından alan İslam halı tasarımı ve mukarnas süslemesi gibi, zengin çeşitlemeli hacim, tip, ayrıca değişken boşluk ve bina, bağlamı içindeki kompozisyon aleti olarak “kısa bağlantı” da, anlatı sürecini hatırlatır. Kısa bağlantılar, “formu olmayan bir *forma urbis*” üretmiştir.¹⁴

Divanyolu, bazı toplu veya dağınık yapıların arasından geçen gevşek bir güzergâh olarak yorumlanabilir. Tüm zamanların kentsel kültürü içinde, Batı’nın seri halinde ve homojen olan cadde kavramından tümüyle uzak, olaylar ve formlar içinden geçen bir güzergâh olarak kullanılan bir mekâna en yakın düşeni budur. İstanbul’un kamusal alanında anlatımcı kompozisyona sahip son örneklerden biri, bir bakışta kavranamayacak bir kent formu ya da fikri olarak Divanyolu (külliye formu ya da fikrinin yaptığı gibi ya da başka birçok sanayi öncesi uygarlığın organik kompozisyonu içinde bütün bir kentin anımsatabileceği gibi), kentsel mekândan görünen her yerin içinden geçen bir form fikriydi. Gérard de Nerval¹⁵ “...longue rue des Mosquées, qui forme l’artère principale, et qui aboutit aux grand bazars... admirable, la nuit surtout, à cause des magnifiques jardins, des galeries découpées des fontaines de marbre aux grilles dorées, des kiosques, des portiques et des minarets multiplies... inscription dorées...” (... ana arter olan ve Kapalıçarşı’ya çıkan, camilerle çevrili uzun yol... muhteşem bahçeler, altın kaplamalı parmaklıklarla çevrili mermer çeşmelerle bölünen galeriler, dükkânlar, çok sayıda kemer ve minareler yüzünden, özellikle geceleri görülmeye değer...) derken –Fransız caddeleriyle hiçbir biçimde kıyaslanamayacak olan– arterin, açığa vurulmuş ve hikâye edilmiş olayların bir noktada toplandığını ka-

a (Lat.) Kentsel form –ç.n.

bul ediyordu. Osmanlılar da, arterin potansiyelinin tam anlamıyla farkındaydı. Bunu, hazire duvarlarının gösterişli ve rasgele olmayan, çeşit çeşit tasarımlı kombinasyonlarında, Divanyolu'ndan yüz adım uzaklıkta, Nuru-osmaniye Külliyesi'nin yan öğelerine (cümle kapısıyla onu çevreleyen dükkânlar ve bunların üst kat mahalleri, kuzeydoğu sınırındaki dükkân kolajı, türbe, hazire ve kütüphane) getirilen parlak çözümlerde görebiliriz:.

MAURICE CERASI

NOTLAR

- 1 Güzel bir örnek Kuyucu Murad Paşa Külliyesi'dir: İki uçtaki kubbeleri uzun ve basık hacmini den-
geler ve köşeye bakan *sebil* yön duygusunu verir (bkz. Resim 29).
- 2 Külliye'nin ana binaları daha basit, daha muhafazakârdır ve arka planda kalır (örneğin Nevşehirli
Damat İbrahim Paşa ve Çorlulu Ali Paşa külliyelerinde olduğu üzere yarı saydam *hazire* duvarla-
rının, *sebil* ve çeşmelerin zarif ve nispeten küçük ölçekli mimarisi).
- 3 19. yüzyıl bulvarlarının ortak paydaları olan yaya kaldırımı, dükkân vitrinleri veya ağaç sıraları ya
da kesintisiz sokak cephelerinde durum böyleydi. Batı'nın bulvarı seri halinde (tipler ya da boşluk-
lar düzenli ya da benzer aralıklarla tekrarlanır) ve homojendir (tipler boyutsal ve sosyal benzerlik
taşıyor, yaya kaldırımı vb. için aynı tek kural uygulanır).
- 4 Ancak Kostof'un yazdığı üzere, –sokak– doğal bir form değildir, doğal bir şey gibi karşılanamaz,
bir buluştur (Kostof, *The City Assembled*, s. 105). Spiro Kostof (*The City Shaped*, Londra, Thames
and Hudson, 1991, s. 189 vd.) ayrıca J. Rykwert'i alıntılar: "*Sokak, kurumsallaşmış insan hareketi-
dir*".
- 5 Bazıları, Gabriel'in yaptığı gibi, köşeleri Fatih Külliyesi'ne bakan iki paralel bina sırasını, o tarih-
te henüz mevcut olmayan Direklerarası olarak yorumlayıp sokaklar görmüş olsa bile (Albert Gabri-
el, "Les Etapes d'une Campagne dans les deux Irak d'après un manuscrit Turc du XVIIe siècle",
Syria-Revue d'Art Orientale et d'Archéologie, c. IX, fas. IV [1928], s. 346 vd.). Walter B. Denny ("A
Sixteenth-Century Architectural Plan of Istanbul", *Ars Orientalis*, c. VII, [1968], s. 49 vd.), çizimin
daha rafine ve ayrıntılı bir tahlilini geliştirir ve haklı olarak farklı bina tipolojilerinin (camiler, *med-
reseler* vb.) gerçekçi ya da hayali tasvirinden ziyade geleneksel tasvirinde direkt olarak Gabriel'in yoru-
munu düzeltir. Bununla birlikte, garip görünse de, Atık Ali Paşa Külliyesi'nin tasvirinde var olma-
yan bir hataya atıfta bulunur. Caminin üst sağındaki küçük binanın, Ali Paşa'nın başka bir semt-
te yaptırdığı bir *mescit* olduğunu düşünür ve bunun külliye'ye yanlışlıkla dahil edildiğini farz eder.
Ben mescidin, bunun yerine, külliye'deki derviş *tekkesini* temsil ettiğine inanıyorum; tekke aslında
kubbeli ve revaklı hücrelerden oluşan L biçiminde bir yapıydı, ama burada, Gabriel'in başka *tek-
ke* ya da saraylarda belirlediği ev benzeri geometriyle çizilmişti. Bu durum, aslına bakılırsa,
Denny'nin Matrakçı'nın –resim– teamülleriyle ilgili genel değerlendirmesini doğrular.
- 6 Aslında Denny ("A Sixteenth-Century Architectural Plan") Atık Ali Paşa ile Beyazıt arasındaki av-
lu benzeri bir formu Bezesten olarak yorumlar. Ben bunun bütün Kapalıçarşı'yı temsil ettiğini, or-
tadaki yapının Bezesten [ya da Bedesten –ç.n.] olduğunu sanıyorum.
- 7 Bkz. Della Valle, *Viaggio*, s. 242: "...perché i turchi non usano mai passeggiare, anzi l'hanno per cosa
da matti..." (neden Türkler gezintiye çıkmak için hiç kullanmazlar, hiç böyle bir alışkanlıkları yok-
tur, hatta bunu delice bir iş olarak görürler...)
- 8 Nuruosmaniye Külliyesi'nin kuzeybatı sınırındaki dükkân revaklarının otuz yıl sonraki hali. Fikir,
Batı etkisi taşıyor olabilir, yine de ölçekleri ve yapısal elemanların (sütün başlıkları, kemerler, sü-
tunlar arasındaki ritimler) daha ziyade mütevazı Bizans örneklerini ve İslam dünyasının tek re-
vaklı kenti olan Anjer'in 7. yüzyıldaki merkezi revağını hatırlatır. Burada, eğer bilinçsizce çizilmiş
olsa da fark etmez, bir Doğu-Batı sentezi girişimi olmuştur.
- 9 Urbino ve Baltimore panellerinde Luciano Laurana'ya atfedilen ve yanlışlıkla "ideal kent manza-

raları” diye adlandırılan, bazıları ortaçağ burjuvazisinin yapı tipinde, bazıları ise idealleştirilmiş Rönesans tipindeki heterojen binaların, odaksal perspektifin sunduğu ortak mekânsal referansla nasıl birleştirildiğine dikkat edin.

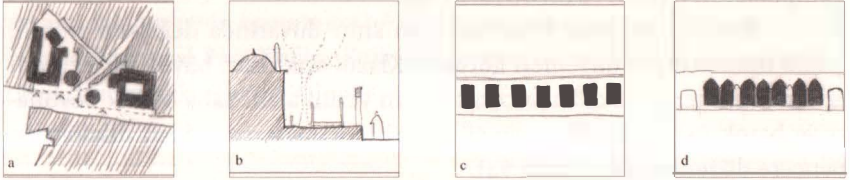
- 10 İstanbul'daki 18. yüzyıl denemelerinin, esas itibarıyla Osmanlı olan köklerini daha çekici kılmak için barok ve Batı kavramlarının akıllıca, ama tümüyle Batı'dan kopuk bir biçimde kullanımı için bkz. Maurice Cerasi, “Un Barocco di Città: trasformazioni linguistiche e tipologiche nel Settecento ad Istanbul”, *Quaderni di Storia dell'Architettura* 3 (2000), s. 81-102.
- 11 Busbecq, *Lettres*, c. II, s. 17.
- 12 Graf Helmuth von Moltke, *Unter dem Halbmond-Erlebnisse in der alten Türkei- 1835-1839*, Tübingen, Basel, 1979, s. 345.
- 13 Aksine, Goodwin (Goodwin, *A History*, s. 367) belirli bir örneğe atıfta bulunmakla birlikte, türbe, bina ve diğer öğelerin yan yana bulunmalarının tesadüfen olduğu fikrine meyiller görünüyor, “çünkü gelenek ve arazinin zorunlulukları, külliyelerin organizasyonunu belirledi”. Fakat, şöyle ekliyor: “Her şeye rağmen, Divanyolu boyunca tesislerin ya da, özellikle, Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi'nin yanında yer alan bu taştan fundalıklar ve korular, büyük ölçüde taş kütlelerini öne çıkaran öğeler ve doğal bitki örtüsüyle, hepsinden önce ağaçlarla, insan yapımı strüktürler arasında bir geçiş oluşturuyor.” Ancak sorun, mimari estetiğin yalnızca mimarın kasıtlı form arayışının sonucu değil, ama aynı zamanda ve belki çok daha büyük ölçüde isteyerek kabul ettiği ve reddettiği olguların sonucu olduğudur. Odaksal simetri (ne de olsa çok kolay organize edilebilir) reddedilmiş, gevşek grup kompozisyonu (İngiliz romantizminin peyzaj mimarisinden daha az maharetli değildi) kabul edilmişti.
- 14 Ne yazık ki bu “form,” tam da Onuncu Bölüm ve Ek'inde hatırlatılan nedenlerle, 1865 yangınından sonra uygulanan kentsel düzene sokma süreçlerinde bölük pörçük ve anlaşılmaz hale getirilmiştir.
- 15 Nerval, *Voyage* (8. bas [1875]), s. 192.

BAZI TİPİK DURUMLARDA MİMARİ FORM

Bu ek bölümde, Divan ekseni boyunca anıtsal binalarda kullanılmış, en çok tekrarlanan ve en çok beliren öge ve mimari tekniklerin tahliliyle, kentsel güzergâhı karakterize eden kimi yanlar belirleniyor.

ANITSAL KÜLLİYELERİN PENCERE AÇIKLIĞI OLAN SINIR DUVARLARI

Anıtsal külliyelerin sokağa bakan pencere açıklıklı avlu duvarları, kentsel sahnenin en önemli aktörleridir (a). Bu açıklıklar duvarı şeffaf kılar ve gelen geçenin külliyesinin içindeki öğeler silsilesini (mezarlıklar, türbeler, ağaçlar, ana binalar) görmesine izin verir ve onları mezar taşlarının önünde bir dua için durmaya davet eder (b). Mimari öğelerin halkın kullanımı için bu duvarlara eklenmesi, söz konusu öğelere de daha büyük hacimsel ifade kazandırır. Taş işçiliğinin inceliği, ayrıca açıklıkların zengin ve karmaşık kompozisyonu, sokağın mimarisini çok ilginç hale getiren yanlardır.

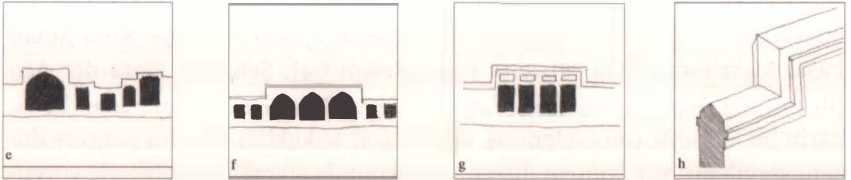

Avlu duvarlarında, çeşitli türde açıklıklara ve sağır duvar kısımları ile boşluklarda değişken kompozisyonlara rastlarız. Atik Ali Paşa, Koca Sinan Paşa, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa (Resim 64), Şehzade, Gazanfer Ağa (Resim 27), Nişancı Mehmed Paşa (Resim 26) külliyelerindeki duvarlarda, narin bir silmeyle çerçevelenmiş, dikdörtgen açıklıkları olan bir pencere düzeni sergilenir; söz konusu düzen, alt kısmında çıkmalı bir silmeyle vurgulanan çift eğimli bir duvar tepeliğiyle birleştirilir. Bu tip açıklık, klasik dönemde sistemli bir hale getirilmiş ve kullanımı 16. yüzyıldan sonra da devam etmiştir. Atik Ali Paşa Camii ile Gazanfer Ağa Medresesi'nin sınır du-

varlarında klasik pencere düzeni sabit bir nizamla tekrarlanır, böylece değişmeyen bir duvar yüksekliği içinde sağır duvar kısımları ya da duvar ayakları ve boşluklardan oluşan, genel bir tekdüze kompozisyon silsilesi ortaya çıkar (c). Şehzade Külliyesi'nin sınır duvarı (Resim 68) daha serbest bir pencere düzenine sahiptir; silsile halinde değildir ve birkaçı gruplandığından, farklı boyuttaki açıklıklar birbirini izlediğinden ahenkli bir ritmi vardır. Boşlukların ölçüleri farklıdır ve duvar yüksekliği de durmadan değişir.

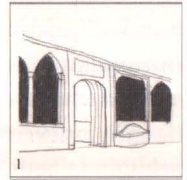
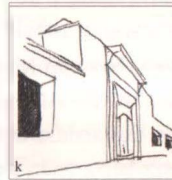
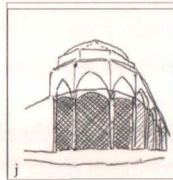
Damat İbrahim Paşa (Resim 52) ve Çorlulu Ali Paşa (Resim 76, 77) külliyelerinin sınır duvarları, sokak cephesinde yarım sütun olarak biçim verilmiş sütun başlıkları ile ayaklar üstüne oturtulmuş sivri uçlu kemer açıklıklarına sahiptir. Damat İbrahim Paşa Medresesi'nin sınır duvarında bu tip açıklık silsile halindedir; duvar kütlesi, kesintisiz bir duvar kaidesinden çıkıp, yüksekliği değişmeyen bir tepelikle son bulan yarım sütun ve kemerlerden oluşan ritmik bir modele indirgendiğinden, oldukça fazla şeffaflık sağlanır. Çorlulu Ali Paşa Külliyesi'nin pencere açıklıkları olan duvarında, sokağın ana kısmındaki kemerli açıklıklar, doldurulmuş daha küçük kısımlarla sırayla yer değiştirir, bu biçimde tutarlı bir bütün ve simetrik bir kompozisyon oluşur: AABAAABAA (d).

Koca Sinan Paşa Medresesi'nin sınır duvarında değişken ritimli, çeşitli tipte pencere düzenleri görülür: Klasik açıklıklar, büyük bir kemerli açıklık, muhtemelen daha önceki tiplerin yerini alan, daha büyük boyutları ve barok üslubu süsleme ve silmeleriyle karakterize edilen dikdörtgen pencere düzenleri (e) (Resim 74).

Bazı açıklıklar ya da bunların grup halinde olanları, bir ölçek değişikliği nedeniyle ya da ayrıntılarına özellikle dikkat edildiği için öne çıkar. Çorlulu

Ali Paşa Külliyesi'nin sınır duvarında bir tek, daha büyük dikdörtgen açıklık (Resim 62), tekrarlanan kemerli açıklıkları kesintiye uğratar ve özenli silme çerçeve profiliyle ve kaidesindeki küçük çeşmeyle öne çıkar.' Arkasındaki mezarlığa açılan kapsamlı pencere düzeni, gelen geçenin dikkatini sınır duvarının içindeki mezarlara çeker; incelememiz sırasında bazıları belirlenen mezarlardan ikisi banî Çorlulu Ali Paşa ile oğluna aittir. Atik Ali Paşa Camii (Resim 75) dış duvarının orta kısmında, kemerli üç büyük açıklıktan oluşan bir grup, duvarın yüksekliğinde etkileyici bir artış sağlayarak duvarın arkasındaki mezarlıkta bir tür "sergileme" etkisi yaratır (f). Nişancı Mehmed Paşa Külliyesi'nde diğer açıklıklarla aynı tür ve büyüklükte, ama birbirine daha yakın yerleştirilmiş olan üç açıklık, baninin türbesini vurgulayan bir grup oluşturur. Burada açıklığın büyüklüğünde artış ya da daha yüksek bir duvar yoktur, ama pencere dikmeleri (Resim 78) özel muamele görmüştür, yani bitişiğindeki benzer bir biçimde çok derindir, ancak orta kısımları oyuktur, böylece duvardaki görsel kırılmaların ve hafiflik duygusunun artması sağlanmıştır. Şehzade Külliyesi haziresinin taş duvarı boyunca grup halinde birçok açıklık yer alır. Duvarın yüksekliği bunlarla oranlı olarak değişir ve duvarın çift eğimli tepeliği ile daha aşağıdaki silme, yükseklikteki değişiklikleri (g, h) yatay olarak izleyerek ardından gelir. Duvarın arkasındaki türbenin konumuna tekabül eden pencere düzeni (Resim 70, 71), Nişancı Mehmed Paşa Külliyesi'nde de olduğu gibi, iki açıklıkta da ortak olan oyuk pencere dikmelerine sahiptir.

Pencere açıklıklarıyla donatılmış avlu duvarına sebiller ve çeşmeler ilave edilmiştir. Gazanfer Ağa (Resim 27), Amcazade Hüseyin Paşa, Damat İbrahim Paşa (Resim 56), Koca Sinan Paşa (Resim 62) ve Sultan II. Mahmud (Resim 82) külliyelerindeki sebiller, pencereli duvarın taş örgüsüyle süreklilik içinde-

dir, ama sokağa doğru taşan hacimler oluşturarak, avlu duvarlarının sonuçta gömme töreniyle ilgi olduğu ifade edilir. Gazanfer Ağa, Damat İbrahim Paşa, Koca Sinan Paşa külliyelerinde, sebil bir köşededir ve sınır duvarlarının dışarı taşan nihai bir ögesi haline gelir, çeşitli yolların kavşak yeri olarak önemli bir rol üstlenir (i). Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Medresesi'nde, sebil külliyesinin köşesinde olmakla birlikte, sokak hattının dışına taşmaz. Sınır duvarındaki boşlukların ve pencere düzeni silsilelerinin ritmik ilerleyişini devam ettirir (j).

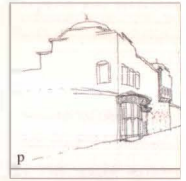
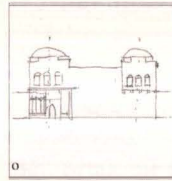
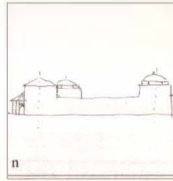
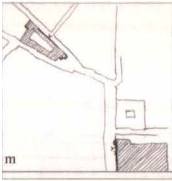
Atık Ali Paşa Külliyesi'nde caminin sınır duvarında, başlangıçta külliye içinde bu noktada bir şadırvanın mevcudiyetinin neden olduğu duvarın yüksekliğindeki bir artışla uyum halinde, bir çeşme var (k). Büyük çeşme, pencere açıklıklarıyla donatılmış duvardaki pencere silsilesinde kırılma yaratır. Külliyesinin girişine yakın yerleştirilmiştir ve bizzat duvarın yaptığı bir şişmenin içinde genişler, dikmelerin silmeleri ve tepeliğin arasından geçerek duvardan dışarı taşar. Yine, Damat İbrahim Paşa Külliyesi'nin büyük olan çeşmesi, medresenin gövdesiyle köşe sebili arasında sınır duvarını sona erdirir. Tepeliği sokağa doğru taşar ve bitişik sebille hiza ya gelir. Şehzade Külliyesi'nde, kuzey girişindeki büyük çeşmenin yanı sıra pencereli duvar boyunca, bir boşluğun yanlarına yerleştirilmiş ve ortadaki pencere düzeniyle birlikte algılanan iki çeşme daha var (Resim 70).

Anıtsal külliyesinin cümle kapısı, istisnai durumlarda sınır duvarını ifadelendiren bir öğeye dönüşebilir. Gazanfer Ağa Medresesi'nin girişi, daha yüksek olduğu ve daha özenli yapıldığı için sınır duvarından taşan bir cümle kapısıdır. Sultan II. Mahmud ile Nakşidil Sultan'ın, 19. yüzyıla ait taş anıt külliyelerinde de giriş, anıtsal bir cümle kapısından. Ancak normal durumda, Atık Ali Paşa, Nişancı Mehmed Paşa, Koca Sinan Paşa, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Çorlulu Ali Paşa anıtsal külliyelerinin sınır duvarlarında giriş, mevcut örme duvardaki bir açıklık vasıtasıyla olur ve duvarın yüksekliğinde belli belirsiz bir artışla ya da bir hayli fazla bir baş yüksekliğiyle^a vurgulanır. Bu, haritada duvardaki bir kalınlaşmaya tekabül eder, ama giriş genellikle pencereli duvarın öteki öğelerinden dışarı taşmaz (l).

a Uzun boylu bir insanın, başını eğmeden geçebileceği yükseklik (1.90-1.95 m.) için kullanılan mimari terim -ç.n.

TEK GÖVDELİ ANITSAL BİNALARDA SOKAK CEPHESİNDE YER ALAN SINIR DUVARLARININ İFADELENDİRİLMESİ

Sokağa hizalı tek bir bina gövdesiyle yapılmış anıtsal binalarda, sokak cephesine bakan mimari öğeler daha karmaşıktır. Cümle kapısı, çeşmeler, sebil, dükkânlar, hepsi binanın sınır duvarının parçası haline gelir ve kentsel mekânın ön planına yerleştirilir (m). Kubbeler, kornişler^a ve çıkıntı yapan üst kat odaları binanın volümetrik^b ifadelendirmesine katkıda bulunur ve sokağa bakan sınır duvarına, cephenin basit ikiboyutlu yorumunun çok ötesinde bir dinamik algılamayı akla getiren bir üçboyutluluk ve karmaşıklık verir.

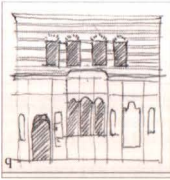

Anacade ya da kavşaklardaki bina köşesi, halka açık mimari öğelerin ya da volümetrik çıkıntıların en yaygın yerleştirildiği yerdir. Kuyucu Murad Paşa Medresesi'nde (Resim 29), binanın bir ucunda küçük bir girişle ve türbenin gövdesiyle aynı hizada bir sebil var. Binanın bu köşesi, içlerinden birisinin Divan ekseninin bir dar sokağı olduğu iki sokak arasında, bir tür kentsel sınır taşına dönüşür. Diğer uçta yer alan kubbeli salonun çıkıntı oluşturan hacmi, bu köşede mevcut mimari öğelerin yoğunlaşmasına karşı bir denge işlevi görür. Anacaddede, binanın merkezi kısmında, sokak cephesindeki medresenin iç avlusunu tecrit eden düzenli bir dükkân sırası bulunur. Aralarında uzandığı köşelerin gövdelerinden daha alçaktır. Sürekliliğin ve taş örgüde boylama kirişlerin eksikliği, uçlarla merkezi kısmın yüksekliği arasındaki bu değişikliği vurgular (n). Seyyid Hasan Paşa

a Bir binanın yüzeyinde üst kenarı sınırlamak ve katları birbirinden ayırmak üzere yapılmış, boydan boya giden profilli çıkıntı; saçak kenarındakine "saçak silmesi" de denir -ç.n.

b Hacimleri ölçmeye ilişkin -ç.n.

Medresesi'nde (Resim 30), sokak tarafındaki binanın iki ucunda, birinci kattaki iki kubbeli salonun varlığından dolayı, yükseklikte bir artış var. So-kağa doğru taşan asimetrik mimari ve volümetrik öğeler, binanın bu köşe-lerinin dikeyliğine ilavede bulunur (o). Bir uçtaki birinci kat dershanesinin çıkması, diğer uçtaki sebilin çıkıntısına ve büyük, dışarı taşan çatısına ve-rilmiş bir karşılıktır (p). Üstelik, dershanenin iç avluya bakan köşesinin en üst kısmında bulunan korniş ile güvercinliğin hareketi, köşenin önemini ve sokaktan algılanma tarzını vurgular. Ekmekçizade Ahmed Paşa Medre-sesi'nde (Resim 28), çeşitli sokakların bulunduğu bir noktada, derthane ve türbe hacimlerinin bulunduğu yükseklikte binanın yan marjında bir artış meydana gelir. Binanın bu noktasında, sokak seviyesinde bir sebil ve yakı-nında da küçük bir hazire var.

18. yüzyılın bazı anıtsal binalarında, sokak cephesindeki zemin kat-lar ile üst katlar arasında, form, kullanım ve inşaat teknikleri açısından önem-li bir farklılaşma görülebilir. Seyyid Hasan Paşa Medresesi'nde bazı dükkân-lar, halka açık işlevleri olan bir çeşme ve bir sebil var, bunlar zemin katta olup sokaktan ulaşılabilir; birinci katta medresenin ders ve namaz için kullanı-lan sınıflarını buluyoruz. Medresenin üst katında, dışarı taşan bir tuğla kor-nişle sona eren dönüşümlü taş ve tuğla sıraları kullanılmışken, sokak seviye-sindeki kat, dört köşe taş bloklardan, sebil ve çeşme bol altın yaldızlı mermer-den inşa edilmişti. Üst katın yapısal sadeliğiyle, zemin kattaki halka açık öğe-lerin biçimsel gösterişliliği çarpıcıdır. Recai Mehmed Efendi Mektebi'nde de (Resim 44) sokak üstündeki duvar etekliğinin özenli bir mermer kaplaması var; duvar etekliğine, ortadaki sebilin dışbükey yüzeyine göre biçim verilmiş-tir; sebilin yan çeşmeleri ve girişi de benzer silme ve profillere sahiptir. Birin-

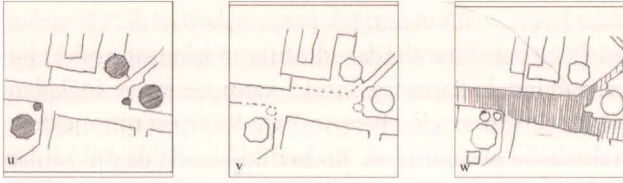
ci kattaki sınıfın taş örgü işçiliği sade ve aslidir: Cephe, yatay taş ve tuğla sıralarından oluşur, pencere lento^a ve dikmeleri tek parça taşlardan dört köşe kesilmiştir (q). Binanın sokağa bakan tarafındaki duvarların işlenmesindeki bu farklılık, yani sokak seviyesindeki katın taş, birinci katın ise taş ve tuğladan olması, Hasan Paşa Hanı ve Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi'nin mektebi gibi başka anıtsal binalarda da görülür (r, s). Bu her iki binada da dükkânlar zemin kattadır ve üst katlarda binanın gerçek işlevlerinin yerine getirildiği odalar bulunur. Bir 19. yüzyıl binası olan Cevri Kalfa Mektebi'nde (Resim 43), sokak cephesindeki katların biçimsel seçkinliği yeniden yaratılır. Bu, taş örgüsünü farklılaştırma yoluyla değil, ana binanın iki yanına bir çeşme aracılığıyla ve kapının simetrik olarak yerleştirildiği alt katın duvar etekliği üstündeki birinci kat odasının çıkması vasıtasıyla yapılır (t).

KOMŞU ANITSAL BİNALAR ARASINDAKİ İLİŞKİLER

Divan ekseninin doğu bölümünde, sokağın aynı kesimindeki, Koca Sinan Paşa, Çorlulu Ali Paşa ve Merzifonlu Kara Mustafa Paşa medreselelerinin (Resim 58, 59, 60) birbirine yakınlığı, ortak bir kentsel mekân içinde, bu anıtsal binalar arasında görsel ve biçimsel ilişkilerin oluşmasına yol açtı; üç medrese, mimari sözlük ve kuralları (boyut ve yükseklikler, sokak kesiti ve kot, inşaat malzemeleri ile teknikleri, kompozisyon ile süsleme öğeleri arasındaki ilişki) paylaşır. 19. yüzyıl sonundaki yıkımlardan ve sokağın 1950'lerde² genişletilmesinden sonra, bu üç anıt arasındaki mimari ilişkilerde ve algılama ilişkilerinde kısmi bir değişiklik oldu. Bu nedenle, atıfta bulunduğumuz kentsel mekân, söz konusu kentsel dönüşümlerden öncesine aittir, ama bu üç külliyenin iyi korunmuş olması olgusu, bu mahallin farklılığına ilişkin düşünceleri doğrulamamızı mümkün kılar.

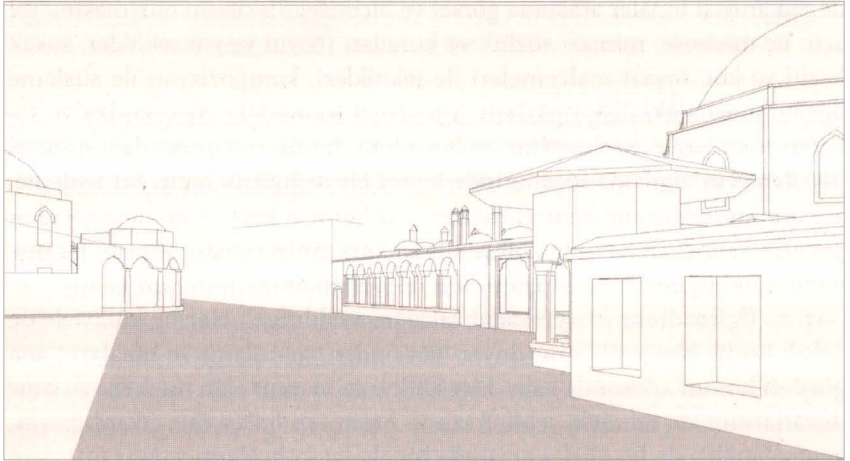
Üç medrese yüz yıl kadar önce inşa edilmişti. Her üç külliye de sokak limiti, pencereli sınır duvarı tarafından tanımlanır ve binaların ana gövdesi bunun arkasında kalır. Her külliye de mevcut olan medrese ve sınır duvarlarının köşesindeki sebil, form ve hacimleri onları öne çıkardığı için, kentsel mekânda bu öğeler arasında bir algılayıcı bağlantı yaratır (u).

a (Fr.) Kapı ve pencerelerin ağaç, taş ve betondan yapılabilen üst eşiği, boyunduruk da denir –ç.n.

Ortak kentsel bağlamları birbiriyle ilintili olan bu mimari yapılar arasındaki bağlantıyı, pencereless sınır duvarının bazı kesimleri ile sebildeki (v) yarım sütunlar/ayaklar üstüne oturmuş kemerler, ortak malzeme kullanımı, kumtaşıyla örülmüş duvarlar ve türbenin kurşun çatısı gibi ortak len-güistik öğelere borçluyuz. Sonuç olarak, biçimsel ilişkilerin toplamı, bu mi-marinin sokaktan algılanmasında, üç anıtsal külliye tarafından kuşatılmış kentsel mekâna bir birlik duygusu verir (w).

Divan ekseninin başka kesimlerinde çeşitli anıtsal külliyelerin yo-ğunlaşması, güzergâh boyunca başka noktalarda da benzer ilişkilerin var

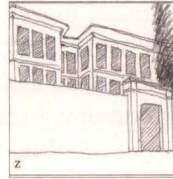

Resim 81. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Çorlulu Ali Paşa, Koca Sinan Paşa medreseleri grubunun 19. ve 20. yüzyılların sokak genişletme çalışmalarından önceki görünümü (rekonstrüksiyon).

olmuş olabileceğini düşünmemize yol açar. Ama kentsel planlama operasyonlarının ve binaların niteliğindeki kayıpların neden olduğu dönüşümler ve tahribatlar, eksen boyunca diğer kentsel bağlamlara dair etraflı bir tahlil geliştirme olanağını kısıtlıyor. Thomas Allom'un 19. yüzyıl ortası gravürü (Resim 57), Damat İbrahim Paşa Medresesi yakınında, Direklerarası'nın revakları, sebil, pencereli hazire duvarı ve Yeniçeri Kışlası'nın girişi arasındaki ortak bağlantılarda benzer durumların mevcut olmuş olabileceği varsayımını geçerli kılabilir. Çoğunun yıkılmış olması ve belgelemenin yetersizliği, tam bir doğrulamayı engelliyor.

ANITSAL DİZİLERİN ARKA PLANINDA YA DA İÇİNDE YER ALAN SIRA HALİNDE AHŞAP KONUTLAR

Tipik Osmanlı ahşap barınağı artık neredeyse tümünden ortadan kalkmış olsa da, 19. yüzyılın sonuna kadar, eksen boyunca anıtsal mimarının arka planına hâkim olan hemen hemen mimariydi.

Bazı mıntikalarda ahşap evler, küçük gruplar halinde ya da tek başına, komşu anıtsal binaların arasına yerleştirilmişti (x). Pervititch'in Zincirlikuyu semti haritalarında bu özellikle belirgindir (bkz. ayrıca Resim 39 ve Resim 1'in arka planındaki evler).

Uzun sıralar halindeki ahşap evler hakkında, anıtsal mimarının ve ticari binaların seyrek olduğu yerlerde, karakteristik ve baskın bir arka plan yaratacak miktarda fotoğraf belgesi hiç yok sayılır elimizde (y). Haritalarda ve Bozdoğan Kemeri'nin bazı ahşap evleri gösteren fotoğraflarında tescil edildiği gibi, bunlar kesinlikle mevcuttu, ama 20. yüzyılın hemen başında yerlerini kâgir evler ve devlet daireleri aldı.

Pervititch haritaları ile kimi nadir fotoğraflarda, duvarla çevrili bahçeleri olan müstakil konaklar görülür (z). Bunlara sık rastlanmıyordu, ama özellikle eksenin doğu kesiminde mevcut oldukları kesindir (bkz. ayrıca Resim 40).

EMILIANO BUGATTI VE SABRINA D'AGOSTINO

NOTLAR

- 1 Çeşme başlangıçta sokak yüzeyinin mevcut seviyesinin altında kalıyordu. Artık görünmese de bir 19. yüzyıl gravüründe resmedilmiştir (Resim 1).
- 2 Bkz. Onuncu Bölüm Ek'i.

KENTTE GÜNLÜK HAYATTA RİTÜEL VE İKTİDAR

Divan ekseni yalnızca mimari ve tipolojik çeşitlemelerin sergilendiği bir yer değildi. Kent ahalisi için, aynı zamanda mitolojik ve simgesel olgular içinden geçerek yapılan, bildik, yine de olaylara gebe bir yolculuktu: Mezarların yanında kısa bir dua için mola verebilir, korkunç ya da sevindirici alayları hatırlayabilir, kudretlilerin kubbelerine hayran kalabilir, sebiller ile çeşmelerden zevk alabilir ve bunların gerçek ya da hayali banilerini akıllarından geçirebilirlerdi. Mimariyle güzelleştirilmiş olsa da günlük hayatla aynı ölçek ve çerçeve içinde bulunan mezarlıkların canlı görüntüsü, saplantılı bir şeydi: Hem “ölümün her yerde olduğunu” hatırlatıyor, hem o topraktaki toplumsal kökler adına gururla dua etmeye çağırıyordu.

Divan ekseni Osmanlı toplumu için ideolojik ve ritüel anlamlar bakımından zengin olduğu halde, bunlar yaygın biçimiyle ya da en azından, başka birçok toplumda olduğu gibi, kuruluş mitleri ile ritüellerinin homojen form ve planları belirlediği tarzda ifade edilmiyordu.

Rykwert, fikirleri ve düşleri, tarihi kentlerin form ve işlevlerindeki gizli inançları, bu kentlerin temel geometrik düzenlemelerini, merkez-kenar-cümle kapısının tekrar tekrar vuku bulan sembolizmini bilinçli bir biçimde araştırır ve evrensel zihinsel formlar olduğunda ısrar eder.¹ Böyle bir yorum, seçkin Osmanlı anıtsal külliyelerinin her birine oldukça uygundur, ama Osmanlı kentinin çeşitli kesimlerine pek uymaz. Böyle bir yorumu doğrudan yapamayız, araya başka yorumlar eklememiz gerekir.

Osmanlı İstanbul’u, başka birçok İslam kentinde olduğu gibi heterojen kurumların (mahalle, tekke, külliye vb.) bir toplamı olarak görülebilir. Fatih ile Bayezid’in zamanında bu tam anlamıyla doğruydur: Aslında mahalleyi ve kenti Osmanlılaştıran dini kompleksleri, önde gelen paşalar kurmuştu. Daha sonra vakıf kavramı sık sık, onarım ve bazen sırf yeniden adlandırma yoluyla, yeniden vakfetme olarak uygulanmıştı. Vakıf miti ve ideolojisi, baninin kitabe sanatındaki ince belagatiyle her yere yayılıyordu,

ama baştan başa kentsel niteliği olan yerlerde nadiren geometrik formlara yol açtı.² Vakıf kavramının, kentsel mekânın estetiği üzerinde kahraman-vakıf-mezarla³ yarattığı çarpıcı psikolojik etki, mezarlıkların (hazire) garip imgesinde ve saydam avlu duvarları ile anıtların karakteristik diyalogunda muhteşem bir biçimde açığa vurulur.⁴ Dindarlık, kent ahalisinin, merkezi konumdaki hazireyle karşılaştığında, sokaktan mezarlarını gördükleri ölümler için kısa bir dua okumayı benimsemelerinde kesinlikle belirleyici bir rol oynadı. Ölümlerin toplu varlığı ya da daha doğrusu, Osmanlı sahnesinde bulunan çok sayıda bireysel türbenin toplamı, münferit bireysel kahramanların anıtlarından daha vurucu bir etki yaratıyordu belki.⁵ Bu arada Rykwert'in, kahramanca kuruluşlara ilişkin, bir kenti yalnızca bir kahramanın kurabileceği ve var olan bir mezarın yeni bir topluluğun bir araya gelmesi için büyük cazibe noktası olabileceği yorumu, eğer kurma fiilini yeni bir kentin toptan yaratılması olarak düşünmüyorsak Osmanlı'nın durumuna mükemmel uyar.⁶ Demek ki, kent, Divan ekseninde gördüğümüz haliyle, şahıs adı taşıyan vakıflarla mezar yerlerinin bir özetidir. Kentin formu, bu birimlerin münferit formlarının toplamıdır; söz konusu birimler kimi zaman tanınabilir form ve sınırlara, ama her zaman yaygın olarak kavranabilir bir anlama sahiptir. Özerk bir form değildir bu.

Paşaların özenli teşrifatı, büyük maiyetleri, karşılıklı selamlaşmaların karmaşık töreni ve kendi taraftarlarının alkışı (bkz. İkinci, Dördüncü, Beşinci bölümler), yalnızca emsallerini etkilemeye yönelik değil, aynı zamanda kenti hedef alan, keyiflenmeye ve suç ortaklığına çağırان bir iktidar gösterisiydi. Ancak Osmanlı'da iktidarın anlamlı temsili, parça parça işaretlerle oluyordu ve kesinlikle bir toplu kent imgesi içine gömülmemişti. Nitekim, bu işaretler münferit anıtlar ve binalar olabiliyordu. Daha da sık durumlarda, doğrudan mimari nitelikleri bile yoktu. Doğal peyzajı kendine mal etme tekniğiyle (yer seçimi yaparak), kostümlerin, tuğra gibi askeri komutayı sembolize eden simgesel araçların, bolluk ve cömertliği sembolize eden nahılın hazır bulunmasıyla, söz konusu işaretler gerçekmiş gibi kabul görebilirdi. Bir alayın simgesel anlamı, mimari sahnede dini bir fon önünde temsil edilmesinden değil, daha ziyade bu son öğeleri içinde barındırmasından ya da kentte belirli noktalara temas etmesinden türeyebilirdi.

Ne de olsa, biçimsel kentsel anıtsallığın ve öğelerinin (zafer takları, heybetli sıra sütunlar, etkileyici perspektifler) iktidar simgesi –ve yorumu– olması, kendine özgü birtakım çağlarla, sözgelimi cumhuriyet sonrası Roma dünyası, üslupçu ve barok Batı kentleri ve birkaç başka dönemle sınırlı bir kavramdır, ama Osmanlı zihniyetine ait değildir. Surname-i Vehbî’de (bkz. İkinci Bölüm), alayın yarattığı tiyatro değil, alayın kendisi anıtsal olarak algılanır. Osmanlı’nın kentsel mekânı nasıl kullandığını ve algıladığını anlamının anahtarlarından biri budur.⁷

Kentsel mekânın toplu mimarisi, Roma’nın Rönesans dönemi Via Papale’sindeki gibi uyumlu bir sahneye, kentsel olguların kaotik ve zengin magmasının bir soyutlamasına (ya da bunlardan soyutlanmaya), daha önce yalnızca bir potansiyel olarak algılanabilir olan bir mimari uyumun somutlaştırılmasına dönüştürülmemiş, tortularından arındırılmamıştı.⁸ İçkin mimari formdan ve insanlar ile kentin, iktidar sahipleri ve sarayla simgesel bağlılık-aleyhtarlık ilişkisinden, bu kodlanmış ve biçimsel algılanabilir dekora geçiş, Divanyolu’nun yalnızca bazı kısımlarında ve yalnızca belirli dönemlerinde gerçekleştirildi. İstanbul’da, Roma’dakine benzer bir gelişme fırsatı, hem Osmanlı kentsel estetiğinin doğası gereği, hem de sultanların kente karşı değişen tutumları ve çeşitli semtler için değişen tercihleri nedeniyle kaçırıldı. Kuşkusuz, neredeyse iki yüzyıl süreyle eksenini işgal eden ünlü paşalar, her türlü imparatorluk tasarımına karşı çıkacaklardı. Kent tasarımında, Batı ve Osmanlı vizyonları arasında, Osmanlı idaresinin son yüzyılı sırasında o denli açıkça görülen mücadele, genel mimari normlardaki ihtişam eksikliğini daha da artırdı.

İstanbul sokaklarının günlük düzensizliği ile alaylarının ve anıtlarının ihtişamı arasındaki zıtlıktan şoke olan Batılı gözlemciler, kendi geçmişlerindeki iki tarihsel dönemin –geç antikçağın ve Batı Rönesans’ı ile baroğun– bir kuralını genelleştiriyorlardı: Kentsel kaos, kentsel mimari normlar vasıtasıyla düzeltilebilirdi. Bu, evrensel bir gerçek değildi. Dolayısıyla, Batılı gözlemcilerin, söz konusu doruğu –kentsel kültürlerin çoğu gibi– paylaşmayan Osmanlı kültürünü algılama tarzları da şartlanmıştı.

MAURICE CERASI

NOTLAR

- 1 Joseph Rykwert, *The Idea of a Town*, Princeton, 1976. Ben İtalyanca çevirisini kullanıyorum: *L'idea di città: Antropologia della forma urbana nel mondo antico*, Torino, 1981.
- 2 Hami, paşa ya da din adamı, sık sık, yalnızca onarmış olsa bile bir mahallenin ya da bir külliye'nin, kurucusu olarak görünür ya da görünmeyi arzular.
- 3 Rykwert, *Idea of a Town*, s. 19-20.
- 4 Defin işlemi, 1860-1870'ten sonra daima çevre mezarlıklarda yapıldı (Eyüp ve Üsküdar ana bölgelerdi). Söz konusu eğilim daha önceki on yıllarda da görülüyordu. Ancak önemli şahsiyetler merkezi yörelerde gömülebilirdi. Merkezi hazirelerdeki mezarların yeniden kullanımı, imtiyazlılara özgü güncel bir uygulamaydı. Saydam avlu duvarlarının simgesel ve biçimsel rolü, kuşkusuz mezar taşlarının yerleştirildiği konum açısından yeniden gözden geçirilmelidir. Etkileyici sayıda mezar taşının değiştirilmesi, böyle mezar konumlarına dini nedenler (baninin, ölümünden sonra duaları çekme arzusu) kadar, hatta dini nedenlerden ziyade prestij için göz dikildiğini akla getiriyor. Nicolas Vatin ("Sur le rôle de la Stèle Funéraire et l'Aménagement des Cimetières Musulmans à Istanbul", *Mélanges Prof. R. Mantran* içinde, Zagan: Centre d'Etudes et de Recherches Ottomans, Morisques, de Documentation et Information, 1988), Eyüp'te bazı mezarlarda iki kitabe olabildiğini, birisinin fiili defin yerine, başka birisinin ise sokağa bakan *hazirenin* yakınına yerleştirildiğini belirtir. Bu anlamda bir bulguya Divanyolu'nda rastlanmadı. Hans-Peter Laqueur (*Osmanische Friedhöfe und Grabsteine in Istanbul*, Tübingen, 1993) çifte mezar kitabesi yerleştirilmesinden söz etmez. Mezarlık uygulama ve normları için bkz. Nicolas Vatin, Stéphane Yerasimos, "L'implantation des cimetières ottomans intra muros à Istanbul", *Cimetières et traditions funéraires* içinde, c. II, s. 37-56.
- 5 Gözlemci, bugün bile dini bayramlarda, Eyüp ziyaretçilerinin yalnız -türbesinin gerçekliği ne denli tartışmalı olursa olsun, kentin arketeplere uygun kahraman kurucusu- Eyyub el-Ensari'nin mezarında değil, erken ya da geç dönemin bütün önemli paşalarının mezarlarında dua etmelerinden etkilenir.
- 6 Rykwert, *Idea of a Town*, s. 19-20.
- 7 Olaylar ve bunların sergilendiği mimari tiyatro, ancak çok geç bir dönemde, kesinlikle 1860'tan önce değil, Divan ekseninin yalnızca bazı kısımlarında ve buralarda bile mevcut binaların tipolojik karakterlerinden kaynaklanan nüans, hatta uyumsuzluk farklarıyla birlikte, Batı'nın Avrupa'sınıninkine benzer yan anlamları kazandı. Batı'ya yönelmiş simgesel ve estetik modernleşme hareketi için, Avrupa eklektizminin kendi grameri içinde her zaman özümseyebileceği, kendine özgü üslupçu karakterden çok daha tayin edici olan geçit töreni-gezinti yeri perspektifi ve simetri-seri halde olma-cephe sürekliliği ilkelerinin yeterliliği fikri, Doğu terminaline (pratikte Hippodrom'a) çok utangaçça ve -Ayasofya-Çemberlitaş muntıkasında- çözülmeyen çatışmalarla nüfuz etti.
- 8 Bkz. Dördüncü Bölüm. Roma'da "15. yüzyıl papalığı tarafından siyasi diyalogun ritüel bir şekli olarak kabul edilen olgu, 16. yüzyılda eksiksiz bir zafer olarak yeniden yorumlandı", çünkü Via Papale o yüzyılda, mimari bakımdan papanın gücünü dile getiren anıtsal bir silsileye dönüştürülmüştü (Ingersoll, *The Ritual Use*, s. 177-179).

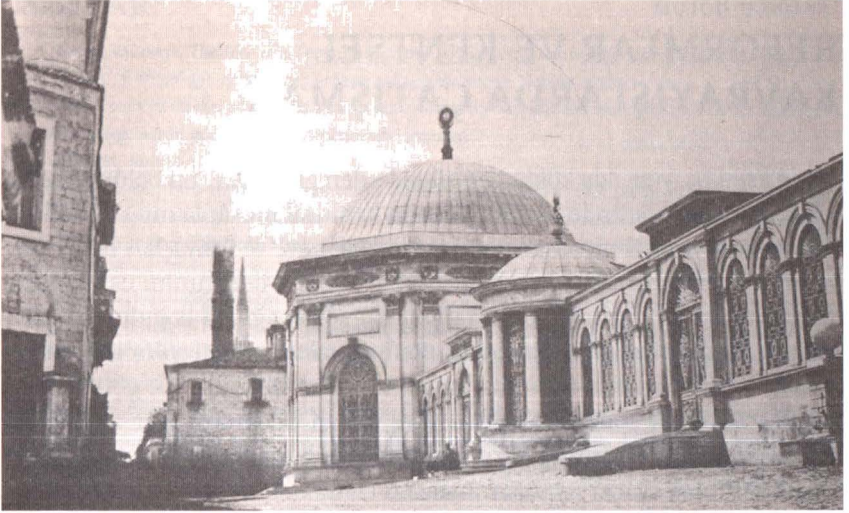
REFORMLAR VE KENTSEL KAVRAYIŞLARDA ÇATIŞMA

Eksen 19. yüzyılda köklü değişikliklerden geçti (bkz. bu bölümün eki). Osmanlı kentinde özel mülkiyetin kamusal mekânla muğlak ilişkisi, –özel ya da dini, ama kamuyu desteklemeye ve ihtiyaçları belirlemeye niyet etmiş– vakıf kurumunun tam bir belediye denetimini üstlenmede konusundaki yetersizliği, artan trafiğin dar sokak ağında boğulması, uzun süredir idrak edilmiş bir durumdu. Reform talebi, 18. yüzyılın son on yıllarından beri herkesin aklından geçiyordu. Bu anlamda sık görülen فرمانlar 1840’tan sonra, Tanzimat diye anılan dönemde azar azar, daha sonra Osmanlı toplumu ve kurumlarının büyük modernleşme ya da “Batılılaşma” projesi olarak uygulanmıştı.

Eksende beliren modern belediye düzeninin etkilerini ve belediyeçiliğin mekân düzenlemesinde katı Batı kavramlarından başka bir şeyi benimseme yeteneğinin bulunmadığını kısaca ele alacağım.

Mimari ve bir dereceye kadar kentsel bir proje olarak “Batılılaşma,” hemen hemen iki yüzyıllık bir deneme ve yanılma sürecinin sonucuydu. Başlangıçta, kültürel bir başarıydı: Batı’nın barok ve rokoko kavramları, Osmanlı söylemini kesintiye uğratmadan onun içine sızdı, ayrıca bağlayıcı öğelerin mekânsal ve plastik sürekliliğini artırdı. Sonunda, Batı’nın cadde kavramını mevcut durumun üstüne katıca bindirerek, 17. yüzyılın ortasından 19. yüzyılın ilk on yıllarına kadar kristalleşmiş değerleri geçersiz hale getirdi. Ama, söz konusu değerlerin yerine, hissedilir tutarlı bir varlık koymayı beceremedi, koymadı. Başarısızlık ve nedenleri –19.-20. yüzyıl “modern” Batı kenti fikri ve estetiğinin, Osmanlı kentsel mekânına form ve karakter veren fikir ve tekniklerle bağdaşmazlığı– sanırım bütünüyle ölçülmedi.

Paradoksal olarak, dokunun ve sokak sisteminin köklü dönüşümünü haklı çıkarmak için ileri sürülen işlevsel sorunlar, yüz elli yıl boyunca benimsenen çok keskin önlemlerle çözülmedi. Genişleme, taşınabilmesi olanaksız bir trafik yükünü çekici kıldığından, sokak genişletme çalışması,

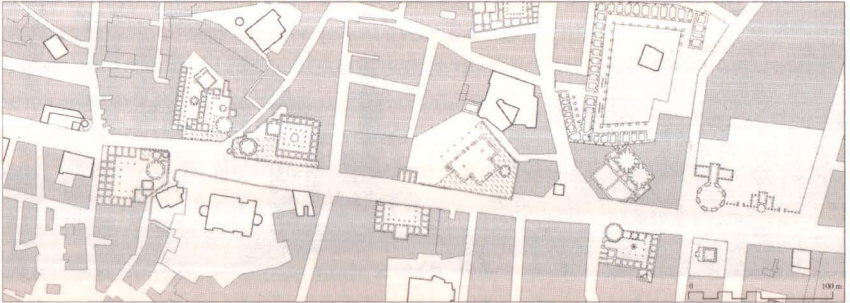
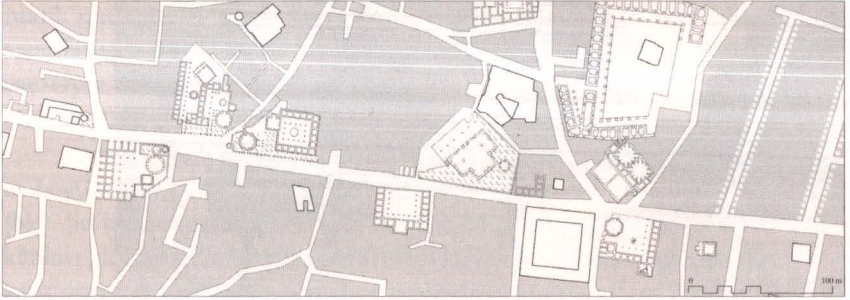
Resim 82. Sokak genişletmesi ve tesviyesinden önce II. Mahmud Türbesi topluluğu (1839).

merkezi arterin işlevsel krizini sadece birkaç yıllığına erteledi. Ticari kalıplar ve alışkanlıklar da pek değişmedi: Dükkan sahipleri, seyyar satıcılar ve müşteriler, yeni mekânlara güle oynaya “Doğululuk” aşıladılar. En derin ve en dramatik etkiler işlevsel değil, ideolojik ve mimari temelde oldu ve bu iki alanda üsluptan ziyade hacmin ifadelendirilmesine ve dokunun şekline, işlevsel değerlerden ziyade kentsel form fikrine itibar edildi.

Batı'nın ve Osmanlı'nın kentsel form ve işlev kavrayışları birbirine taban tabana zıttır: Yoğun, içedönük ve homojen çarşı strüktürünün dar ya-ya sokaklarına karşılık, Batı'nın zincir gibi uzun ticari sokakları ve taşıt trafiğine bağımlı olması; Batı Avrupa modelinin daha sıkı ve yoğun dokusuna zıt olarak Osmanlı kentinin açık ve düşük yoğunluklu meskûn dokusu; form, hacim ve doğrultu açısından tipik Osmanlı parçalanmışlığına karşılık, modern caddenin seri haldeki düzgünlüğü ve hizalamaları; uzun düzenlemeler ve perspektifler yoluyla geometrik olarak disipline edilen hayatı “kısa bağlantı”ların (bkz. Sekizinci Bölüm) kaybolup giden anlamı. Ka-

musal alan anıtsallığı, 19. yüzyıl Batı Avrupa kentsel kompozisyonunda, simetri, uzak eksensel perspektif ve sokakta hizalama ya da sokağa göre hizalama yoluyla öne çıkarılır. Büyük ya da orta ölçekli Osmanlı anıtlarında, sokak hizalamasına belli belirsiz atıfta bulunulur; söz konusu anıtlar ile kamusal alan arasında, aksesuar niteliğinde öğeler aracı olarak kullanılır; bina cepheleri, karmaşık hacim kompozisyonlarından dolayı öne çıkmaz; Mekke'ye yönelik olma durumu ve yeşillikler, binaların kamusal alanla bağlarını daha da karmaşıktırır.

Başka durumlarda, münferit Osmanlı anıtlarının olağanüstü istisnalar olarak, Batılı bir kentsel mekân kavramı içinde tutsak kalmış olması anlamlıdır: Divanyolu'ndaki anıtlar, buraya uymayacak denli çok, sık ve kü-

Resim 83, 84. 19. yüzyılın ikinci yarısında sokakları genişletmek amacıyla yapılan kısmi yıkım operasyonlarından önce ve sonra Divanyolu'nun merkezi mıntıkası. Üstte 1848 dolayındaki durum; altta 1880 dolayları (mevcut durumla kıyaslayın, aşağıda Levha V).

Resim 85, 86. Sokak genişletmesinden sonra Divanyolu'nun Çemberlitaş yakınındaki görünümü. Üstte: Çemberlitaş Hamamı'nın yıkılan cephesinin 19. yüzyıl sonunda Barborini tarafından düzenlenmiş hali. Altta: 2002 yılında, solda, Köprülü Mehmed Paşa Medresesi'nin sokağa bakan cephesinin Barborini tarafından yeniden tasarlanmış hali.

çük ölçekli, ama çoğunlukla yok etmekten çekinilecek kadar büyüktü. Kesilip biçilip “ehlileştirilmekle” birlikte, yeni plandaki yerlerine eklendiklerinde dile getirdikleri kentsel kültür “söylemi,” yeni öğelerce bastırılamayacak kadar yüksek seslidir; yalnızca berraklığını ve ifade gücünü kaybeder. Bu, kesinlikle, 15.-18. yüzyıllar arasının binaları için daha doğrudur, ama daha sonraki anıtlar bile vurgulardaki bir değişikliğe boyun eğer. Buna bir örnek, 1839 yılından kalma II. Mahmud Türbesi topluluğudur: Batı’nın klasisizm sonrası mimarisinin ağır bastığı bu topluluk, yine de Osmanlı sokağının bölümler halindeki formunun bir parçasıydı.

Sokak seviyesinin de düşürüldüğü sokak genişletme ve tanziminden sonra, türbenin zemin merdivenlerinde, sokak seviyesinden kasıtlı bir anıtsal ve retorik ayrılma empoze edilir; tüm kompozisyonun ağırlığı, Osmanlı’nın kentsel mekânı anlatıcı tavrından (bkz. önceki bölümler), güzel sanatların birlik ve simetriden oluşan güncel kompozisyon ilkelerine kayar. Oysa binanın tasarımında her iki alt akım da etkili olmuştu, ama artık biri öbürünü bastırıyordu.

19. yüzyılın son kırk yılında, sokağı genişletmek amacıyla, Divanyolu boyunca birçok anıtsal binanın bir kısmı çirkin bir biçimde yıkılmıştı (bkz. bu bölümün eki). Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Medresesi’nin dükkânları gitmiş; Atik Ali Paşa Medresesi kısmen yıkılmış ve genişletilmiş sokağa göre yeniden hizalanmıştı. Çemberlitaş Hamamı’nın köşesinin yıkılması ve Köprülü Mehmed Paşa Medresesi’nden büyük bir kısmın yıkılması, insanı şok edecek derecede kabaydı. Barborini’nin’ yıkılan yerlere yapıştırdığı uyumsuz, Mağribi kökenli sahte usul-ü Osmaniye cepheler, bütünleneceği farz edilen mimari organizmalara göre tahammül sınırlarını aşan bir açıyla sokak hattı boyunca yer alıyordu. Bir zevahiri (cepheyi) kurtarma operasyonuydu bu; trafiğin taleplerini karşılamaya yetmediği de on-yirmi yıl içinde anlaşıldı ve geçen yüz otuz yılı aşkın sürede, Osmanlı Divanyolu’nun üstün mimari bağlantısını yeniden yaratmayı ya da tutarlı yeni bir dilin yolunu açmayı beceremedi.

Olağanüstü ağaçlar ve tek tek korular, Osmanlı İstanbul’una onur kazandıran niteliklerin bir parçasıydı. İyi ama, bütün Avrupa metinleri ve elkitapları, aynı tip ve büyüklükte ağaçların kilometrelerce sıralar oluştur-

duğu “yeni” bulvar ve cadde vizyonunu desteklerken, münferit bitkibilimsel ve görsel durumları da göz önünde bulundurarak ağaçlar nasıl tek tek dikilebilir ve bakımları yapılabilir? Hazire duvarlarının zarif ritmi, kuytu kö e ve bahçelerde oraya buraya dağılmış ağaçlar, önceki Osmanlı sahnesindeki çeşitli boy ve profile sahip süsleme öğeleri, tüm bunlar, ağaçlı yol benzeri ağaç sıralarıyla gizlendiğinde biçimsel ayrıcalıklarını, “kısa bağlandı”larını, dolayısıyla anlamlarını kaybetti. Avrupa’nın ağaçlı yol kavramının bir tür karikatürü olarak tekrar tekrar yeniden dikilen her cimrice ağaç sırası, hazire ve avlularda bir zamanlar  ahane bir şekilde beliriveren tek tek ağaçların algılanmasını yok eden bir etki yarattı.²

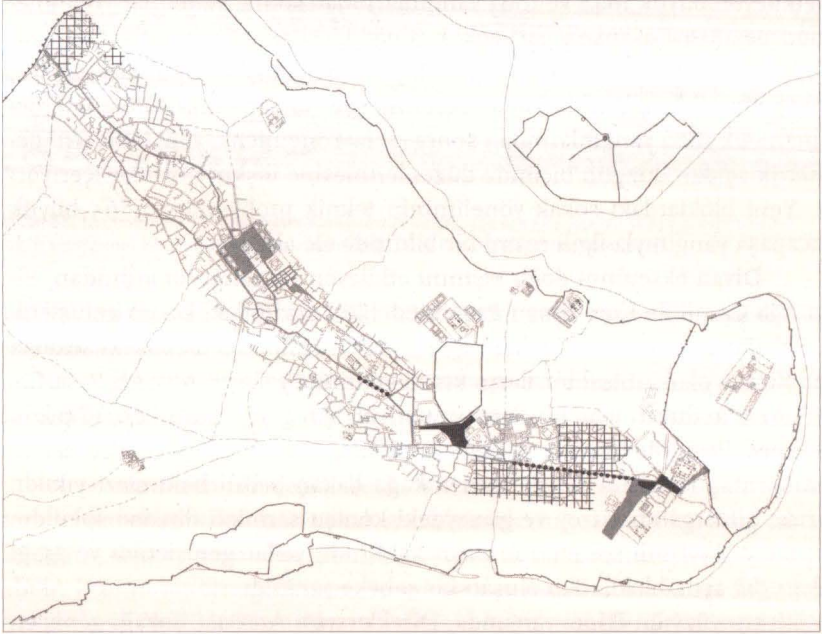
Geleneksel Osmanlı strüktürü ve kent yönetimi, Batı’ya yönelik kentsel değerler vizyonuyla biçimlenmiş 19. yüzyıl Osmanlı teknisyen ve aydınları için çok edici olabilir. Divanyolu’nun düzensizliğine dair Mecelle-i Umumiye’de³ yer alan birçok raporun  ik yet i tonu, Divanyolu’nda mülkiyet eksikliğini her şeyin üstünde gördüklerini kanıtlar. Seçkinlerin, ülkeyi modernle tirme ve evrensel ilerici nitelikleri özümleme çabası, kesinlikle hayati bir zorunluluktan ve inceliğe, adım adım ilerlemeye izin vermeyecek denli büyüktü.⁴ Açıkçası, belediye reformunun  nde gelenleri, geleneksel kent dokusunda  ne çıkan durumların inceliği ve tekilliğiyle ba a çıkacak kültürel araç gereke sahip değillerdi.⁵

Değişim ve reform süreci, ne geçmiş ile şimdiki zamanı kayna tırmayı, ne de bunların farklılığını vurgulamayı becerdi. Sonunda cılız mı cılız tek bir gramer ve tek bir ideoloji kaldı; ama bunların yerine tutarlı, yeni bir gramer ve ideoloji konulmadı. Hâlâ ayakta kalan ögelerin sergilediği biçimsel değerler ve bu değerlerce ima edilen kent fikri, komşu ögeler tarafından kabul edilmedi ve bulanıkla tırıldı, eski ama bağlamından çıkarılmış ya da yeni ve tamamen farklı bir bağlam için tasarlanmış hale getirildi. Bu, estetik bir yargı ya da kentsel ve mimari restorasyon teknikleri sorunu değildir. Sorun, kent fikrindeki (kent hayatı, simgeleri, kültürel yorumu) halledilmemi  çatışmalar ve biçimsel mantıktır (yapıcı her ögenin dil-yapısal kökeni ve potansiyeli, ima ettiği bağlamla ilişkileri).

MAURICE CERASI

19. YÜZYILDA DEĞİŞİM VE REFORM

Osmanlı toplumunu 19. yüzyılda, reformcu büyük bir hareket meşgul etmeye başladı. Bu durum İstanbul kentinde, bir yüzyıla yayılan ve tarihi kentin oldukça büyük bir parçasını yerle bir eden değişiklikler dönemine yol açtı. Bu tarihi dönemi belirleyen gerekçe ve nedenlerin kombinasyonu, yürütülen kentsel planlama operasyonları ve bunların kentin formu üzerinde yarattığı sonuçlar, çeşitli incelemelerde ele alındı ve tahlil edildi.⁶ Bu ek bölümde, Divan ekseninin tarihi güzergâhlarını ve anıtlarını, esas olarak 19. yüzyılda ve ardından 20. yüzyılda tadilata uğratan değişim ve eylemleri gözden geçirmek niyetindeyiz.

Resim 87. Divan eksenı boyunca 19. yüzyılda kentsel dokuda köklü değişikliklere maruz kalan başlıca bölgeler (gri taramalı).

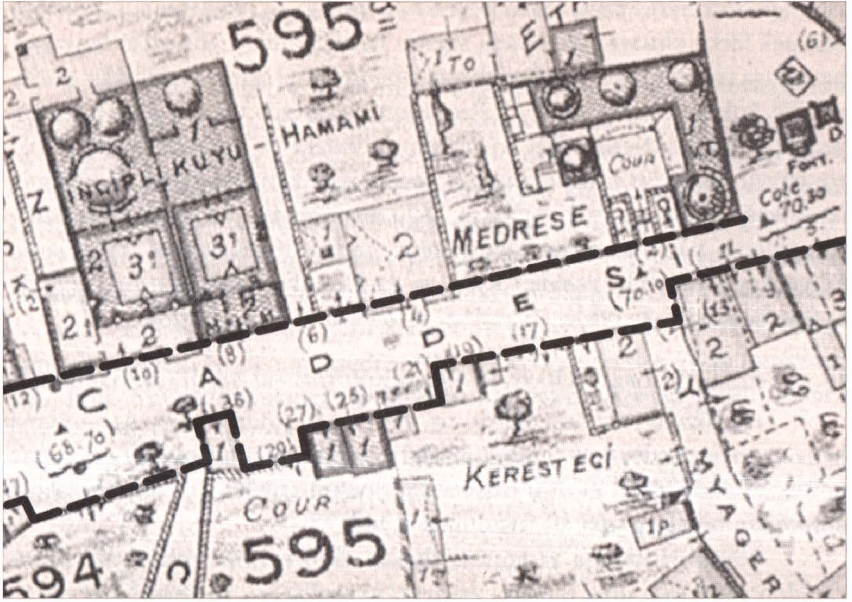
19. yüzyılda, çok sayıdaki yeni imar yönetmeliklerine rağmen bir toplu dönüşüm planı yoktu. Değişiklik gerektiren ya da değiştirmek için irade gösterilen kentsel durumların tek tek halledildiği, bir hayli gelişigüzel bir süreçti bu. Divan eksenini 19. yüzyılda etkileyen temel dönüşümler, var olan sokakların genişletilmesi, ahşap evlerin yerine başka tipte ve tekniklerle evler yapılması, ardından kentsel bloklar için yeni “rasyonel” bir düzenleme getirilmesi ve son olarak, önemli anıtların yakınındaki kent bloklarının yıkımıyla oluşacak kent meydanlarının yaratılmasıydı.

19. YÜZYILDA SOKAK GENİŞLETMESİ VE KENT BLOKLARININ DÜZENE SOKULMASI

1839 Tanzimat reformu, kentsel forma ilişkin, esas olarak mevcut sokakların asgari genişliğine dair kurallar getirdi. Kentin geniş bir bölgesini etkileyen büyük 1848 ve 1863 yangınlarından sonra, yeni imar yönetmelikleri ile aşama aşama asgari sokak genişlikleri artırıldı ve yangından zarar görmüş ahşap evlerin yerine yeni taş ve tuğla binalar yapılması hakkında yönetmelikler çıkarıldı. Parsel bölünmesi ve düzenlemesiyle ilgili temel yönetmelik 1863 yangınlarından sonra çıktı. Yönetmelik, yeni blokların geometrik açıdan düzgün biçimde düzenlenmesine ilişkin normlar içeriyordu. Yeni bloklardaki sokak yöneliminin teknik problemleri, 1865 büyük Hocapaşa yangınıyla ilgili resmi bir bildirimde ele alındı.⁷

Divan ekseninin doğu kısmını etkileyen bu yangının ardından, Firuz Ağa Camii ile Koca Sinan Paşa Medresesi arasındaki kesim genişletildi. Sokağın genişliği baştan başa iki katına çıkarıldı,⁸ bu da önceki sokakla aynı hizada olan anıtsal binaların kısmi yıkımına yol açtı. Atik Ali Paşa Camii’nin avlu duvarı yeni hizalamaya uyması için geriye alınırken, Köprülü Mehmed Paşa Medresesi’nin bazı kısımları, Atik Ali Paşa Medresesi ve Çemberlitaş Hamamı binalarının sokağa bakan belirli bölümleri yıkıldı. Ayrıca, güzergâhın kuzey ve güneydeki komşu semtleri düzene sokuldu, çıkmaz ve kıvrımlı sokaklar ortadan kaldırıldı, yollar genişletildi ve aşağı yukarı dik açılı, bloklardan oluşan bir şebeke yaratıldı.

19. yüzyılın ikinci yarısında, Direklerarası Arastası, sokağı genişletmek amacıyla azar azar yıkıldı. Hepsinden önce, kuzeydeki üstü örtülü, önu sütunlu açık galeri (portik) tahrip edildi.⁹ Daha sonra güney revakları orta-

Resim 88. Divan eksenı boyunca Fatih-Karağömrük kesiminde ara sıra yapılan sokak genişletmeleri. Sokak sınırlarının kalın siyah çizgilerle belirtildiği 1929 Pervititch haritasından parça.

dan kaldırıldı ve giderek bazı dükkânlar yıkıldı ya da başka bir şeye dönüştürüldü. 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başı arasında, arastanın özgün yapısından geriye yalnızca iki dükkân binasının gövdeleri kaldı. Kuzeydeki binada, dükkânların yerini giderek tiyatro ve sinemalar aldı. Sokağın genişliği hemen hemen iki katına çıkarıldı, böylece çifte tramvay hattına yer açıldı.

Divan ekseninin çeşitli kesimlerinde, 1839 ile 1880 arasındaki dönemde gerçekleştirilen bazı sokak genişletmelerinin anıtsal binaları etkilemediğini, ama ev ve kulübe gibi ikinci dereceden yapıları etkilediği varsayılabilir. Bunun bir örneği, Divan ekseninin dar sokaklarının kuzeydoğudaki kısmında ve özellikle Zincirlikuyu Sokağı'nda bulunabilir. Sokak genişliğiyle ilgili 19. yüzyıl yönetmeliklerinin kabulünden önce, ortalama genişliğin en fazla 5 metre olduğunu farz edebiliriz.¹⁰ Buna karşılık, bu kesimle ilgili,

1933'teki durumu temsil eden, ama muhtemelen 19. yüzyılın sonundakin-den pek farklı olmayan Pervititch sigorta haritalarında," güzergâh boyunca, hatta kısa mesafeler içinde genişlik açısından hatırı sayılır farklılıklar gözle-nebilir. Sokak genişliği, Atik Ali Paşa Camii civarında 5 metreden 10 metre-ye kadar değişir (Resim 88). Sokak sınırlarındaki bu tesadüfi devamsızlık, 19. yüzyıl imar yönetmeliklerinin düzensiz uygulamaları kadar, muhteme-len sokağı daraltan küçük yapıların, çoğu durumlarda çok sıradan barakala-rın giderek yıkılmasından kaynaklanır. Tarihi düzenlemeye, 1860'larda Edirnekapı civarında, eskiden Rum ya da Hristiyanların oturduğu (ya da Stolpe haritalarında böyle gösterilen) semtlerde nizam getirildi.

19. YÜZYILDA AYASOFYA VE BAYEZİD CAMİİ YAKININDAKİ BLOKİARIN YIKILMASI

19. yüzyılın sonuna doğru, 19. yüzyılın başında Avrupa'da yapılane benzer bir biçimde, bazı önemli anıtların etrafındaki bölgeleri temizleme politikası yürütüldü. Kimi durumlarda, önemli anıtların yakınında ikinci dereceden binaların olması uygunsuz sayıldı.

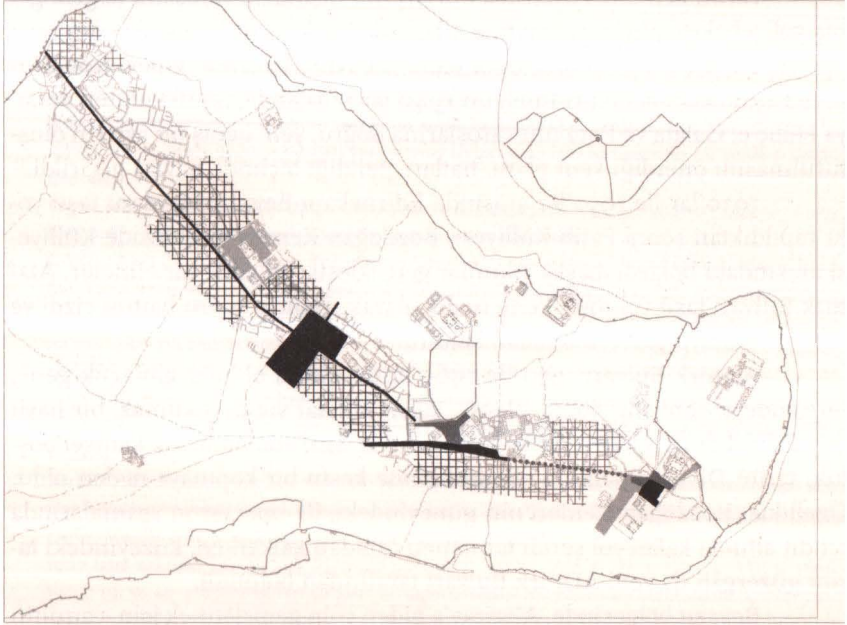
Büyük Hocapaşa yangınına ilişkin 1876 resmi bildirisi, binaların yeniden yapımıyla ilgili ipuçları dışında, Ayasofya'nın çevresinde ve bitişi-ğindeki bazı kent bloklarının –yangından etkilenmese bile– yıkılması yo-luyla boş alanlar yaratılmasını içeriyordu. Mesken dokusunun büyük böl-geleri, özellikle sultan türbelerine bakan bir ev bloku yıkıldı, böylece anıtın güney tarafında dikdörtgen biçiminde bir meydan oluşması için yer açıldı.

Benzer biçimde, Bayezid Camii, Bayezid Medresesi ve Eski Saray'ın avlu duvarı arasındaki bölgeyi daraltan ticari binalar yıkılarak, caminin et-rafındaki alan boşaltıldı ve mevcut Beyazıt Meydanı'nın hatları çizildi.¹²

20. yüzyılda, iki aşama halinde, 1920-1930 yılları ve 1950-1960 yıl-ları arasında tamamlanan yeni kentsel planlama operasyonları, tarihi Di-van ekseninin komple kesimlerinin giderek ortadan kaybolmasıyla sonuç-landı. Tarihi güzergâhların dağılması, esas olarak mevcut bina strüktürü tamamen ortadan kaldırıldıktan sonra oldu; geniş, düz caddelerden meyda-na gelen yeni kentsel eksenler oluşturuldu. Bunu, kent bloklarının yeni sı-nırlara uydurulması ve yeni sokak yönelimlerinin izini süren yeni doku-nun yaratılması izledi.

DÖNÜŞÜMLERİN İLK AŞAMASI VE 20. YÜZYILDA KENTSEL SÖKME-PARÇALAMA İŞLEMİ

20. yüzyılın ilk on yıllarında Edirnekapı'dan Beyazıt Meydanı'nın yakınına kadar geniş bir cadde oluşturulmuştu. Üç kilometreden uzun olan bu cadde ilk önce tramvay, sonra da otomobil trafiği için altyapı işlevi gördü. Yeni cadde, en kuzeydeki mıntıkasında, Edirnekapı'yı Aetios (Çukurbostan) Sarnıcı'yla birleştiren tarihi güzergâhla örtüşüyordu. Bu cadde-nin yapımı, Divan eksenini boyunca yer alan bir dizi anıtsal binanın yıkımına ve güzergâhının büyük bölümlerinin kesin olarak ortadan kalkmasına yol açtı. Fatih Külliyesi'nin güneybatı tarafında, dışta bulunan medrese sırası tahrip edildi ve çift sıra medresenin içinden geçen dar sokak tamamen yok oldu. Bunun sonucunda külliyenin batı tarafındaki girişlerin önemi

Resim 2. 20. yüzyılda Divan eksenini boyunca kent dokusunda köklü değişikliklerin yapıldığı ana bölgeler (gri ızgaralı yerler) ve yeni büyük açık alanlar (siyah ızgaralı yerler).

azaldı. Yeni eksen Fatih Külliyesi'ne teğet geçiyordu. Caminin etrafındaki semtler, külliye'nin yönünün belirlediği dik açılı bir düzenlemeye göre nizama sokuldu ve aynı biçimde hizalanmayan bazı ikinci derecede anıtsal binalar yıkıldı. Bozdoğan Kemerî'nin güneyinde, Divan ekseninin, yeni eksenle birlikte bir hayli büyük bir kısmının yok olduğu tarihi düzenlemesi ve onunla bir hat oluşturan anıtsal binalar tahrip edildi. Direklerarası Arastası'nın güney tarafındaki, 20. yüzyılın ilk on yıllarına kadar portikleri olmaksızın ayakta kalan uzun bir sıra halindeki dükkânları, yeni caddeyle aynı hizada oldukları halde yüzyılın ilk yarısında yerle bir edildi.

DÖNÜŞÜMLERİN İKİNCİ AŞAMASI VE 20. YÜZYILDA TARİHİ SİSTEMİ SÖKME-PARÇALAMA İŞLEMİ

Tarihi kentten Teodosios Surları'nın dışındaki varoşlara doğru, geniş yol şebekesi altyapısı yaratmayı hedefleyen kapsamlı kentsel planlama operasyonları, yüzyılın ortasında daha bir ivme kazandı. Operasyonların ikinci aşamasında, Henri Prost'un 1940'ların başında, tarihi kentten karşıya Haliç'e, Galata ve Pera'nın varoşlarına doğru, yeni geniş bir arterin oluşturulmasını önerdiği kent planı, hatları çizildiği biçimde hayata geçirildi.¹³

1930'lar ile 1950'ler arasında Edirnekapi-Beyazıt Meydanı taşıt yolu yapıldıktan sonra Fatih Külliyesi, Bozdoğan Kemerî ve Şehzade Külliyesi arasındaki bölgede başka yıkımlar gerçekleşti. Bu yerle bir etmeler, Atatürk Bulvarı taşıt yolunun kemere dik olarak, Haliç'e doğru hattını çizdi ve mevcut dokuyu giderek ortadan kaldırdı.

Atatürk Bulvarı 1950 ile 1960'larda, şimdi olduğu gibi, çok geniş bir caddeye dönüştü. Sonuç olarak, kalan binalar yıkılır yıkılmaz, bir hayli büyük bir bölümü halen trafik güzergâhıyla işgal edilen büyük kentsel boşluk, tarihi Divan ekseninin sürekliliğinde kesin bir kopmaya neden oldu. Özellikle, Bozdoğan Kemerî'nin güneyindeki, ilk operasyon aşamalarında tehdit altında kalan yol şeridi tamamen ortadan kalkarken, kuzeyindeki tarihi güzergâh da yeni Atatürk Bulvarı tarafından bölündü.

Beyazıt bölgesinde, Aksaray'a giden yolu genişletmek için, caminin güneyindeki kent blokları komple yıkıldı,¹⁴ böylece külliye'nin çevresinde 19. yüzyıl yıkımlarıyla zaten oluşmuş olan boş alan daha da büyüdü. Yeni

sokağın hizalamasını sağlamak amacıyla, iki önemli 18. yüzyıl hanı, Hasan Paşa Hanı ve Simkeşhane'nin cephelerinin yarısı yok edildi. Bundan başka, Kemankeş Mustafa Paşa Medresesi tamamen tahrip edildi, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Medresesi topluluğunun kimi mimari elemanları –avlulu duvarı, sebil ve mezarlık– yeni tramvay hattının geçişini sağlamak için arkaya taşındı ve kuzey cephesindeki dükkânları ortadan kaldırıldı.

EMILIANO BUGATTI VE SABRINA D'AGOSTIONO

NOTLAR

- 1 Bkz. Cengiz Can, "Barborini, Giovanni Battista", mak., *Dünden Bugüne İstanbul* içinde, c. II, s. 54; makale, 19. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da faal olan İtalyan mimarı konu alır.
- 2 19. yüzyılda Dolmabahçe ve Yıldız'ın boş alanlarında sıra sıra dizilmiş ağaçlı muhteşem bulvarlar oluşturulmuş, ama burada, kentlinin yüreğinin attığı, bağlamla ilgili şartların estetik ve ideolojik bir *tabula rasa*'ya ([Lat.] üzerine hiç yazı yazılmamış levha –ç.n.) izin vermeyeceği bir yerde bu yapılmamıştı.
- 3 Ergin, *Mecelle*, c. VII, s. 3896-3892: Divanyolu ve Kapalıçarşı çevresinde bulunan "*mütenâ ve şerefli mahaller*"deki baraka ve geçici yapılara karşı rapor ve şikâyetler.
- 4 Günkut Akın ("*Tanzimat ve bir Aydınlanma Simgesi*", *Osman Hamdi Bey ve Dönemi* içinde, İstanbul, Tarih Vakfı, 1993, s. 129), II. Mahmud Çeşmesi'nin üstündeki yerkürede Aydınlanma'ya yapılan simgesel gönderme ve aynı dönemde, yalnızca birkaç metre ileride olan Çemberlitaş Hamamı'nın (bkz. yukarıdaki not) köşesinin duyarsızca yıkılması arasında çarpıcı bir zıtlık olduğunu gösterir. Yazar aynı zamanda Divanyolu'nun 19. yüzyıl eliti için meskûn bir bölge oluşuna ve böyle bir simgenin varlığına dikkati çeker. (İlluminizm [Latince "Aydınlanmacılık"], İlluminati [Latince "Aydınlanmışlar"] denilen ve 14-19. yüzyıllar arasında varlığını sürdüren çeşitli grupların fikir ve ilkeleri –ç.n.)
- 5 Kentsel reform komisyonunun raporları 1839'dan itibaren, Osmanlı reformcularının Avrupa kent planlamasına ve sokak genişletmesine duydukları inancı yansıtır. Bkz.: Çelik, *Remaking*, s. 50-51. Ergin, *Mecelle*, c. II, s. 938-958, 1003 (asgari 20 zirâ/12 metre kuralı koyan 1839 raporu), c. II, s. 1007 (ana sokaklar için 10 zirâ üzerinde uzlaşmaya varılır). *Age*, c. III, s. 1222, c. VII, s. 3896, 3902: 19. ve 20. yüzyıl başı tartışmaları ile raporlarından söz edilen bu bölümlerde, kentlinin yıkık dökük barakaları ve popüler faaliyetleri tarafından kirletilen seçkin ve "gururlu" mahallelerinin görgü kurallarına dair alınan atıflarda bulunulur. Ergin (*Mecelle*, c. III, s. 1245), Tanzimat reform uygulamasını "*riyakâr ve milliyetsiz*" olmakla suçlayan Mimar Mazhar Bey'den bir alıntı yapar. Model olarak Paris bulvarları alınmaktadır. Kentsel dokunun değil de, anıtların korunmasıyla ilgili

önlemler, görünüşe bakılırsa Avrupa pratik ve teorisinden alınmıştı. Kentsel reformu uygulama yöntemi, Osmanlı kentsel sentaksının (sözdizimi) hiç mi hiç kavranmadığına işaret eder –tuhaf bir biçimde, Osmanlıların kentsel klasisizmi kavramamasına ayna tutan bir durum bu (bkz. Üçüncü Bölüm).

- 6 Bkz. Stéphane Yerasimos, "A propos des réformes urbaines des Tanzimat"; İlhan Tekeli, "Nineteenth century transformation of Istanbul metropolitan area", *Villes Ottomanes a la fin de l'Empire* içinde, Paris. Ed. L'Harmattan, 1992, s. 1-32 ve 33-45; Çelik, *Remaking*; Alain Borie, Pierre Pinon, Stéphane Yerasimos, *L'occidentalisation d'Istanbul au XIX siècle*, Paris-La Défense: BRA-E.A. 1991; Pierre Pinon, "Trasformazioni urbane tra il XVIII e il XIX secolo", *Rassegna di architettura* 72 (1986), s. 53-61; Eldem, "Istanbul".
- 7 Bkz. Pinon, "Trasformazioni", s. 55.
- 8 Bkz. İkinci Bölüm Ek'i.
- 9 Pervititch sigorta haritasındaki (*Perv har 1904-1940*) arasta planı ve 1880 haritası (*İst1880 har*), kuzeydeki portiklerin daha 1880'de yıkılmış olduğunu düşündürüyor.
- 10 Söz konusu genişlik Nişancı Mehmed Paşa Camii'nin orada ve karşısında bulunan, hâlâ özgün konumunda olduğu varsayılan hazirede görülür.
- 11 Bkz. *Perv har 1904-1940*.
- 12 Hem Bayezid Camii'ni, hem Hippodrom mıntkasını kuşatan bölge, Bouvard tarafından, 19. yüzyıl sonunda anıtsal meydanlar olarak yeniden tasarlanmıştı. Ne var ki, iki meydan 1950'lerde genişletildiği ve yeniden biçimlendirildiği halde, bu projeler asla gerçekleştirilmedi.
- 13 Bkz. Pinon, "Trasformazioni", s. 58.
- 14 Bu operasyon da Prost planına kadar geri götürülebilir.

ANITLAR KATALOĞU

Aşağıda, araştırma projesi Anıtlar Kataloğu'nun kısaltılmış bir versiyonunu bulacaksınız. Katalog, Osmanlı dönemine ait tüm vakıf ve kamu binalarından varlıkları kesinleşen ve Divan eksenini boyunca yaklaşık 600 metre genişliğinde bir kentsel şerit içinde, harita ve belgelerde kabaca yeri belirlenenlerin listesini içeriyor. Kataloğun amacı, münferit binaları ilgilendirdiği sürece arkeolojik bir araştırma yapmak değil, ana metinde yararlı verilerle birlikte yer alan harita ve genel düşünceleri desteklemektir. Özgün kataloğun bazı çizim ve fotoğrafları ana metne de dahil edildi. Anıtların birçoğu mevcut literatürde çeşitli adlar altında belgelenmiştir: Bunlardan bazıları, siyah karakterli başlık girişinden sonra belirtildi. Tip kategorisinde "mektep" her zaman "sıbyan (sibyan) mektebi"ne işaret eder.

Yaygın olarak bilinen ve iyi belgelenmiş anıtlarda, yapıların mimari yönleri söz konusuysa mimarların adları ve bibliyografik kaynakları belirtilmedi, ama sit ve kentsel strüktürle ilgiliyse belirtildi. "Yapım/kuruluş tarihi" ya da "Yıkım tarihi"nden sonraki soru işaretleri, herhangi bir yapıya ya da yıkım tarihinin bulunmamış olduğu anlamına gelir.

KATALOGDA KAYNAKÇA VE HARİTALAR İÇİN KULLANILAN KISALTMALAR:

A SİBY	Aksoy, <i>İstanbul Sibyan Mektepleri</i>
DBİ	<i>Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi</i>
EKAYB	Ünsal, "Eski Eser Kaybı"
EMCAM	<i>Eminönü Camileri</i>
FTHCAM	<i>Fatih Camileri</i>
GOODWIN	<i>Ottoman Architecture</i>
HC	<i>Hadikatü'l Cevâmi</i>
İŞR	<i>İstanbul Şehri Rehberi</i> , 1934
İSTCAM	Öz, <i>İstanbul Camileri</i>
İSTHAMAMLARI	Haskan, <i>İstanbul Hamamları</i>
İSTHANLARI	Güran, <i>İstanbul Hanları</i>
İSTİ810 HAR	Harita, Seyyid Hasan, 1810
İSTİ880 HAR	Mühendishane-i Hümayun Haritası

KUR	SİNAN	Kuran, Sinan
MW		Müller-Wiener, <i>Bildlexikon</i>
MW	HAR	Müller-Wiener, Genel harita, age.
PERV	HAR	Sigorta haritaları, 1904-1940
STLP	HAR	Stolpe, Plan de la Ville, 1863

Haritaların referans niteliğindeki koordinasyon numaraları MW har'a aittir; kataloglanan anıt bu haritada görünmediği taktirde, aynı haritanın –madde girişinin sol başındaki– referans numarasına giderek artan bir sayı eklendi. Semt ve mahalle adları zaman içinde değişti, ama Stolpe (1864) ve Ergin'in (İŞR 1934) belirttikleri adlar, mümkün oldukça ve modern Türkçe'dekinden açıkça farklı da olsa, kaynaktaki yazılıma uygun olarak kataloğa dahil edildi.

C3/10a Mihrimah Sultan Camii, Yapım/
kuruluş: 1547/48. Tip: Külliye içinde cami;
hamam (C3/10b), medrese, türbe ile birlik-
te. Semt: Karagümrük (İŞR). Mahalle:
Hatice Sultan (İŞR), Hadji Muheddin (Stlp
har). Sokak: Edirne Kapısı Caddesi. Harita
ref.: MW har C3/10. Kaynak ref.: MW,
442/DBI V, 454/HC, 26 /1stCam I,
49/FthCam, 165.
Not: Caminin mahallesi yoktu (HC).

C3/10b Merdivenli Mihrimah Sultan Hamamı
Yapım/kuruluş: 1547/48. Tip: Külliye içinde
hamam; cami (C3/10a), medrese, türbe ile
birlikte. Semt: Karagümrük (İŞR).
Mahalle: Hatice Sultan (İŞR), Hadji Muhed-
din (Stlp har). Sokak: Edirne Kapısı Caddesi.
Harita ref.: MW har C3/10. Kaynak ref.:
MW, 442/DBI V, 455/1stHamamları, 243.

C3/12 Hatice Mescidi, Sultan Mescidi
Yapım/kuruluş: 1805. Yıkım: 1920'ler dola-
yı. Tip: Cami. Semt: Karagümrük (İŞR).
Mahalle: (İŞR), Dervisch Ali (Stlp har).
Sokak: Edirne Kapısı Caddesi. Harita ref.:
MW har C3/12. Kaynak ref.: HC, 142/1st-
Cam I, 124 n302/FthCam, 204.
* 1934'te (İŞR) sit, mahalle sınırlarının dışında
kamusal alan üstündedir.

C3/25 Ekmekçi Muhyiddin Camii Yapım/kuru-
luş: Fatih dönemi. Yıkım: 1920'ler dolay.
Tip: Cami. Semt: Karagümrük (İŞR). Mahal-
le: (İŞR), Dervisch Ali (Stlp har). Sokak:
Edirne Kapısı Caddesi.

* 1934'te (İŞR) sit, mahalle sınırlarının dışında
kamusal alan üstündedir. Doğrudan kaynak veri-
si bulunamadı (bkz. ref.: DBI VIII, 133).

C4/5 Nişancı Mehmed Paşa Camii Yapım/ku-
ruluş: 1584-1588. Tip: Külliye içinde cami;
türbe, hazire, medrese (C4/35)* ile birlikte.
Semt: Karagümrük (İŞR). Mahalle: Koca De-

de (İŞR), Nischanndji Pascha (Stlp har).
Sokak: Zincirlikuyu Caddesi. Harita ref.:
MW har C4/5. Kaynak ref.: MW, 447 /DBI,
VI, 86 /HC, 233 /1stCam I, 110/FthCam,
183/KurSinan, 301, 234-237. Not: Mimar
Sinan'ın eserleri içine dahil edilmekle
birlikte (KurSinan, 301) Mimar Sinan'ın bir
öğrencisine atfediliyor (KurSinan, 234-237).
* Çukur Medrese (C4/35) muhtemelen caminin av-
lusuyla bağlantılıydı (bkz. 1st188o har ve MW har).

C4/6a Keskin Dede Camii, Efdalzade Camii,
Efdalzade Hamideddin Mescidi Yapım/
kuruluş: II. Bayezid dönemi. Yıkım: 1945.
Tip: Külliye içinde cami; Kadiasker Mustafa
Efendi Medresesi (C4/6b) ile birlikte.
Semt: Karagümrük (İŞR). Mahalle: Beyliğiz
(İŞR), Jeni Tschitschek ya da Nischanndji
Pascha (Stlp har). Sokak: Zincirlikuyu
Caddesi, Mehmed Ağa Caddesi. Harita ref.:
MW har C4/6. Kaynak ref.: HC, 205
233/1stCam I, 88 n190/FthCam, 151.

C4/6b Kadiasker Mustafa Efendi Medresesi,
Efdalzade Medresesi Yapım/kuruluş: 1686-
1687'den önce. Yıkım: 1945. Tip: Külliye
içinde medrese; Keskin Dede Camii (C4/6a)
ile birlikte. Semt: Karagümrük (İŞR). Mahal-
le: Beyliğiz (İŞR), Jeni Tschitschek ya da
Nischanndji Pascha (Stlp har). Sokak: Zin-
cirlikuyu Caddesi. Harita ref.: MW har
C4/6. Kaynak ref.: FthCam, 238/HC, 205.

C4/7 Şeyhülislam Mehmed Efendi Medresesi,
Malul-Zâde Medresesi Yapım/kuruluş: III.
Murad dönemi. Yıkım: ? Tip: Medrese.
Semt: Karagümrük (İŞR). Mahalle: Beyliğiz
(İŞR), Jeni Tschitschek (Stlp har). Sokak:
Zincirlikuyu Caddesi. Harita ref.: MW har
C4/7. Kaynak ref.: FthCam, 239.

C4/8a Üçbaş Mescidi, Nureddin Hamza Mesci-
di Yapım/kuruluş: 1532. Yeniden yapımı:

1960. Tip: Külliye içinde cami; medrese (C4/8b) ile birlikte. Semt: Karagümrük (İŞR). Mahalle: Beyliğiz (İŞR), Jeni Tschitschek ya da Nischanndji Pascha (Stlp har). Sokak: Mehmed Ağa Caddesi, Zincirlikuyu Caddesi. Harita ref.: MW har C4/8. Kaynak ref.: DBİ VII, 333/HC, 57/İst-Cam I, 148/FthCam, 220. Not: Özgün cami Sinan'a atfedilir (KurSinan).

C4/8b Üçbaş Medresesi, Yapım/kuruluş: 1530-31. Yeniden yapımı: 1960. Tip: Külliye için medrese; mescit (C4/8a) ile birlikte. Semt: Karagümrük (İŞR), Jeni Tschitschek (Stlp har); MW har C4/8. Kaynak ref.: DBİ VII, 333/HC, 57.

C4/9 Halil Efendi Medresesi, Kadir Halil Medresesi Yapım/kuruluş: ? Tip: Medrese. Semt: Karagümrük (İŞR). Mahalle: Beyliğiz (İŞR), Muhtesib İskender (Stlp har). Sokak: Zincirlikuyu Caddesi. Harita ref.: MW har C4/9. Kaynak ref.: Kaynak verisi bulunamadı.

C4/10 Zincirlikuyu Hamamı, Semiz Ali Paşa Hamamı Yapım/kuruluş: I. Süleyman dönemi. Yıkım: 1959. * Tip: Hamam. Semt: Karagümrük (İŞR). Mahalle: Beyliğiz (İŞR), Muhtesib İskender (Stlp har). Sokak: Zincirlikuyu Caddesi. Harita ref.: MW har C4/10. Kaynak ref.: MW, 324-325/FthCam, 309/İstHamamları, 301.

* Ahşap cephe kısmen yıkıldı. Hamam 1995'te yerle bir edildi (İstHamamları).

C4/11 Atik Ali Paşa Camii, Zincirlikuyu Camii Yapım/kuruluş: yak. 1500. Tip: Cami. Semt: Karagümrük (İŞR). Mahalle: Beyliğiz (İŞR), Muhtesib İskender (Stlp har). Sokak: Atik Ali Paşa Sokağı. Harita ref.: MW har C4/11. Kaynak ref.: MW, 374/DBİ, I, 403/HC, 133-135/İstCam I, 159/FthCam, 222. Not: F7/11 (HC) ile aynı dönem ve banı.

C4/12 Hatatı Mustafa Rakım Türbesi

Yapım/kuruluş: 1825. Tip: Türbe. Semt: Karagümrük (İŞR). Mahalle: Derviş Ali (İŞR), Muhtesib İskender (Stlp har). Sokak: Atik Ali Paşa Sokağı. Harita ref.: MW har C4/12. Kaynak ref.: MW, 324-325/FthCam, 356.

C4/13 Semiz Ali Paşa Medresesi,

Cedid Ali Paşa Medresesi Yapım/kuruluş: 1550-1560 Tip: Medrese. Semt: Karagümrük (İŞR). Mahalle: Derviş Ali (İŞR), Muhtesib İskender (Stlp har). Sokak: Zincirlikuyu Caddesi. Harita ref.: MW har C4/13. Kaynak ref.: MW, 374, 366// DBİ II, 391. Not: Mimar Sinan'a atfediliyor (KurSinan).

C4/19 Tahta Minare Camii, Tatlıkuyu,

Muslihittin, Muslihiddin Çavuş Mescidi Yapım/kuruluş: 1520'den önce. Yeniden yapımı: 1841. Tip: Cami. Semt: Karagümrük (İŞR). Mahalle: Muhtesib İskender (İŞR), Muhtesib İskender (Stlp har). Sokak: Uzun Yol Caddesi. Harita ref.: MW har C4/19. Kaynak ref.: DBİ VII, 225/İstCam I, 144/FthCam, 214.

C4/22 Mesih Ali Paşa Camii, Eski Ali Paşa,

Mesih Mehmed Paşa Camii Yapım/kuruluş: 1585-1586. Tip: Cami. Semt: Karagümrük (İŞR). Mahalle: Muhtesib İskender (İŞR), Kassab Baschi ya da Tschiraghi Muheddin (Stlp har). Sokak: Uzun Yol Caddesi. Harita ref.: MW har C4/22. Kaynak ref.: MW, 406/HC, 213/İstCam I, 104/FthCam, 162/KurSinan, 232-234. Not: Mimar Sinan'ın öğrencisi Davud Ağa'ya atfediliyor (KurSinan).

C4/34 Ümmi Veled Medresesi Yapım/kuruluş:

Mimar Sinan dönemi. Yıkım: ? Tip: Medrese. Semt: Karagümrük (İŞR). Mahalle: Beyliğiz (İŞR), Nischanndji Pascha

(Stlp har). Sokak: Zincirlikuyu Caddesi.
Harita ref.: MW har C4/34. Kaynak ref.:
HC, 233/FthCam, 242/ KurSinan, 267. Not:
Mimar Sinan'a atfediliyor.

C4/35 Çukur Medresesi Yapım/kuruluş: ?

Yıkım: ? Tip: Medrese. Semt: Karagümrük
(İŞR). Mahalle: Koca Dede (İŞR),
Nischannndji Pascha (Stlp har). Sokak:
Zincirlikuyu Caddesi. Not: Kaynak verisi
bulunamadı.

C4/36 Adı bulunamadı' Yapım/kuruluş:

1520'den önce (yak. 1512). Yıkım: ? Tip:
Mektep. Semt: Karagümrük (İŞR). Mahalle:
Muhtesir İskender (İŞR), Muhtesib İskender
(Stlp har). Sokak: Uzun Yol Caddesi.
Kaynak ref.: HC, 175, 222.

* Komşu Tahta Minare Camii ile ilişkilendirildi
(C4/19/HC).

C4/3 Koca Mustafa Hamamı, Eski Ali Paşa

Hamamı Yapım/kuruluş: Mimar Sinan
dönemi. Yıkım: 1918. Tip: Hamam. Semt:
Merkez (İŞR). Mahalle: Hacı Üveys (İŞR),
Kassab Baschi (Stlp har). Sokak: Eski Ali
Paşa Caddesi. Kaynak ref.: MW, 324-
325/FthCam, 307/KurSinan, 277/İstHa-
mamları 214. Not: Mimar Sinan'a atfediliyor
(KurSinan).

D4/26 Hafız Ahmed Paşa Camii Yapım/

kuruluş: 1595. Tip: Külliye içinde cami;
medrese, sebil ile birlikte. Semt: Merkez
(İŞR). Mahalle: Şeyh Resmi (İŞR), Tschiraghi
Muheddin (Stlp har). Sokak: Çörekçi Kapı
Caddesi. Harita ref.: MW har D4/26.
Kaynak ref.: MW, 418/DBI, III, 492/HC,
98/İstCam I, 66/FthCam, 114. Not: Cami-
nin mahallesi yoktu (HC).

D4/39 Kumrulu Mescit, Mimar Sinan Mescidi

Yapım/kuruluş: 1550-1575. Yeniden yapımı:
1963-1964. Tip: Cami. Semt: Karagümrük

(İŞR). Mahalle: Koca Dede (İŞR),
Nischannndji Pascha (Stlp har). Sokak:
Zincirlikuyu Caddesi. Harita ref.: MW har
D4/39. Kaynak ref.: HC, 190/İstCam I,
94/FthCam, 155. Not: Özgün mimarisi
Mimar Sinan'a atfediliyor (HC).

D4/41 Yahya Tevfik Efendi Medresesi

Yapım/kuruluş: 18. yüzyıl sonu. Yıkım:
1920'ler dolay. Tip: Medrese. Semt: Merkez
(İŞR). Mahalle: Şeyh Resmi (İŞR),
Tschiraghi Muheddin ya da Scheih Resmi
(Stlp har). Sokak: Yeni Çeşme Sokağı, Tekye
Sokağı. Harita ref.: MW har D4/41. Kaynak
ref.: HC, 485n.

D4/42 Pirinççi Sinan Ağa Mescidi Yapım/

kuruluş: Fatih dönemi. Yıkım: 1920'ler
dolay. Tip: Cami. Semt: Merkez (İŞR).
Mahalle: Şeyh Resmi (İŞR), Tschiraghi
Muheddin (Stlp har). Sokak: Tekye Sokağı.
Harita ref.: MW har D4/42. Kaynak ref.:
MW, 409/HC, 71/İstCam I, 116/FthCam,
192.

D4/44 Mustafa Çelebi Mektebi Yapım/kuruluş:

1777. Yıkım: 1920'ler dolay. Tip: Mektep.
Semt: Merkez (İŞR). Mahalle: Şeyh Resmi
(İŞR), Tschiraghi Muheddin (Stlp har).
Sokak: Yeni Çeşme Sokağı, Tekye Sokağı.
Kaynak ref.: HC, 486. Not: Bir sebili vardı.

D5/4a Küçük Karaman Hamamı Yapım/kuru-

luş: 15. yüzyıl sonu-16. yüzyıl başı. Yıkım:
1928. Tip: Hamam. Semt: Merkez (İŞR).
Mahalle: Kirmasti (İŞR), Tschiraghi
Muheddin (Stlp har). Sokak: Malta Caddesi.
Harita ref.: MW har D5/4. Kaynak ref.: MW,
324-325/FthCam, 308/İstHamamları 230.

D5/4b Efdalzade Medresesi Yapım/kuruluş:

1496-1503. Tip: Medrese. Semt: Merkez
(İŞR). Mahalle: Kirmasti (İŞR), Tschiraghi
Muheddin (Stlp har). Sokak: Çörekçi Kapı

Caddesi, Süpürgeçiler Sokağı. Harita ref.: MW har D5/4. Kaynak ref.: DBI III, 133/FthCam, 91. Not: Dershane şimdi camidir.

D5/4c Şekerci Hanı Yapım/kuruluş: 17. yüzyıl sonu. Tip: Han. Semt: Merkez (İŞR). Mahalle: Kirmasti (İŞR), Tschiraghi Muheddin (Stlp har). Sokak: Süpürgeçiler Sokağı. Harita ref.: MW har D5/4. Kaynak ref.: DBI VII, 157/1stHanları, 231.

D5/5a Emir Buhari Tekkesi Camii Yapım/kuruluş: II. Bayezid dönemi. Yeniden yapımı: 1963. Tip: Külliye içinde cami; zaviye (D5/5b) ile birlikte. Semt: Merkez (İŞR). Mahalle: Hacı Üveys (İŞR), Molla Chosrew (Stlp har). Sokak: Emir Buhari Caddesi. Harita ref.: MW har D5/5. Kaynak ref.: DBI III, 167/1stCam I, 151/FthCam, 162/HC, 49.

Not: Caminin mahallesi yoktu (HC).

D5/5b Emir Buhari Zaviyesi Yapım/kuruluş: 1516. Yıkım: 1920'ler dolaylı. Tip: Külliye içinde zaviye; cami (D5/5a) ile birlikte. Semt: Merkez (İŞR). Mahalle: Hacı Üveys (İŞR), Molla Chosrew (Stlp har). Sokak: Emir Buhari Caddesi. Harita ref.: MW har D5/5. Kaynak ref.: DBI III, 167// 1stCam I, 151/FthCam, 276.

D5/6 Fatih Camii Yapım/kuruluş: 1462-1470. Yeniden yapımı: 1767-1771. Tip: Külliye içinde cami; medrese, imaret, 4 kütüphane (cami, iç, Fatih'in ilk kütüphanesi, Carullah Veliyüddin Efendi, Sultan I. Mahmud), mektep, Fatih ve Gülbahar Sultan'ın türbeleri ile birlikte. Semt: Merkez (İŞR). Mahalle: Kirmasti (İŞR), (Stlp har). Sokak: Deve Caddesi, Karaman Caddesi, Karaman-ı Kebir Caddesi, Yeni Han Sokağı, Cambaz Sokağı. Harita ref.: MW har D5/6. Kaynak

ref.: MW, 408-409/DBI III, 262, 265-269/HC, 11/1stCam I, 56-58/FthCam, 39-47, 354/Goodwin, 395.

* Mahalle Stolpe haritasında tanımlanmaz. Sultan I. Mahmud Kütüphanesi 1763'e (1stCam I, lev. 58) ya da 1742'ye (DBI III, 268/HC, 12 n53) tarihlendiriliyor.

D5/14 Hüsam Bey Mescidi Yapım/kuruluş: 1612. Yeniden yapımı: 1911. Tip: Külliye içinde cami; Sunullah Efendi Türbesi ile birlikte. Semt: Merkez (İŞR). Mahalle: Kırk Çeşme (İŞR), Segban baschi (Stlp har). Sokak: Destgâhçılar Caddesi, Zeyrek Caddesi. Harita ref.: MW har D5/14. Kaynak ref.: HC, 102/1stCam I, 74/FthCam, 131.

D5/15 Gazanfer Ağa Medresesi Yapım/kuruluş: 1596. Tip: Külliye içinde medrese; türbe, sebil ile birlikte. Semt: Merkez (İŞR). Mahalle: Kırk Çeşme (İŞR), Kyrk tscheschme (Stlp har). Sokak: Destgâhçılar Caddesi, Kırkçeşme Sokağı. Harita ref.: MW har D5/15. Kaynak ref.: MW, 359/DBI III, 375/HC, 14.

D5/17 Manısalı Mehmed Paşa Camii, Kul Camii Yapım/kuruluş: 1495. Yeniden yapımı: 1964. Tip: Külliye içinde cami; Atpazarı Tekkesi ile birlikte. Semt: Merkez (İŞR). Mahalle: Hüssam Bey (İŞR), Muknesi Tschelebi (Stlp har). Sokak: Destgâhçılar Caddesi. Harita ref.: MW har D5/17. Kaynak ref.: DBI I, 420/1stCam I, 94/EmCam, 179/FthCam, 160/HC, 179-180.

D5/19a Dülgerzade Mescidi Yapım/kuruluş: 1502. Tip: Külliye içinde cami; medrese (D5/19b) ile birlikte. Semt: Merkez (İŞR). Mahalle: Sofular (İŞR), Mahmud Pascha (Stlp har). Sokak: Kıztaş Caddesi. Harita ref.: MW har D5/19. Kaynak ref.: HC, 119/1stCam I, 49/FthCam, 90.

D5/19b Dülgerzade Medresesi Yapım/kuruluş: 1502. Yıkım: ? Tip: Külliye içinde medrese; mescit (D5/19a) ile birlikte. Semt: Merkez (İŞR). Mahalle: Sofular (İŞR), Mahmud Pascha (Stlp har). Sokak: Kıztaşı Caddesi. Harita ref.: MW har D5/19. Kaynak ref.: HC, 119/FthCam, 236.

D5/21 Feyzullah Efendi Medresesi Yapım/kuruluş: 1700-1701. Tip: Medrese. Semt: Merkez (İŞR). Mahalle: Sofular (İŞR), Kiredschi Hane ya da Mahmud Pascha (Stlp har). Sokak: Halil Paşa Caddesi. Harita ref.: MW har D5/21. Kaynak ref.: DBI III, 308-309/HC, 110.

Not.: Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin mescidi ile kütüphanesini içerir.

D5/25 Büyük Yıldız Hanı Yapım/kuruluş: ? Yıkım: 1920'ler dolayısı. Tip: Han. Semt: Merkez (İŞR). Mahalle: Kirmasti (İŞR), Kiredschi Hane ya da At Bazar (Stlp har). Sokak: Sarraf Sokağı, Yeni Han Sokağı, Karaman-ı Kebir Caddesi. Harita ref.: MW har D5/25. Kaynak ref.: MW, 275/İst-Hanları, 230.

D5/26 Bahçeli Hanı Yapım/kuruluş: 16. yüzyıl. Yıkım: 1890. Tip: Han. Semt: Merkez (İŞR). Mahalle: Kirmasti (İŞR), Kiredschi Hane (Stlp har). Sokak: Arslanhane, Karaman-ı Kebir Caddesi. Harita ref.: MW har D5/26. Kaynak ref.: MW, 275/İst-Hanları, 147.

D5/27 Arablar Hanı Yapım/kuruluş: ? Yıkım: 1920'ler dolayısı. Tip: Han. Semt: Merkez (İŞR). Mahalle: Kirmasti (İŞR), Kiredschi Hane (Stlp har). Sokak: Nalbant Sokağı. Harita ref.: MW har D5/27. Not: Kaynak verisi bulunamadı.

D5/28 Halil Paşa Camii Yapım/kuruluş: 1617-1618. Yıkım: 1927. Tip: Cami. Semt: Merkez (İŞR). Mahalle: Hasan Halife (İŞR), İbrahim

Pascha ya da Kiredschi Hane (Stlp har). Sokak: Halil Paşa Caddesi, Karaman Caddesi. Kaynak ref.: HC, 109/İstCam I, 66/FthCam, 115.

D5/29 Kazasker Mektebi, Abdürrahman Efendi Mektebi Yapım/kuruluş: 1520'den önce. Yıkım: 1920'ler dolayısı. Tip: Mektep. Semt: Merkez (İŞR). Mahalle: Hoca Üveys (İŞR), Molla Chosrew (Stlp har). Sokak: Emir Buhari Caddesi. Kaynak ref.: HC, 49.

D5/30 Adı bulunamadı Yapım/kuruluş: 16. yüzyıl Yıkım: 1920'ler dolayısı. Tip: Han. Semt: Merkez (İŞR). Mahalle: Kirmasti (İŞR), Kiredschi Hane (Stlp har). Sokak: Karaman-ı Kebir Caddesi.

* Arablar Hanı (D5/27). Bahçeli Hanı (D5/26). Büyük Yıldız Hanı'nın (D5/25) yakınındaydı.

D5/31 Rüştüye Mektebi Yapım/kuruluş: 19. yüzyılın sonu, 1880'den önce. Yıkım: 1920'ler dolayısı. Tip: Mektep. Semt: Merkez (İŞR). Mahalle: Hüsam Bey (İŞR), At Bazar (Stlp har). Sokak: Gözlemeci Sokağı. Kaynak ref.: A Siby, 88.

D5/32 Kıztaşı Hamamı Yapım/kuruluş: 11. Bayezid dönemi. Yıkım: 1908. Tip: Hamam. Semt: Merkez (İŞR). Mahalle: Sofular (İŞR), Mahmud Pascha (Stlp har). Sokak: Kıztaşı Caddesi. Kaynak ref.: MW, 324-325/FthCam, 308/İstHamamları 210.

D5/33 Çukur Hamamı Yapım/kuruluş: 1848-1888. Yıkım: 1894. Tip: Hamam. Semt: Merkez (İŞR). Mahalle: Kirmasti (İŞR), Scheih Resmi (Stlp har). Sokak: Çukur Hamam Sokağı. Harita ref.: MW har D5/33. Kaynak ref.: MW, 324-325/HC, 196/İstHamamları 123.

* 1810'dan itibaren hamam olarak kullanılmadı (İstHamamları). Yeriyle ilgili varsayım İst1810 haritasından çıkarıldı.

D5/34 Sultan II. Mahmud Sebili Yapım/
kuruluş: 1745. Yıkım: 1928. Tip: Sebül.
Semt: Merkez (İŞR). Mahalle: Kirmasti
(İŞR), Tschiraghi Muheddin (Stlp har).
Sokak: Çörekçi Kapı Caddesi, Süpürgeçiler
Sokağı. Kaynak ref.: DBI IV, 263-265.
Not: Sultan II. Mahmud tarafından 1822'de
onarıldı.

D5/35 Nakşidil Sultan Külliyesi Yapım/kuruluş:
1818. Tip: Külliye içinde türbe; sebül, hazire
(Münire Sultan'ın türbesini de içerir) ve
nakış mektebi ile birlikte. Semt: Merkez
(İŞR). Fatih Külliyesi'nin bir parçası
sayılabilir. Harita ref.: MW har D5/6.
Kaynak ref.: DBI VI, 41/FthCam, 322,
358/Goodwin, 417/MW, 409.

D6/1 Firuz Ağa Mescidi Yapım/kuruluş: 1490.
Yıkım: 1934. Tip: Cami. Semt: Merkez
(İŞR). Mahalle: Kırk Çeşme (İŞR),
Yawaschdji Schahin (Stlp har). Sokak:
Şekerci Sokağı. Harita ref.: MW har D6/1.
Kaynak ref.: IstCam I, 61/HC, 176. Not:
F7/18'in döneminde ve aynı banı tarafından
yaptırılmıştır.

D6/2 Mimar Ayaz Ağa Camii, Saraçhanabaşı
Mescidi Yapım/kuruluş: II. Bayezid döne-
mi. Yıkım: 1957. Tip: Cami. Semt: Merkez
(İŞR). Mahalle: Baba Hasan Alemi (İŞR),
Yawaschdji Schahin ya da Kız Taschi (Stlp
har). Sokak: İbrahim Paşa Caddesi. Harita
ref.: MW har D6/2. Kaynak ref.: DBI V,
467/IstCam I, 119 n273/FthCam, 197/HC,
136.

D6/3 Amcazade Hüseyin Paşa Medresesi
Yapım/kuruluş: 1700. Tip: Külliye içinde
medrese; mescit (1697-1702), mektep,
kütüphane, türbe, sebül, hazire ile birlikte.
Semt: Merkez (İŞR). Mahalle: Sofular (İŞR),
Kız Taschi (Stlp har). Sokak: Saraçhane Cad-

desi. Harita ref.: MW har D6/3. Kaynak ref.:
DBI I, 238/HC, 102-104/IstCam I, 22-
23/FthCam, 132, 235.

D6/13 İbrahim Paşa Hamamı Yapım/kuruluş:
II. Bayezid dönemi. Yıkım: 1940. Tip: Ha-
mam. Semt: Merkez (İŞR). Mahalle: " (İŞR),
Firuz Ağa ya da Yawaschdji Schahin (Stlp
har). Sokak: İbrahim Paşa Caddesi, Mah-
mud Sokağı. Harita ref.: MW har D6/13.
Kaynak ref.: FthCam, 308/Ekayb, 22/Istha-
mamları, 188.

* Sit, İŞR'de mahalle sınırları dışında kamusal
alan üzerindedir.

D6/14 Ebu'l-Fazl Mahmud Efendi Medresesi
Yapım/kuruluş: 1648. Yıkım: 1940'lar. Tip:
Medrese. Semt: Merkez (İŞR). Mahalle: "
(İŞR), Raghıp Pascha ya da Kalender Hani
(Stlp har). Sokak: İbrahim Paşa Caddesi.
Harita ref.: MW har D6/14. Kaynak ref.:
DBI III, 121.

* Sit, İŞR'de mahalle sınırları dışında kamusal
alan üzerindedir. 1934 Pervititch haritasında
harap olmaya yüz tutmuştur.

D6/16 Hoşkadem Medresesi,
Ankaravî Mehmed Efendi Medresesi
Yapım/kuruluş: 17. yüzyılın ikinci yarısı.
Yıkım: 1957. Tip: Medrese. Semt: Merkez
(İŞR). Mahalle: Baba Hasan Alemi (İŞR),
Raghıp Pascha (Stlp har). Sokak: Kırk
Tulumba Sokağı. Harita ref.: MW har
D6/16. Kaynak ref.: HC, 66, 112 n859.
Not: Hazire, Kırk Tulumba Sokağı ile Reşid
Paşa Sokağı'nın köşesindedir (Perv har).

E5/26 Revani Çelebi Mescidi, Koğacılar Mescidi
Yapım/kuruluş: I. Selim dönemi. Yıkım:
1942-1943. Tip: Cami. Semt: Merkez (İŞR).
Mahalle: Kırk Çeşme (İŞR), Kırk Tschesch-
me (Stlp har). Sokak: Küçük Kovacılar Cad-
desi. Harita ref.: MW har E5/26. Kaynak

ref.: DBI VI, 320/HC, 131/1stCam I, 93
n199/EmCam, 159.

E6/2 Ekmekçizade Ahmed Paşa Medresesi

Yapım/kuruluş: 17. yüzyılın ilk on yılı.
Yıkım: 1957. Tip: Külliye içinde medrese;
türbe, sebil ve hazire ile birlikte. Semt:
Beyazıt (İŞR). Mahalle: Baba Hasan Alemlî
(İŞR), Raghîb Pascha (Stlp har). Sokak:
Küçük Kovacılar Caddesi. Harita ref.: MW
har D6/16. Kaynak ref.: HC, 66, 112 n859.
Not: Hazire, Kırık Tulumba Sokağı-Reşid
Paşa Sokağı'nın köşesindedir (Perv har).

E6/3 Büyük Kovacılar Hamamı Yapım/kuruluş:

I. Süleyman dönemi. Yıkım: 1923. Tip:
Hamam. Semt: Beyazıt (İŞR). Mahalle:
Molla Hüsrev (İŞR), Scheih Gulistan Atik
(Stlp har). Sokak: Kovacılar Caddesi,
Mahmud Sokağı. Harita ref.: MW har E6/3.
Kaynak ref.: İsthamamları, 84.

E6/4 Recai Mehmed Efendi Mektebi

Yapım/kuruluş: 1775. Tip: Mektep. Semt:
Beyazıt (İŞR). Mahalle: Kalenderhane (İŞR),
Scheih Gulistan Atik ya da Kalender Hani
(Stlp har). Sokak: Küçük Kovacılar Caddesi.
Harita ref.: MW har E6/4. Kaynak ref.: DBI
VI, 311.

E6/5 Burmalı Mescit Yapım/kuruluş: 1553'ten

önce. Tip: Cami. Semt: Beyazıt (İŞR).
Mahalle: Kalenderhane (İŞR), Kalender
Hani (Stlp har). Sokak: Burmalı Mescit
Sokağı. Harita ref.: MW har E6/5. Kaynak
ref.: HC, 73.

E6/6 Şehzade Camii Yapım/kuruluş: 1548-1549.

Tip: Külliye içinde cami; medrese, kütüphane,
imaret, tabhane, hazire, Şehzade Mehmed ve
Rüstem Paşa türbeleri ile birlikte. Semt:
Beyazıt (İŞR). Mahalle: Kalenderhane
(İŞR), Kalender Hani (Stlp har). Sokak: Şeh-
zadebaşı Caddesi, Şehzade İmaretî Sokağı.

Harita ref.: MW har E6/6. Kaynak ref.:
MW, 481/DBI VII, 152/HC, 18.

E6/7 Molla Hüsrev Mescidi, Sofular Mescidi

Yapım/kuruluş: Fatih dönemi. Tip: Cami.
Semt: Beyazıt (İŞR). Mahalle: Molla Hüsrev
Alemlî (İŞR), Scheih Gulistan Atik (Stlp
har). Sokak: Küçük Kovacılar Caddesi.
Harita ref.: MW har E6/7. Kaynak ref.: DBI
V, 485/1stCam I, 123/EmCam, 143.

E6/10 Ataulah Efendi Mektebi Yapım/kuruluş:

? Tip: Mektep. Semt: Beyazıt (İŞR). Mahalle:
Kalenderhane (İŞR), Kalender Hani (Stlp
har). Sokak: Küçük Kovacılar Caddesi.
Harita ref.: MW har E6/10. Not: Kaynak ve-
rîsi bulunamadı.

E6/12a Damat İbrahim Paşa Medresesi,

**Maktul İbrahim Paşa Medresesi, İbrahim
Paşa Medresesi Yapım/kuruluş: 1720. Tip:**
Külliye içinde medrese; mescit, sebil,
kütüphane, hazire ve arasta (E6/12b) ile
birlikte. Semt: Beyazıt (İŞR). Mahalle:
Kalenderhane (İŞR), Kalender Hani (Stlp
har). Sokak: Direklerarası Caddesi, Şehzade
İmaret Sokağı. Harita ref.: MW har E6/112.
Kaynak ref.: DBI IV, 131/DBI II, 547/1stCam
I, 76/Goodwin, 370.

E6/12b Direklerarası Kemerleri Yapım/kuruluş:

1720. Yıkım: ? * Tip: Arasta, E6/12'deki
külliye'nin bir parçası sayılıyor. Semt: Beya-
zıt (İŞR). Mahalle: Kalenderhane (İŞR), Ka-
lender Hani (Stlp har). Sokak: Direklerarası
Caddesi. Kaynak ref.: DBI IV, 131/DBI II,
547/1stCam I, 76.

* Revakların bir bölümü 19. yüzyıl ortasında yı-
kıldı, kalan kısımların yerini 20. yüzyılın ilk on
yıllarına kadar giderek başka binalar aldı.

E6/13a Acemioğlanlar Mescidi Yapım/kuruluş:

Fatih dönemi. Yıkım: 1918. * Tip: Cami.
Semt: Beyazıt (İŞR). Mahalle: Kemal Paşa

(İŞR), Ferdjüm Yonus (Stlp har). Sokak: Acemoğlu Sokağı. Harita ref.: MW har E6/13. Kaynak ref.: EmCam, 11/HC, 163.
* 1918'de tamamen yıkıldı (HC).

E6/13b: Acemoğlu Hamamı, Meydan Hamamı
Yapım/kuruluş: I. Süleyman dönemi. Tip: Hamam. Semt: Beyazıt (İŞR). Mahalle: Kemal Paşa (İŞR), Ferdjüm Yonus (Stlp har). Sokak: Acemoğlu Sokağı. Harita ref.: MW har E6/13. Kaynak ref.: MW, 258, 324/DBI I, 62 /1stHamamları, 9.

E6/16 Kuyucu Murad Paşa Medresesi
Yapım/kuruluş: yak. 1610. Tip: Medrese. Semt: Beyazıt (İŞR). Mahalle: Camcı Ali (İŞR), Ferdjüm Yonus ya da Awzal Sadeh ya da Sogan Agha (Stlp har). Sokak: Vezneciler Caddesi, Beşir Ağa Sokağı. Harita ref.: MW har E6/16. Kaynak ref.: DBI V, 143/MW, 362.

E6/17 Merdivenli Hamam, Merdibanlı Hamam
Yapım/kuruluş: ? Tip: Hamam. Semt: Beyazıt (İŞR). Mahalle: Süleymaniye el Maruf (İŞR), Awzal Sadeh ya da Sogan Agha (Stlp har). Sokak: Kemeraltı Caddesi. Harita ref.: MW har E6/17. Not: Kaynak verisi bulunamadı.

E6/18 Seyyid Hasan Paşa Medresesi Yapım/kuruluş: 1745. Tip: Medrese. Semt: Beyazıt (İŞR). Mahalle: Camcı Ali (İŞR), Sogan Agha (Stlp har). Sokak: Vezneciler Caddesi. Harita ref.: MW har E6/18. Kaynak ref.: DBI VI, 543/HC, 100.

E6/20 Kaptan Paşa Camii, Kapudan Paşa Camii
Yapım/kuruluş: 1725. Tip: Külliye içinde cami; mekteple birlikte. Semt: Beyazıt (İŞR). Mahalle: Süleymaniye el Maruf (İŞR), Sari Bajazid (Stlp har). Sokak: Kapudan Paşa Sokağı. Harita ref.: MW har E6/20. Kaynak ref.: DBI IV, 433/HC, 195/EmCam, 102-104/1stCam I, 82.

E6/24 Sabuncu Hanı Yapım/kuruluş: ? Yıkım: 1920'ler dolayısı. Tip: Han. Semt: Beyazıt (İŞR). Mahalle: Kalenderhane (İŞR), Sogan Agha (Stlp har). Sokak: Vezneciler Caddesi. Harita ref.: MW har E6/24. Not: Kaynak verisi bulunamadı.

E6/25 Arpa Emni Mustafâ Efendi Sıbyan Mektebi, Kalenderhane Mektebi Yapım/kuruluş: 1542'den önce. Tip: Mektep. Semt: Beyazıt (İŞR). Mahalle: Kalenderhane (İŞR), Kalender Hani (Stlp har). Sokak: Küçük Kovacılar Caddesi. Kaynak ref.: HC, 185 n1444/A Sıby, 91.

E6/26 Adı bilinmiyor* Yapım/kuruluş: ? Tip: Mektep. Semt: Beyazıt (İŞR). Mahalle: Kalenderhane (İŞR), Kalender Hani (Stlp har). Sokak: Burmalı Mescit Sokağı.
* Kaynak verisi bulunamadı. Haritalarda Burmalı Mescit'in (E6/5) yakınında gösteriliyor.

E6/27 Şehid Ali Paşa Kütüphanesi Yapım/kuruluş: 1710-1711. Tip: Kütüphane. Semt: Beyazıt (İŞR). Mahalle: Kalenderhane (İŞR), Kalender Hani (Stlp har). Sokak: Şehzade Camii Sokağı. Kaynak ref.: MW, 275/DBI V, 173/HC, 19.

E7/1 Bayezid Camii Yapım/kuruluş: 1501-1506. Tip: Külliye içinde cami; imaret, Şeyhülislam Velîyüddün Efendi Kütüphanesi, türbeler, medrese (E7/12) ve hamam (E7/3) ile birlikte. Semt: Beyazıt (İŞR). Mahalle: Beyazıt (İŞR), Sultan Bejazid Weli ya da Medresseh (Stlp har). Sokak: Okçular Başı Caddesi. Harita ref.: MW har E7/1. Kaynak ref.: MW, 386-388/DBI II, 88, 180/DBI VII, 378/HC, 16. Not: Şeyhülislam Velîyüddün Efendi Kütüphanesi kanadı camiye 1768-1769'da eklendi (HC).

E7/2 Bayezid Medresesi Yapım/kuruluş: 1507. Tip: Külliye içinde medrese; cami (E7/1),

imaret, türbe ve hamam (E7/3) ile birlikte. Semt: Beyazıt (İŞR). Mahalle: Camcı Ali (İŞR), Sogan Agha ya da Medresseh ya da Sultan Bejazid Weli (Stlp har). Sokak: Hasan Paşa Caddesi. Harita ref.: MW har E7/2. Kaynak ref.: MW, 355/DBI II, 180.

E7/3 Bayezid Hamamı Yapım/kuruluş: 1500-1505. Tip: Külliye içinde hamam; cami (E7/1), imaret, türbe ve medrese (E7/2) ile birlikte. Semt: Beyazıt (İŞR). Mahalle: Camcı Ali (İŞR), Sogan Agha (Stlp har). Sokak: Hasan Paşa Caddesi. Harita ref.: MW har E7/3. Kaynak ref.: MW, 355/DBI II, 93/İstHamamları, 56.

E7/9 Hasan Paşa Hanı Yapım/kuruluş: 1745. Tip: Han. Semt: Kumkapı (İŞR). Mahalle: Tavşantaşı (İŞR), Sogan Agha (Stlp har). Sokak: Hasan Paşa Caddesi. Harita ref.: MW har E7/9. Kaynak ref.: MW, 355/DBI III, 566. Not: Sokağı genişletmek için 1950'lerde kısmen yıkıldı.

E7/10 Simkeşhane, Simkeşhanı Yapım/kuruluş: 17. yüzyıl sonu ile 18. yüzyıl başı. Tip: Han. Semt: Kumkapı (İŞR). Mahalle: Tavşantaşı (İŞR), Sogan Agha (Stlp har). Sokak: Hasan Paşa Caddesi. Harita ref.: MW har E7/10. Kaynak ref.: MW, 355/DBI VI, 561/İstHanları, 233. Not: Sokağı genişletmek için 1950'lerde kısmen yıkıldı (DBI III).

E7/11 Dibekli Emin Bey Mescidi Yapım/kuruluş: 1514'ten önce. Tip: Cami. Semt: Kumkapı (İŞR). Mahalle: Tavşantaşı (İŞR), Medresseh (Stlp har). Sokak: Emin Bey Sokağı. Harita ref.: MW har E7/11. Kaynak ref.: EmCam, 58.

E7/21 Sekbanbaşı Yakup Ağa Mescidi, Sofular Mescidi Yapım/kuruluş: Fatih dönemi. Yeniden inşa: 1969. Tip: Cami. Semt: Kumka-

pı (İŞR). Mahalle: Tavşantaşı (İŞR), Sogan Agha (Stlp har). Sokak: Yakup Ağa Sokağı. Harita ref.: MW har E7/21. Kaynak ref.: MW, 355/İstCam I, 120/EmCam, 168.

F7/2 Esad Efendi Kütüphanesi, Ezat Efendi Kütüphanesi, Vakanüvis Esad Efendi Kütüphanesi Yapım/kuruluş: 1845. Tip: Kütüphane. Semt: Alemdar (İŞR). Mahalle: Alemdar (İŞR), Peik Hane (Stlp har). Sokak: Cağaloğlu Caddesi. Harita ref.: MW har F7/2. Kaynak ref.: DBI III, 198/HC, 342.

F7/6 Nuruosmaniye Camii, Nur-i Osmaniye Camii Yapım/kuruluş: 1756. Tip: Külliye içinde cami; medrese, kütüphane, türbe ve imaret ile birlikte. Semt: Beyazıt (İŞR). Mahalle: Tayahatun (İŞR), Nallu mesdjid (Stlp har). Sokak: Nur-i Osmaniye Caddesi. Harita ref.: MW har F7/6. Kaynak ref.: HC, 24-25/İstCam I, 111-112/EmCam, 154-155.

F7/7 Hüseyin Ağa Camii Yapım/kuruluş: II. Bayezid dönemi. Yeniden yapım: Son zamanlarda. Tip: Cami. Semt: Alemdar (İŞR). Mahalle: Molla Aliyiyülfenari (İŞR), Mehmed Pascha (Stlp har). Sokak: Harita ref.: MW har F7/7. Kaynak ref.: İstCam I, 74/EmCam, 31-33.

* İst880 haritasında gösterilmiyor.

F7/8 Hoca Piri Mescidi, Makasçılar Mescidi Yapım/kuruluş: IV. Murad dönemi. Yeniden yapım: 1954-1955. Tip: Cami. Semt: Beyazıt (İŞR). Mahalle: Beyazıt (İŞR), Mehmed Pascha (Stlp har). Sokak: Makasçılar Caddesi. Harita ref.: MW har F7/8. Kaynak ref.: İstCam I, 99.

F7/9 Kemankeş Mustafa Paşa Medresesi Yapım/kuruluş: 1641. Yıkım: 1950'ler. Tip: Külliye içinde medrese; mescit, hazire ve türbe ile birlikte. Semt: Beyazıt (İŞR). Mahalle: Beyazıt (İŞR), Mehmed Pascha (Stlp

har). Sokak: Sultan Bayezid Caddesi, Çarşıkapı Caddesi. Harita ref.: MW har F7/9. Kaynak ref.: İstCam I, 112 n243/EmCam, 113.

F7/10 Çorlulu Ali Paşa Medresesi Yapım/kuruluş: 1716-1717. Tip: Külliye içinde medrese. Semt: Alemdar (İŞR). Mahalle: Molla Aliyyülfenari (İŞR), Mehmed Pascha (Stlp har). Sokak: Divanyolu Caddesi. Harita ref.: MW har F7/10. Kaynak ref.: DBI II, 527-529/İstCam I, 43/EmCam, 56/HC 86-87.

F7/11a Atık Ali Paşa Camii, Sedefçiler Camii Yapım/kuruluş: 1496-1497. Tip: Külliye içinde cami; mektep (F7/11b), medrese (F7/22), hazire, imaret, tekke, türbe ve Elçi Hanı (F7/41) ile birlikte. Semt: Alemdar (İŞR). Mahalle: Molla Aliyyülfenari (İŞR), Djemberli Tasch (Stlp har). Sokak: Divanyolu Caddesi. Kaynak ref.: DBI I, 404/İstCam I, 24/EmCam, 56/MW, 371-373/HC, 165-66). Not: Sokağı genişletmek için avlu duvarı yeniden inşa edildi (krş. İst1880 har, İst1848 har). C4/11 (HC) ile aynı dönem ve baniye aittir.

F7/12 Vezir Hanı Yapım/kuruluş: 1659-1660.* Tip: Han. Semt: Alemdar (İŞR). Mahalle: Molla Aliyyülfenari (İŞR), Nallu Mesdjid (Stlp har). Sokak: Nur-i Osmaniye Caddesi. Harita ref.: MW har F7/12. Kaynak ref.: DBI VII, 382/EmCam, 206-208/İstHanları, 99-101.

* Yapım tarihi tartışmalıdır (DBI VII). Fazıl Ahmed Paşa'nın (ö. 1676-1677) yaptırdığı küçük camiiyi içerir (EmCam).

F7/13 Sultan II. Mahmud Türbesi Yapım/kuruluş: 1839-1840. Tip: Külliye içinde türbe; sebül ve hazire ile birlikte. Semt: Alemdar (İŞR). Mahalle: Molla Aliyyülfenari (İŞR), Djemberli Tasch (Stlp har). Sokak:

Divanyolu Caddesi. Harita ref.: MW har F7/13. Kaynak ref.: DBI V, 263-265. Not: Hazire 140 mezar içerir. Mimarın Garabed Balyan'dır. 1876'da tadil edilmiş ve genişletilmiştir (DBI V, 263-265).

F7/14 Kızlarağası Medresesi, Mehmed Ağa Medresesi Yapım/kuruluş: 16. yüzyıl sonu. Tip: Külliye içinde medrese; mektep ve sebül ile birlikte. Semt: Alemdar (İŞR). Mahalle: Alemdar (İŞR), Dus Doruh (Stlp har). Sokak: Divanyolu Caddesi. Harita ref.: MW har F7/14. Kaynak ref.: DBI V, 356. Not: Hatalı olarak Hoca Rüstem Medresesi diye de adlandırılıyor.

F7/16 Tatlı Su ve Acı Su Hamamı, Acı Hamamı Yapım/kuruluş: ?* Tip: Hamam. Semt: Alemdar (İŞR). Mahalle: Alemdar (İŞR), Dus Doruh (Stlp har). Sokak: Hamam Sokağı. Harita ref.: MW har F7/16. Kaynak ref.: DBI I, 62/İstHamamları, 10.

* 17. yüzyıl (DBI), 1584'ten önce ya da 15. yüzyıl (İstHamamları).

F7/17 Cevri Kalfa Mektebi Yapım/kuruluş: 1819. Tip: Mektep. Semt: Alemdar (İŞR). Mahalle: Alemdar (İŞR), At Meidan (Stlp har). Sokak: Divanyolu Caddesi. Harita ref.: MW har F7/17. Kaynak ref.: DBI II, 423. Not: Başlangıçta simetrik olan mektebe 19. yüzyıl sonunda yeni bir kanat eklendi ve bina üç katlı hale getirildi (DBI II, 423).

F7/18 Firuz Ağa Camii Yapım/kuruluş: 1490. Tip: Cami. Semt: Alemdar (İŞR). Mahalle: Binbirdirek (İŞR), At Meidan (Stlp har). Sokak: Divanyolu Caddesi. Harita ref.: MW har F7/18. Kaynak ref.: MW, 414/DBI III, 321/İstCam I, 60-61/EmCam, 72.

F7/21 Köprülülü Mehmed Paşa Medresesi Yapım/kuruluş: 1659. Tip: Külliye içinde medrese; mescit (eski dershane), türbe ve

kütüphane (F7/42) ile birlikte. Semt: Alemdar (İŞR). Mahalle: Binbirdirek (İŞR), Djemberli Tasch (Stlp har). Sokak: Divanyolu Caddesi. Harita ref.: MW har F7/21. Kaynak ref.: DBI V, 89/EmCam, 119. Not: Sokağın genişletilmesine olanak tanımak için 1860'larda kısmen yıkıldı ve yeri değiştirildi (bkz. 181880 har).

F7/22 Atik Ali Paşa Medresesi Yapım/kuruluş: 1496-1497. Tip: Külliye içinde medrese (F7/11a, b, 22, 41); mektep, hazine, imaret, tekke, türbe ve Elçi Hanı ile birlikte. Semt: Alemdar (İŞR). Mahalle: Emin Sinan (İŞR), Djemberli Tasch (Stlp har). Sokak: Divanyolu Caddesi. Harita ref.: MW har F7/23. Kaynak ref.: DBI I, 403/MW, 371-373. Not: Sokağın genişletilmesine olanak tanımak için 1860'larda kısmen yıkıldı (bkz. 181880 har).

F7/23 Mimar Hayreddin Mescidi Yapım/kuruluş: II. Bayezid dönemi. Yeniden yapımı: 1898. Tip: Cami. Semt: Kumkapı (İŞR). Mahalle: Mimar Hayreddin (İŞR), Djemberli Tasch (Stlp har). Sokak: Divanyolu Caddesi. Harita ref.: MW har F7/23. Kaynak ref.: 1stCam I, 105/EmCam, 136.

* 20. yüzyılın ikinci yarısında tadil edildi.

F7/24 Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Medresesi, Kara Mustafa Paşa Medresesi Yapım/kuruluş: 1683-1684. Tip: Külliye içinde medrese; darülhadis (şimdi mescit), türbe, mektep, hazine, sebil ve dükkânlar ile birlikte. Semt: Kumkapı (İŞR). Mahalle: Mimar Hayreddin (İŞR), Sultan Bejazid Weli ya da Mehmed Pascha (Stlp har). Sokak: Divanyolu Caddesi. Harita ref.: MW har F7/24. Kaynak ref.: DBI V, 403/HC, 190. Not: 1953'te kısmen yıkıldı, türbe ile sebilin yeri değiştirildi, dükkânlar yok edildi. (EKayb).

F7/38 Koca Sinan Paşa Medresesi Yapım/kuruluş: 1596. Tip: Külliye içinde medrese; sebil, türbe ve hazine ile birlikte. Semt: Alemdar (İŞR). Mahalle: Molla Aliyülfenari (İŞR), Mehmed Pascha ya da Djemberli Tasch (Stlp har). Sokak: Divanyolu Caddesi. Harita ref.: MW har F7/10. Kaynak ref.: DBI VII, 4/MW, 361/KurSinan, 132. Not: Davud Ağa'ya (KurSinan) atfediliyor.

F7/40 Çemberlitaş Hamamı, Valide Hamamı Yapım/kuruluş: 1574-1583. Tip: Hamam. Semt: Alemdar (İŞR). Mahalle: Molla Aliyülfenari (İŞR), Djemberli Tasch (Stlp har). Sokak: Divanyolu Caddesi. Harita ref.: MW har F7/12. Kaynak ref.: DBI II, 484/1stHamamları, 97. Not: Mimar Sinan ekolü (Marcel Restle, Reclam's Kunstführer - Istanbul, Stuttgart, 1976, 371-372, ama KurSinan'da sözü edilmiyor). Hamamın köşesi 1860'lardaki sokak genişletme çalışması sırasında kesildi ve Barborini tarafından yeniden tasarlandı (bkz. 181880 har).

F7/41 Elçi Hanı, Elçi Han Yapım/kuruluş: Muhtemelen 1510-1511. Yıkım: ? Tip: Külliye içinde han; cami (F7/11a), mektep (F7/11b), medrese (F7/22), hazine, imaret, tekke ve türbe ile birlikte. Semt: Alemdar (İŞR). Mahalle: Binbirdirek (İŞR), Djemberli Tasch (Stlp har). Sokak: Divanyolu Caddesi. Kaynak ref.: DBI I, 148/DBI III, 141-149/1st-Hanları, 221. Not: Muhtemelen 1855'ten sonra kısmen, 20. yüzyılın başında ise tamamen yıkıldı.

F7/42 Köprülü Mehmed Paşa Kütüphanesi Yapım/kuruluş: 1659. Tip: Külliye içinde kütüphane; mescit, medrese (F7/21) ve türbe ile birlikte. Semt: Alemdar (İŞR). Mahalle: Binbirdirek (İŞR), Djemberli Tasch (Stlp har). Sokak: Divanyolu Caddesi.

Kaynak ref.: DBI V, 91. Not: Banisi, aynı zamanda Vezir Hanı içindeki küçük mescidin banisi olan Fazıl Ahmed Paşa'dır (F7/12) (DBI V, 91).

(İŞR). Mahalle: Alemdar (İŞR), Dus Doruh (Stlp har). Sokak: Divanyolu Caddesi. Harita ref.: MW har F7/14. Kaynak ref.: Ist-Cam I, 72.

F7/43 Asmalı Mescit, Hacı Ferhat Mescidi

Yapım/kuruluş: Fatih dönemi. Yıkım: 1917. Tip: Cami. Semt: Alemdar (İŞR). Mahalle: Binbirdirek (İŞR), Dus Doruh (Stlp har). Sokak: Divanyolu Caddesi. Kaynak ref.: Em-Cam, 20/HC, 27.

F7/44 Sinan Ağa Mescidi Yapım/kuruluş: 16. yüzyıl sonu. Yıkım: 1917. Tip: Cami. Semt: Alemdar (İŞR). Mahalle: Binbirdirek (İŞR), Dus Doruh (Stlp har). Sokak: Divanyolu Caddesi. Kaynak ref.: EmCam, 171. Not: Siten kesin yeri tanımlanmıyor.

F7/45 Kaliçeci Ağa Camii, Halıcı Hasan Mescidi

Yapım/kuruluş: 1519. Yeniden yapım: 1751, 1868. Tip: Cami. Semt: Kumkapı (İŞR). Mahalle: Mimar Hayreddin (İŞR), Sultan Bejazid Weli (Stlp har). Sokak: Bayezid Caddesi. Kaynak ref.: DBI IV, 400/EmCam, 100.

F7/46 Molla Fenari Mescidi, Dikilitaş Mescidi

Yapım/kuruluş: 1495. Yıkım: ? Tip: Cami. Semt: Alemdar (İŞR). Mahalle: Molla Aliyyülfenari (İŞR), Djemberli Tasch (Stlp har). Sokak: Nur-i Osmaniye Caddesi, Divanyolu Caddesi. Kaynak ref.: EmCam, 140/IstCam I, 47/HC, 129.

F7/47 Süleyman Paşa Hanı Yapım/kuruluş: ?

Yıkım: ? Tip: Han. Semt: Alemdar (İŞR). Mahalle: Binbirdirek (İŞR), Dus Doruh (Stlp har). Sokak: Divanyolu Caddesi. Not: Kaynak verisi bulunamadı. Stlp har, MW har, MW, 238 ve Ist1880 har'da gösteriliyor.

F7/48 Hoca Rüstem Mescidi Yapım/kuruluş: 16.

yüzyıl. Yıkım: ? Tip: Cami. Semt: Alemdar

KAYNAKÇA

BAŞVURULAN TEMEL METİNLER¹

- Aksoy, Özgönül, *Osmanlı Devri İstanbul Sıbyan Mektepleri Üzerine Bir İnceleme* (yayımlanmış doktora tezi), İstanbul, İstanbul Teknik Üniversitesi, 1968.
- Baratta, Antonio, *Constantinopoli effigiata e descritta*, Torino, Fontana e Pomba, 1840 (Cenova, 1830).
- Berger, Albrecht, "Streets and Public Spaces in Constantinople", *Dumbarton Oaks Papers* 54 (2000) içinde, s. 161-172. (Constantinople: The Fabric of the City/Dumbarton Oaks Symposium, 1998)
- Berger, Albrecht, "Imperial and ecclesiastical processions in Constantinople", *Byzantine Constantinople – Monuments, Topography and Everyday Life* içinde, ed. N. Necipoğlu, Lahey, Brill, 2001, s. 73-87.
- Borie, Alain/Pierre Pinon/Stéphane Yerasimos, *L'occidentalisation d'Istanbul au XIX siècle*, Paris-La Défense, BRA-E.A., 1991.
- Busbecq, *Lettres du Baron de Busbecq, Ambassadeur de Ferdinand I... au près de Soliman II...*, Paris, 1748 (Busbecq de Ghislaine, *Itinera Constantinopolitanum Amasianum*, 1581'in Fransızca çevirisi).
- Cerasi, Maurice, "The Urban Perspective of Ottoman Monuments from Sinan to Mehmet Tahir: Change and Continuity", *Aptullah Kuran İçin Yazılar-Essays in Honour of Aptullah Kuran* içinde, ed. Ç. Kafesçoğlu ve L. Thyss-Şenocak, İstanbul, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları, 1999, s. 171-190.
- Cimetieres et Traditions Funeraires dans le Monde Islamique: Actes du Colloqui International...* İstanbul, 28-30 Eylül 1991, ed. Jean-Louis Bacqué-Grammont ve Aksel Tibet, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996.
- Çeçen, Kâzım, *II. Bayezid Suyolu Haritaları*, İstanbul, İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi Genel Müdürlüğü, 1997.
- Çelik, Zeynep, *The Remaking of Istanbul: Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*, (Washington, University of Washington Press, 1986) University of California Press, 1993.
- Denny, Walter B., "A Sixteenth-Century Architectural Plan of İstanbul", *Ars Orientalis* VII (1968), s. 49 vd.
- D'Ohsson Mouradgea, *Tableau Général de l'Empire Othoman, divisé en deux parties, dont l'une comprend la Législation Mahométane; l'autre, l'Histoire de l'Empire Othoman*, Paris, c. I, 1790, c. III, 1820.
- Dumbarton Oaks Symposium, "Constantinople: The Fabric of the City/Dumbarton Oaks Symposium 1998", *Dumbarton Oaks Papers* 54 (2000) içinde, s. 157-264.
- Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, İstanbul, T.C. Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 1993-1995.
- Ebersolt, Jean, *Constantinople: Recueil d'Études d'Archéologie et d'Histoire*, Paris, 1951.
- Egemen, Affan, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri: Resimleri ve Kitabeleri ile 1165 Çeşme ve Sebil*, İstanbul, Artan Yayınevi (1993).
- Eminönü Camileri, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Eminönü Şubesi (1987).

- Ergin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-ı Belediyye* (1330-1338/1912-1921), tekrarbasm, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri, 1995.
- Evliya Çelebi, *Narrative of Travels in Europe, Asia, and Africa, in the Seventeenth Century, Translated from Turkish by the Ritter Joseph von Hammer*, Londra, Parbury, Allen&Co. 1834-1850/tekrarbasm, New York, Johnson Reprint Corp. 1968.
- Fatih Camileri ve Diğer Tarihi Eserler, İstanbul, T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı Fatih Müftülüğü, 1991.
- Goodwin, Godfrey, *A History of Ottoman Architecture*, Londra, Thames&Hudson, 1971.
- Guilland, Rodolphe, *Etudes de Topographie de Constantinople Byzantine*, Berlin-Amsterdam, 1969.
- Gurlitt, Cornelius, *Die Baukunst von Konstantinopel*, Berlin, Wasmuth, 1912.
- Güran, Ceyhan, *Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi*, İstanbul, Vakıflar Genel Müdürlüğü (1976).
- Hammer-Purgstall, Freiherr Joseph von, *Constantinopolis und der Bosporos/Örtlich und geschichtlich beschrieben von Jos. von Hammer; mit 120 griechischen, ...türkischen Inschriften, dem Plane der Stadt Constantinopel und einer Karte des Bosporos*. (Pesth: Hartleben's Verlag 1822)/Tekrarbasım: Osnabrück, Biblio Verlag, 1967.
- Haskan, Mehmet Mermi, *İstanbul Hamamları*, İstanbul, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 1995.
- İnalçık, Halil, mak. "İstanbul", *Encyclopédie de l'Islam*, yeni bas., V, Lahey, Brill, 1993, s. 233-259.
- Koçu, Reşat Ekrem, *İstanbul Ansiklopedisi*, fas. 1-31, İstanbul (1944-1949).
- Kuban, Doğan, *İstanbul, an Urban History: Byzantion, Constantinopolis, İstanbul*, İstanbul, Economic and Social History Foundation of Turkey, 1996.
- Kumbaracılar, İzzet: *İstanbul Sebilleri*, İstanbul, Devlet Basımevi, 1938.
- Kuran, Aptullah, *Sinan – The Grand Old Master of Ottoman Architecture*, Washington-İstanbul, AKA Press, 1987.
- Kütükoğlu, Mübahat S., "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi* (1977), s. 277-285.
- Magdalino, Paul, *Constantinople Médiévale – Études sur l'Évolution des Structures Urbaines*, Paris, De Boccard, 1996.
- Mango, Cyril, "The Triumphal Way of Constantinople and the Golden Gate", *Dumbarton Oaks Papers* 54 (2000) içinde, s. 173-188.
- Mantran, Robert, *İstanbul dans la Seconde Moitié du XVIIe Siècle*, Paris, Adr. Maisonneuve, 1962.
- Mayer, Robert, *Byzantion-Konstantinopolis-İstanbul*, Viyana ve Leipzig, Akademie der Wissenschaften in Wien Ph.-hist. Klasse Denkschriften 71, 1943.
- Müller-Wiener, Wolfgang, *Bildlexikon zur Topographie Istanbul's*, Tübingen, Wasmuth, 1977.
- Naima, Mustafa, *Annals of the Turkish Empire from 1591 to 1659 of the Christian Era*, Londra, Oriental Translation Fund, 1832; ayrıca Mustafa Naima, "Naima Tarihi", İstanbul, Z. Danişman Yayınevi (1967-1969).
- Necipoğlu, Gülu, "Dynastic Imprint on the Cityscape: The Collective Message of Imperial Funerary Mosque Complexes in İstanbul", *Cimetières* içinde, s. 23-36.
- Öz, Tahsin, *İstanbul Camileri*, Ankara, 1962.
- Sırkâtî Ahmed Efendi, III. Selim'in Sırkâtî Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Rûznâme, yay. haz. V. Sema Arkan, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993.

- Şerifoğlu, Ömer Faruk, *Su Güzeli: İstanbul Sebilleri*, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı, 1995.
- Tanışık, İbrahim Hilmi, *İstanbul Çeşmeleri*, İstanbul Maarif Matbaası, 1943-1945.
- The Dervish Lodge: Architecture, Art and Sufism in Turkey*, ed. Raymond Lifchez, Berkeley-Los Angeles-Oxford, University of California Press, 1992.
- The Garden of the Mosques: Hafız Hüseyin al-Ayvansarayi's Guide to the Muslim Monuments of Ottoman İstanbul*, ed. Howard Crane, Lahey, Brill Muqarnas Supplements 8, 2000.
- Ünsal, Behçet, "İstanbul'un İman ve Eski Eser Kaybı", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, İstanbul, 1968.
- Vatin, Nicolas ve Yerasimos, Stéphane, "L'Implantation des Cimetières Ottomans intra muros à İstanbul", *Cimetières içinde*, II, s. 37-56.
- Vehbi, Seyyid, *Surname: Sultan Ahmed the III's Festival of 1720*, Bern, Ertuğ Editions, 2000.
- Zakir Şükrü Efendi, *Die İstanbuler Derwische-Konvente und ihre Scheiche (Mecmua-ı Tekaya)*, ed. Klaus Kreiser, Freiberg, 1980.

İNCELENEN BAŞLICA HARİTALAR

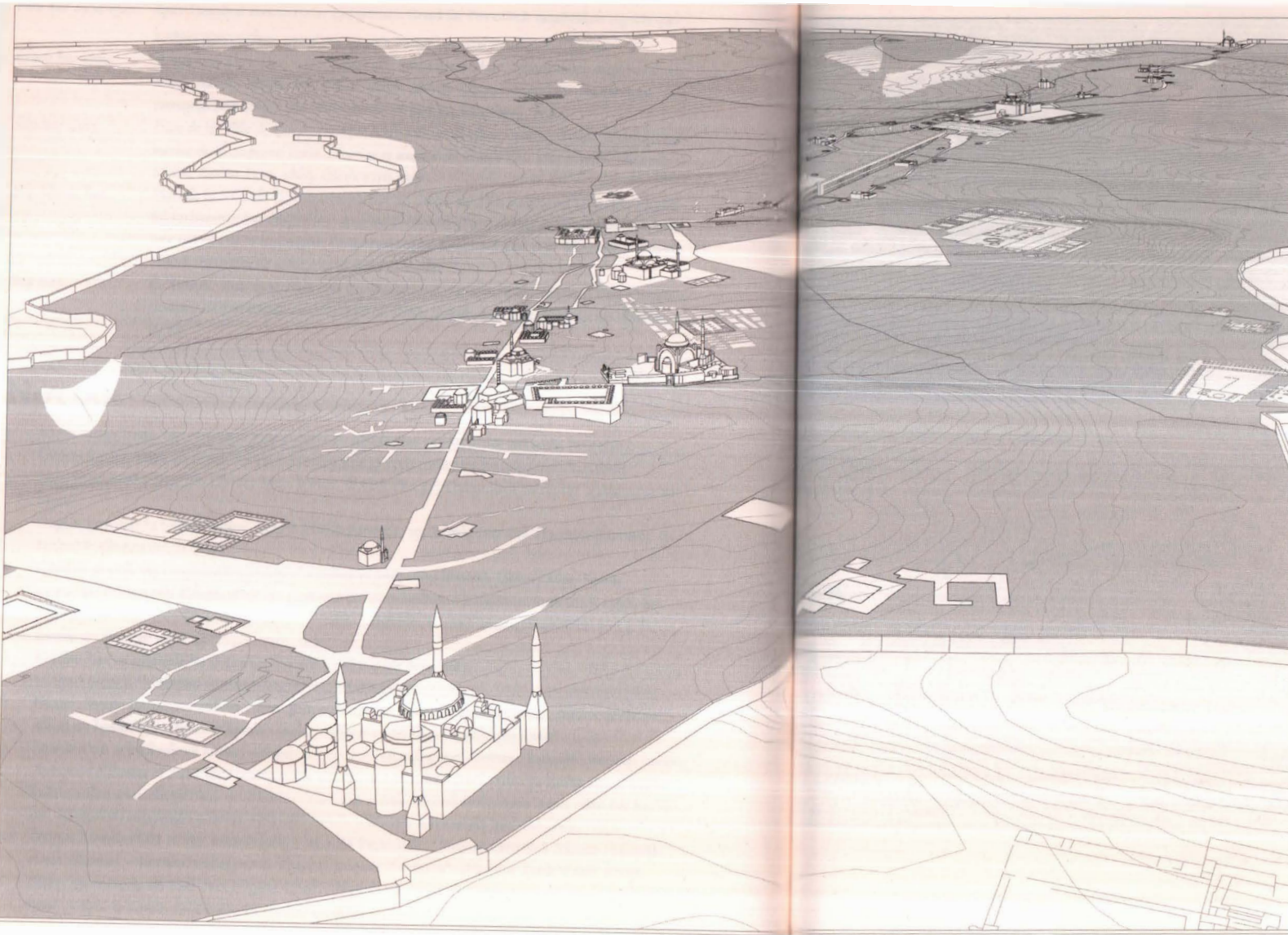
- İst1810 har* İstanbul'un askeri mühendis Seyyid Hasan tarafından 1810 dolayında çizilen kısmi haritası, 1/2.500 ölçekli. Çeçen'in *II. Bayezid Suyulu* adlı eserinde yayımlandı.¹
- İst1848 har* *Dar-ül-Sultânî – Plan of Constantinople*, Constantinople, 1848, yaklaşık 1/11.000 ölçekli.²
- İst1880 har* Mühendishane-i Berri-i Hümayun'un hoca ve öğrencileri tarafından 1875-1882'de ölçümü yapılan ve çizilen İstanbul haritası.³
- İŞR* (Osman Nuri Ergin) *İstanbul Şehri Rehberi*, İstanbul, Türk Anonim Şirketi, 1934 (semtlerin sokak ve mahalle adlarıyla birlikte 1/8.000 ölçekli haritaları).
- Kauffer har* *Carte Générale de la Ville de Constantinople et du Canal de la Mer Noire*; Kont Choiseul-Gouffier'nin "Voyage Pittoresque de la Grèce" adlı, I. cildi 1782'de Paris'te basılan eserinde yayımlandı.⁴
- Melling har* Plan Particulier du Serail du Grand Seigneur et de la Partie de la Ville qui l'avoisine, basıldığı yer: Antoine-Ignace Melling, *Voyage pittoresque de Constantinople et des rives du Bosphore, d'après les dessins de M. Melling, avec un texte rédigé par Lacretelle le jeune*, Paris, Treuttel, 1809-1819.⁵
- Moltke har* Helmuth Graf von Moltke, *Karte von Constantinopel*, 1/25.000, Berlin, 1842.⁷
- Mordt har 1892* İstanbul'un kısmi arkeolojik haritası: August J. Mordtmann, "Constantinople au Moyen-Age – Relevé Topographique", *Revue d'Art Chretien* içinde, 1892.
- Mordt-Stlp har* August J. Mordtmann'ın izleyen eseri içine eklenmiş harita: *Guide de Constantinople avec une introduction historique*, Constantinople, Lorentz&Kiel (t.y.).⁸
- MW har 1977* Müller-Wiener'in *Bildlexikon'u* içinde yer alan, anıt ve sîdinin referans numaralarını içeren İstanbul haritası.⁹

Perv har 1904-1940	Bazı İstanbul semtlerinin kadastrocu Goad ile Pervititch tarafından sigorta şirketleri için çizilen, 1904'ten 1940'a kadar uzanan ayrıntılı haritaları. ¹⁰
Reben har 1764	<i>Bosphorus Thracicus – Der Kanal der Schwarzen Meer... geometrisch aufgenommen durch Johann Baptist von Reben, Kaysl. Königl. Ungarl. Ingenieur Hauptmann, herausgegeben durch die Homaenne. Erben zu Nürnberg, 1764.</i>
Silp har 1863	<i>Plan de la Ville de Constantinople ainsi que ses confins... par C. Stolpe, ci-devant au service de la Sublime Porte... corrigé et augmenté depuis l'an 1855 jusqu'à 1863 par C. Stolpe, Berlin-Pera, 1863, Ölçek 1/10.000.</i>
Silp-Mordt har	<i>Plan de la Ville de Constantinople par C. Stolpe</i> başlıklı haritanın 1/15.000 ölçekli tekrarbasımı; basıldığı eser: August J. Mordtmann, <i>Guide de Constantinople avec une introduction historique</i> , Constantinople, Lorentz&Kiel (t.y., ama 1880 dolay). Sokak, mahalle ve anıtların listelerini içerir.
Silp met	C. Stolpe, <i>Text zum Plan von Constantinopel mit seinen Vorstaedten</i> , Pera-Constantinople: Selbstverlag des Verfassers, 1863. Sokak, mahalle ve anıtların listelerini içerir.

NOTLAR

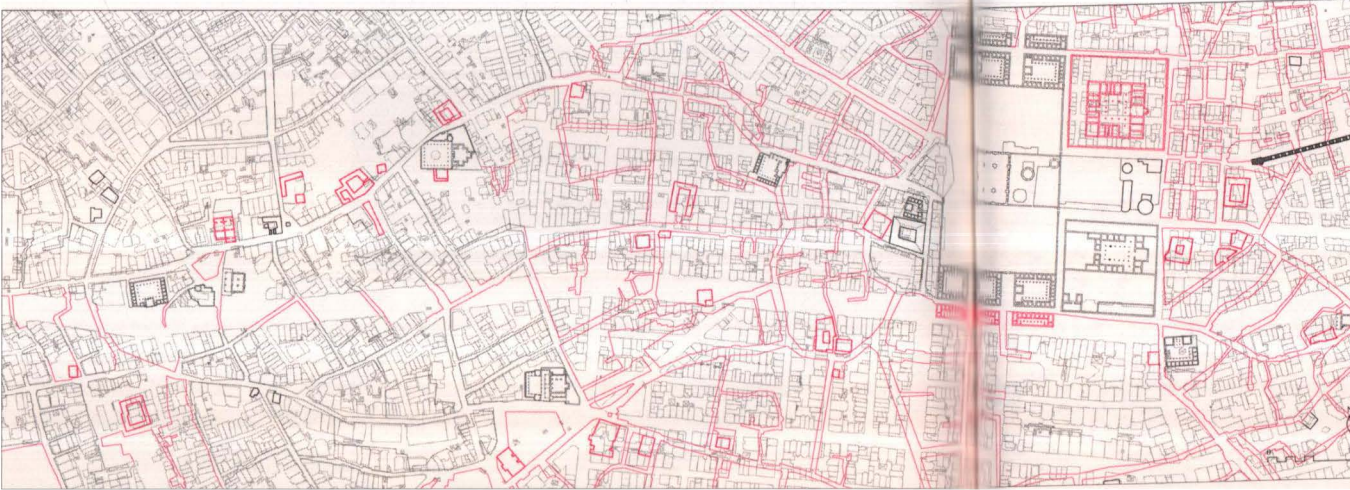
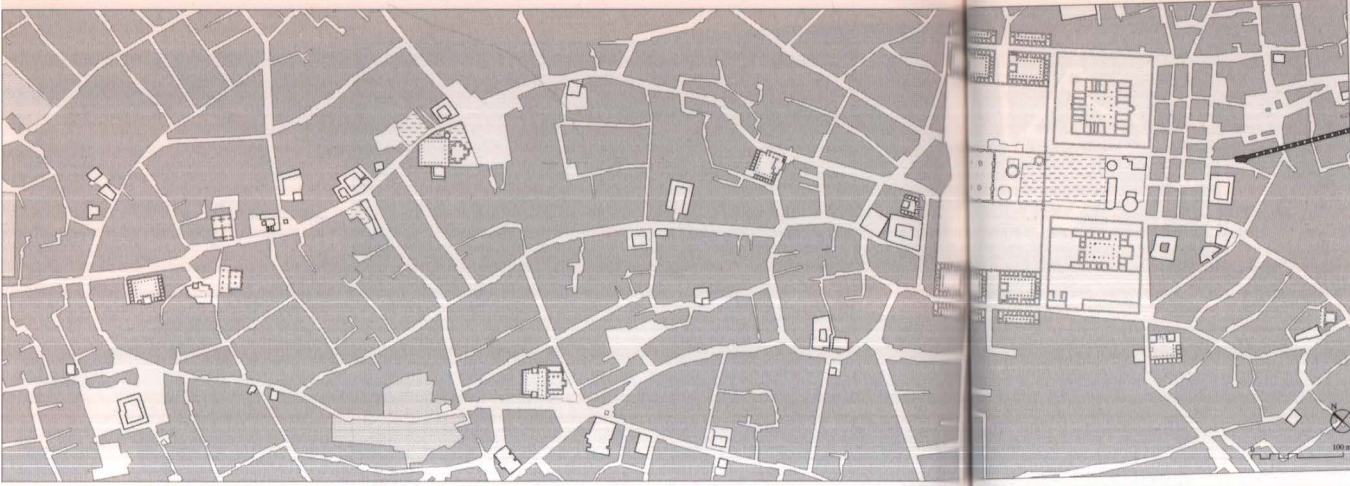
- 1 Başka metinlerde, eğer bunlara zaman zaman gönderme yapılıyor ise notlarda belirtildi.
- 2 Özgün harita, Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nde n.3339 envanter numarasıyla kayıtlıdır.
- 3 İncelenen nüsha (British Library Map Room, MAPS 18.a.57) Osmanlıca yazılı bir açıklamaya sahiptir.
- 4 Özgün boyutlarda tekrarbasımı: Ekrem Hakkı Ayverdi, 19. *Asırda İstanbul Haritası*, İstanbul, İstanbul Fetih Enstitüsü, 1958.
- 5 Gözden geçirilmiş ve güncelleştirilmiş baskıları yapıldı. Bkz. British Library Map Room, 43990.(10): *Plan von Constantinopel und seinen Vorstaedten... aufgenommen im J. 1776, beleuchtet und vermehrt im J. 1786 von Fr. Kauffer, Ingenieur... mit neuen Zusätzen von J. B. Barbié du Bocage 1821*. Berlin&Pesth, 1821.
- 6 Kauffer har'ın nitelikli bir biçimde yeniden çizilmiş bir örneğidir.
- 7 1/2.500 ölçekli "Mekteb-i-fünun-u-harbiye..." haritası da.
- 8 Harita, Stolpe haritasının 1880 yılına göre güncelleştirilmiş bir versiyonudur, üstüne antik yer adları da basılmıştır. Rehber kısmı sokak, mahalle ve anıtların listelerini içerir.
- 9 İstanbul'un arkeolojik ve anıtsal sitelerinin 1/10.000 ölçekli genel haritası; kadastro haritası *Société Anonyme d'Etudes et d'entreprises urbaines'e* (İstanbul 1922) dayanan, 1962'ye kadar ana sokaklar bakımından güncelleştirilen ve 1880'ler dolayının sokak sistemine kısmen işaret eden bir haritadır. Elinizdeki rapordaki Anıtlar Kataloğu, Müller-Wiener haritasıyla aynı rakamları taşır.
- 10 Özgün boyutlardaki renkli tekrarbasımı: Jacques Pervititch, "*Jacques Pervititch Sigorta Haritalarında İstanbul – İstanbul in Insurance Maps of Jacques Pervititch*", İstanbul Tarih Vakfı, 2000. Kitap, şu eserden de bazı özet bilgiler içerir: "*Plan d'Assurance de Constantinople – vol. I Stamboul*", Chas. E. Goad, 1/600 ölçekli, Londra, 1904.

LEVHALAR

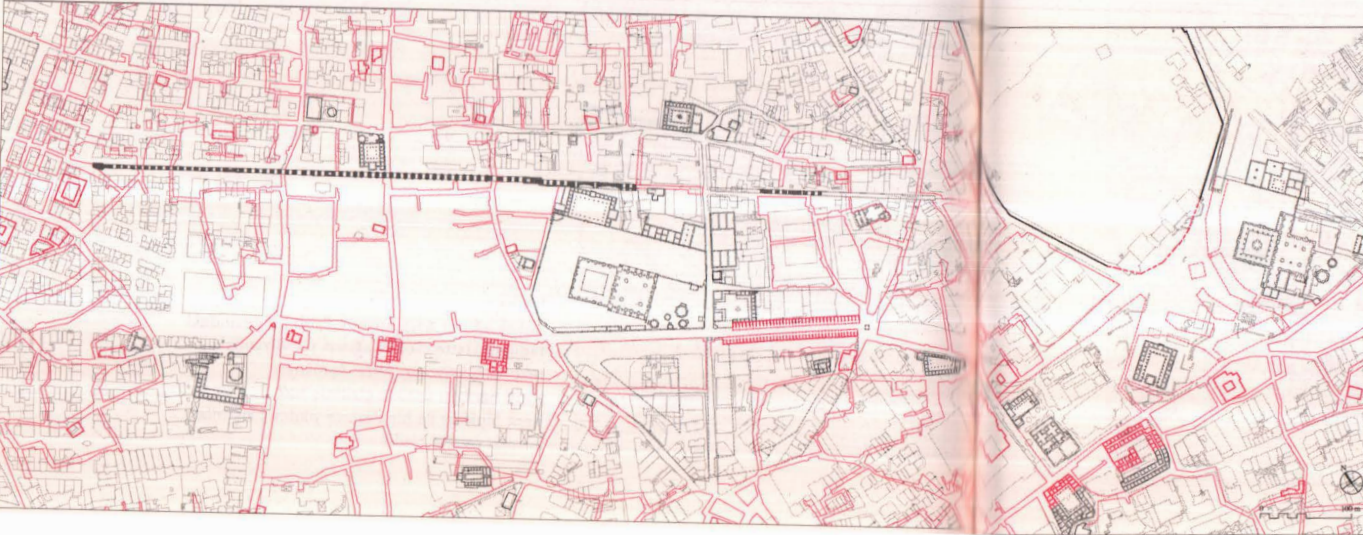
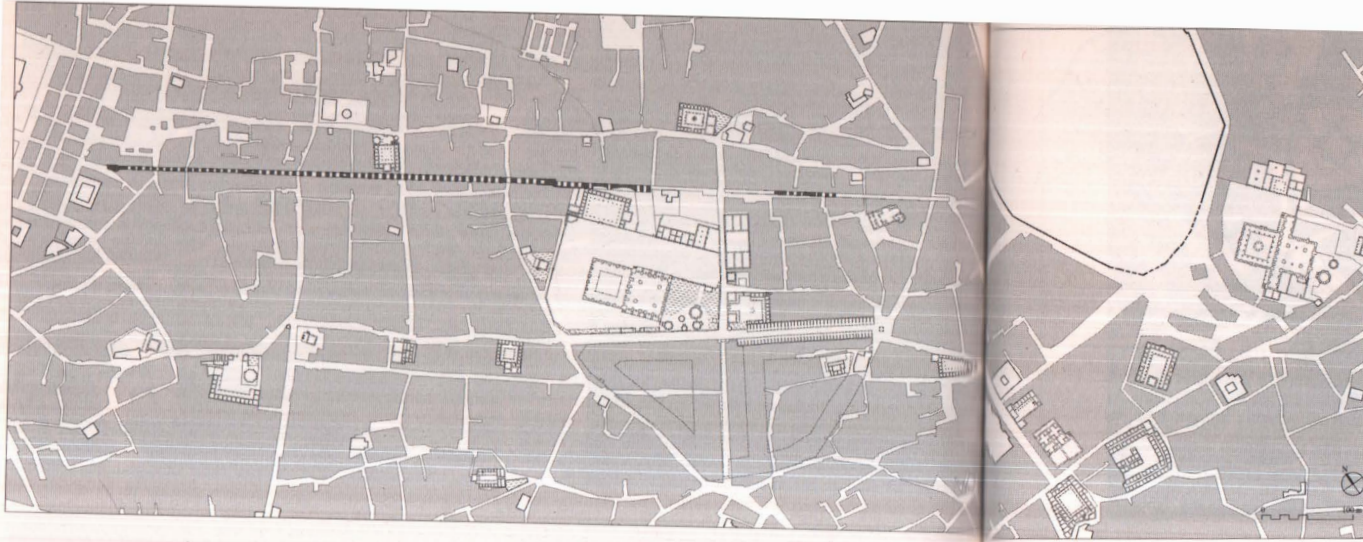

Levha 1

Divan ekseninin, Ayasofya'dan batıya doğru, İstanbul'un doğal topografyası ve başlıca anıtsal külliyeleriyle ilişkisi bakımından perspektif görünümü.

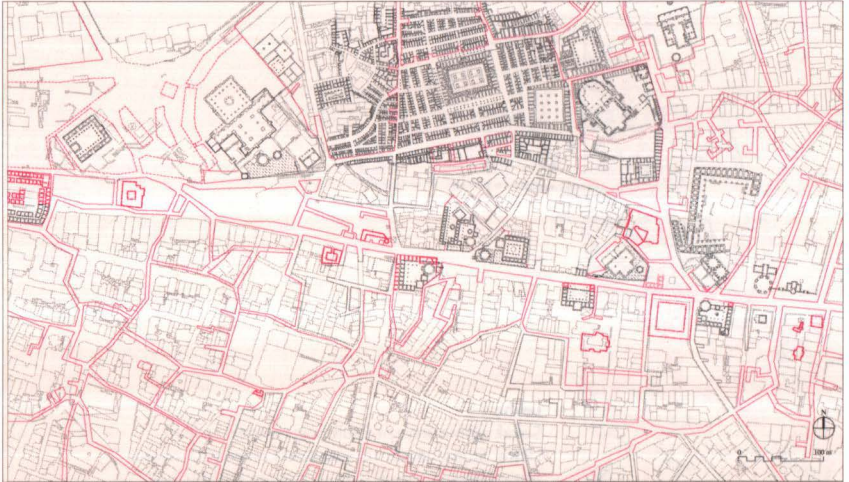
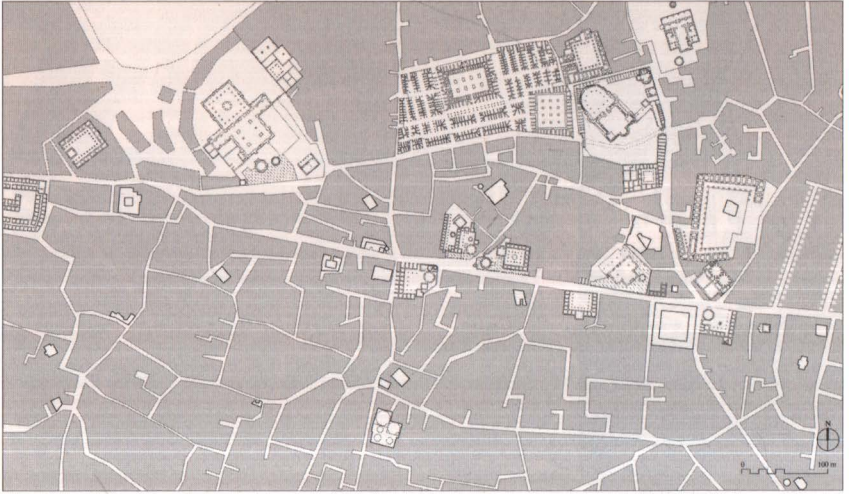

Levha 2
Sokak ağının Karagömrük-Fatih bölgesindeki tadilatı. Üstte: Sokak ağının 19. yüzyıldaki rekonstrüksiyonu. Altta: Aynısının 1996 haritası üstüne çizilmiş hali. Kent blokları ile binalarının yıkılmış kısımları kırmızı renkte çizildi.

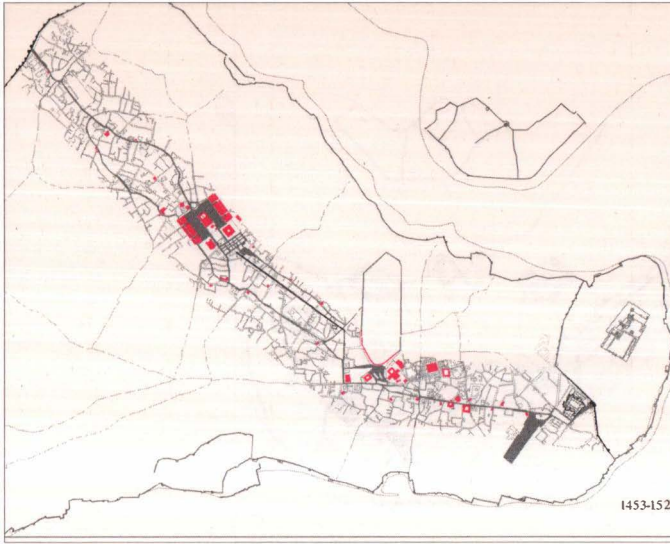
Levha 3

Sokak ağının Beyazıt-Fatih bölgesindeki tadilatı.
Üstte: Sokak ağının 19. yüzyıldaki rekonstrüksiyonu.
Altta: Aynısının 1996 haritası üstüne çizilmiş hali.
Kent blokları ile binalarının yıkılmış kısımları kırmızı
renkte çizildi.

Levha 4

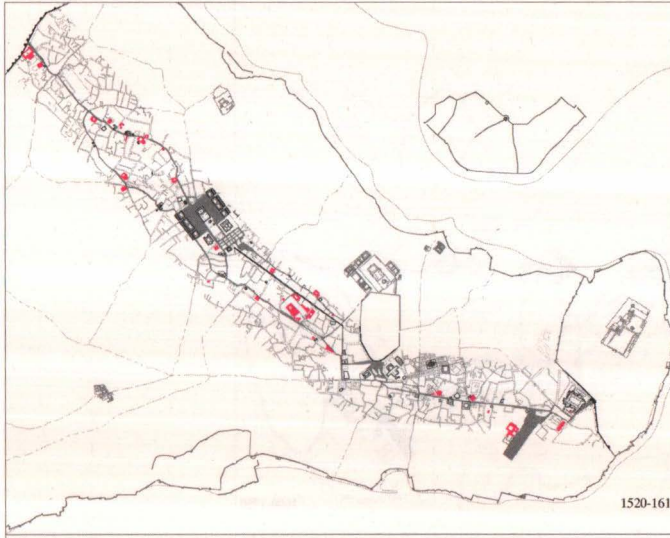
(sol) Sokak ağının Beyazıt-Ayasofya bölgesindeki tadilatı. Üstte: Sokak ağının 19. yüzyıldaki rekonstrüksiyonu. Altta: Aynısının 1996 haritasının üstüne çizilmiş hali. Kent blokları ile binalarının yıkılmış kısımları kırmızı renkte çizildi.

Levha 4

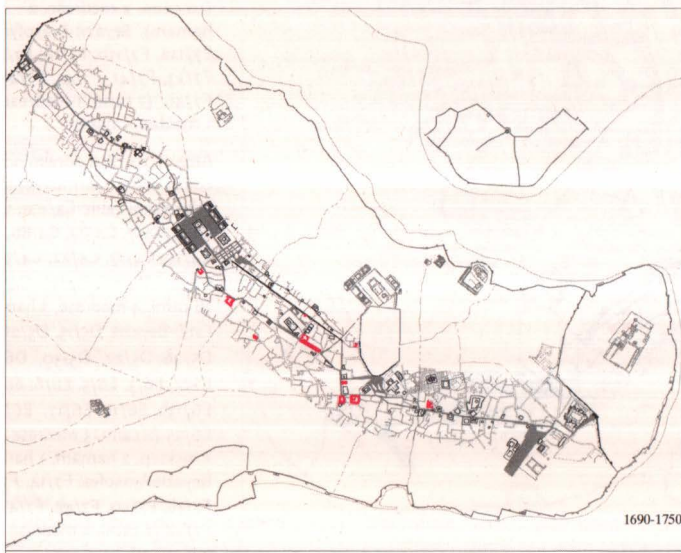
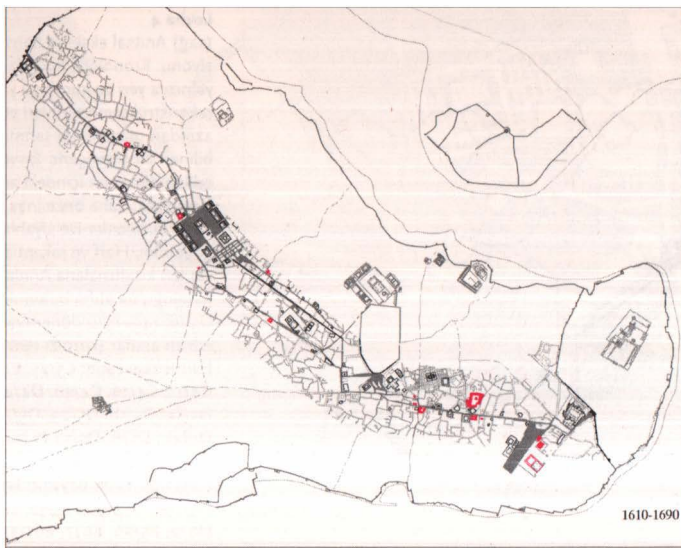
(sağ) Anıtsal eksenin konstrüksiyonu. Kronolojik haritalar, yalnızca yeri ve kuruluşu ya da rekonstrüksiyon tarihleri en azından mantıklı bir tahminle bilinen binaları içerir. Tasvir edilen dönemin içindeki anıtlar kırmızıyla, daha önce inşa edilen ya da kurulanlar ise siyahla gösterildi. Harf ve rakamlarla verilen kısaltmalarla Anıtlar Kataloğu'na atıfta bulunulur.

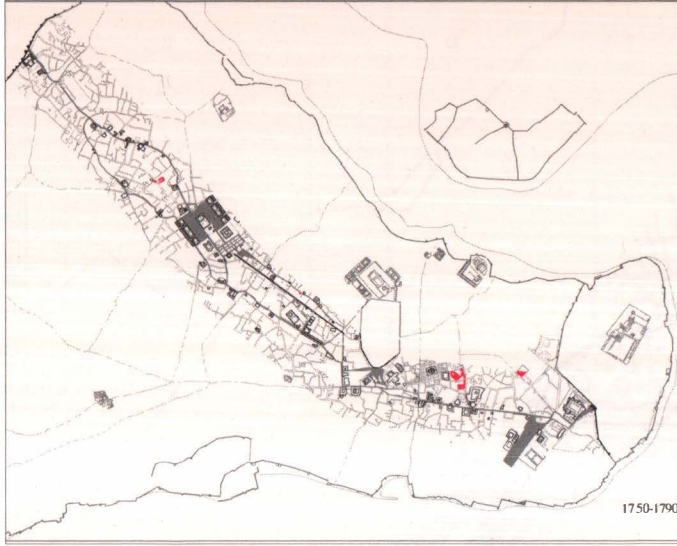
Üstte: 1453-1520 döneminde inşa edilen anıtlar (kırmızı renkli). Edirnekapı-Fatih: C3/25, C4/6a, C4/11, C4/19, C4/36, D4/42, D5/5a, D5/5b, D5/29, D5/4a, D5/4b, D5/6, D5/33 (7 cami, 1 medrese, 2 mektep, 2 hamam, 1 zaviye). Fatih-Beyazıt: D5/17, D5/19a, D5/19b, D5/32, D6/1, D6/2, E5/26, E6/7, E6/13a, E7/1, E7/2, E7/3, E7/11, E7/21 (10 cami, 2 medrese, 2 hamam). Beyazıt-Ayasofya: F7/7, F7/11a, F7/11b, F7/18, F7/22, F7/23, F7/41, F7/43, F7/45, F7/46, (7 cami, 1 medrese, 1 mektep, 1 han).

Altta: 1520-1610 döneminde inşa edilen anıtlar (kırmızı renkli). Edirnekapı-Fatih: C3/10a, C3/10b, C4/5, C4/7, C4/8a, C4/8b, C4/9, C4/10, C4/13, C4/22, C4/34, C4/35, D4/26, D4/39, C4/37 (6 cami, 4 medrese, 3 hamam). Fatih-Beyazıt: D5/15, D5/25, D5/26, D5/27, D5/30, D6/13, E6/2, E6/3, E6/5, E6/6, E6/10, E6/13b, E6/16, E6/17, E6/24, E6/25 (2 cami, 3 medrese, 1 mektep, 2 hamam, 1 han). Beyazıt-Ayasofya: F7/14, F7/16, F7/38, F7/40, F7/44, F7/47, F7/48 (2 cami, 2 medrese, 2 hamam).

* Kuruluş/yapım tarihleri bulunamayan, ama ilk evrede inşa edildiği varsayılarak siyah renkle eklenen binalar.

Levha 5

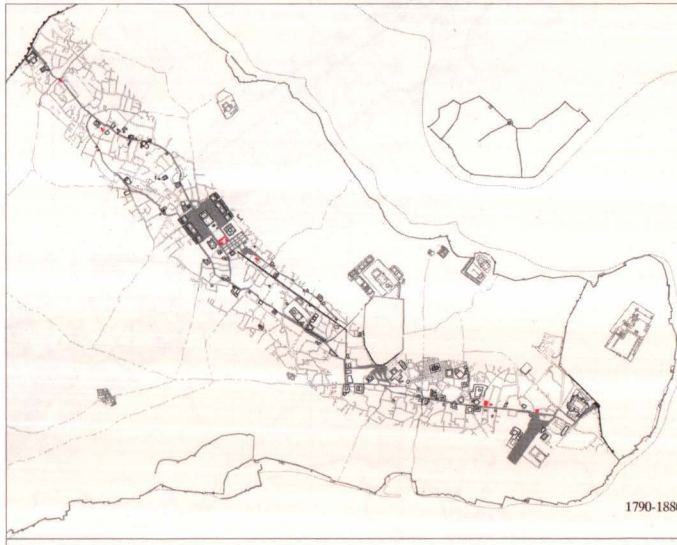
Anıtsal eksenin konstrüksiyonu. Kronolojik haritalar, yalnızca yeri ve kuruluşu ya da rekonstrüksiyon tarihleri en azından mantıklı bir tahminle bilinen binaları içerir. Tasvir edilen dönemin içindeki anıtlar kırmızıyla, daha önce inşa edilen ya da kurulanlar ise siyahla gösterildi. Harf ve rakamlarla verilen kısaltmalarla Anıtlar Kataloğu'na atıfta bulunulur.

Sol üstte: 1610-1690 döneminde inşa edilen anıtlar (kırmızı renkli). Edirnekapi-Fatih: C4/6b, D5/4c (1 medrese, 1 han). Fatih-Beyazıt: D5/14, D5/28, D6/14 (2 cami, 1 medrese). Beyazıt-Ayasofya: F7/8, F7/9, F7/12, F7/21, F7/24, F7/42, (1 cami, 3 medrese, 1 han, 1 kütüphane).

Sol altta: 1690-1750 döneminde inşa edilen anıtlar (kırmızı renkli). Edirnekapi-Fatih: Hiç yok. Fatih-Beyazıt: D5/21, D6/3, D6/16, E6/12a, E6/12b, E6/18, E6/20, E6/27, E7/9, E7/10 (1 cami, 6 medrese, 2 han, 1 kütüphane, 1 arasta). Beyazıt-Ayasofya: F7/10 (1 medrese).

Sağ üstte: 1750-1790 döneminde inşa edilen anıtlar (kırmızı renkli). Edirnekapi-Fatih: D4/41, D4/44 (D5/6'da 1 medrese, 1 mektep, 1 kütüphane). Fatih-Beyazıt: E6/4 (E7/1'de 1 mektep, 1 kütüphane). Beyazıt-Ayasofya: F7/6 (1 cami).

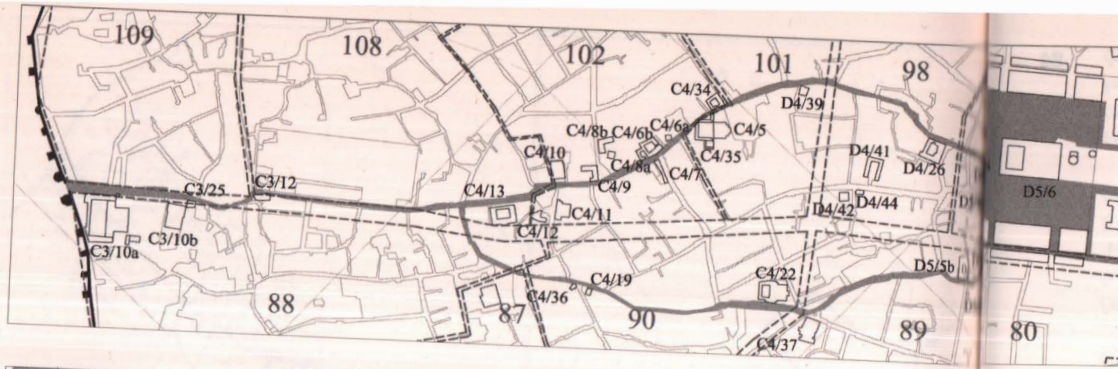
Sağ altta: 1790-1880 döneminde inşa edilen anıtlar (kırmızı renkli). Edirnekapi-Fatih: C3/12, C4/12 (1 cami, 1 türbe). Fatih-Beyazıt: D5/31, D5/35 (1 cami, 1 türbe). Beyazıt-Ayasofya: F7/2, F7/13, F7/17 (1 mektep, 1 kütüphane, 1 türbe).

Levha 6

Divan ekseni ile anıtlarının 19. yüzyılın ilk yarısındaki grafik rekonstrüksiyonu. Yatay ve dikey koordinatlar, Müller-Wiener'in Bildlexikon'unda kullanılanlardır.

Levha 7

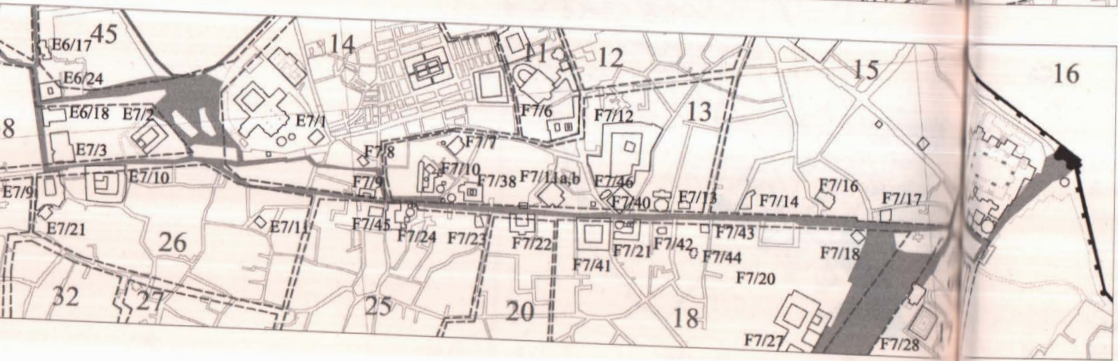
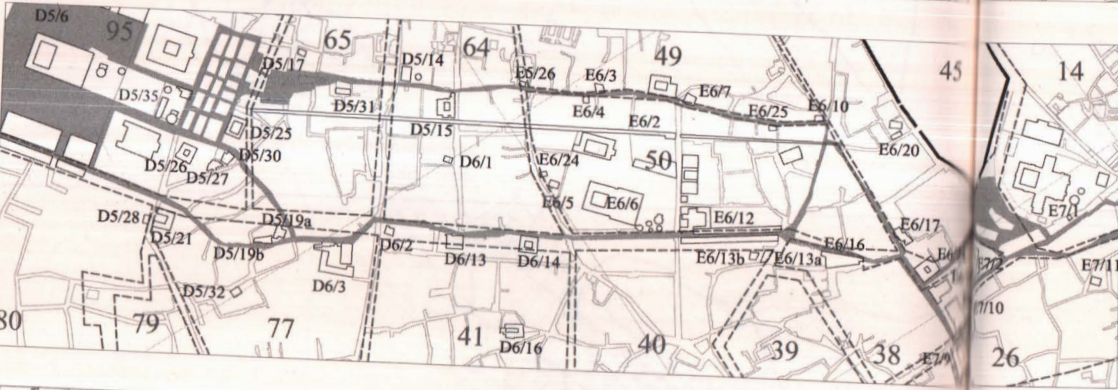
Levha VI ve Katalog'daki yatay ve dikey koordinatlarıyla bağlantıları içinde Divan ekseninin anıtsal binaları.

En üstte: Edirnekapi'dan Fatih'e. Ortada: Fatih'ten Beyazıt ve Eski Saray'a. Altta: Beyazıt'tan Ayasofya ve Topkapı Sarayı'na.

Daha büyük puntolu rakamlar, 1934 resmi sokak rehberinde (İstanbul Şehri Rehberi) kayıtlı haliyle, Divan ekseninin temas ettiği mahalleleri gösterir. 1934 sokak yapısındaki mahalle sayısı ve sınırlarının, Mordtmann-Stolpe haritalarıyla ve bunlara ait sokak, mahalle ve anıtların listelerini içeren metinlerle (Mordtmann, Guide de Constantinople) kıyaslandığı takdirde aşırı biçimde değişmiş olduğu görülür. Krş. Hadikat (Garden of the Mosques). Ayasofya'dan batıya doğru uzanan semt ya da nahiye 1934'te şunlardı: Alemdar, Beyazıt, Merkez (Fatih bölgesi), Karagümrük. Eksen, merkezi mıntıkada Kumkapı'nın kenarına temas ediyordu.

Mahallelerin 1934'teki adları aşağıdaki gibidir (Stolpe'nin aşağı yukarı tekabül eden yer adları ayrıç içinde belirtilmiştir):

- Alemdar semti: 16 Cankurtaran, 17 Sultanahmet, 15 Alemdar, 18 Binbirdirek, 13 Molla Aliyülfenari, 20 Emin Sinan, 12 Mahmutpaşa, (At Meidan, Jeschil Tulumba, Dus Doruh, Vezir Hanı, Djemberli Taschi, Nallu Mesdjid, Mehmed Pascha).
- Kumkapı semti 25 Mimar Hayreddin, 26 Tavşantaşı, 27 Saraç İshak, 32 Nişanca, (Sultan Bejazid Weli, Medresseh).
- Beyazıt semti: 11 Tayahatun, 14 Beyazıt, 45 Süleymaniye el Maruf, 38 Camcı Ali, 39 Balaban; 40 Kemal Paşa, 50 Kalenderhane, 49 Molla Hüseyin Alemi, (Mehmed Pascha, Sultan Bejazid Weli, Medresseh, Sogan Agha, Awzal Saden, Ferjüm Yunus, Sari Bajazid, Türbedar Kemal, Kefellu, Kalender Hani, Scheih Gulistan Atik).
- Merkez semti (Fatih): 64 Kırk Çeşme, 41 Baba Hasan Alemi, 65 Hüsam Bey, 77 Sofular, 79 Iskender Paşa, 80 Hasan Halife, 95 Kirmasti, 89 Hacı Üveys, 98 Şeyh Resmi, (Kyrk Tscheschme, Raghib Pascha, Segban Baschi, At Bazar, Kız Taschi, Mahmud Pascha, Kiredsch Hane, Yawaschdjı Schahin, İbrahim Pascha, Molla Chosrew, Muknesi Tschelebi, Scheih Tesmi, Tschiraghi Muheddin, Kassab Baschi).
- Karagümrük semti: 101 Koca Dede, 102 Beyliğiz, 90 Muhtesib Iskender, 87 Keçeci Karabaş, 108 Derviş Ali, 109 Kariye Atik Ali Paşa, 101 Koca Dede, 88 Hatice Sultan, (Nischandjı Pascha, Yeni Tschitschek, Muhtesib Iskender, Dervisch Ali, Hadji Muheddin).

Ab

- Abdülhamid I Türbesi 58
 Aetios Sarmıcı (Çukurbostan) 46, 155
 Ağa Kapısı 83
 ağaç sıraları 127, 149, 150
 ağaçlar 106, 126, 127, 131, 149, 150
 Ahmed Efendi (sirkâtibi) 21, 59
 Ahmed I Türbesi 57
 Ahmed III 17, 71
 Ak Saray 17
 Aksaray 18, 26, 37, 59, 71, 85, 156
 alay 17, 17, 23, 48, 49, 49, 54-56, 61, 62, 66-68, 83, 141-143
 Alay Köşkü 77
 alışveriş sokakları 49
 Ali Paşa (Atik) 75
 alkış 17, 142
 Altın Kapı 46
 Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi 120, 133, 137;
 Mektebi 95; Türbesi 71
 arasta 38, 49, 152, 153, 156
 Arslanhane 15, 17, 19, 21
 Artopoleon 42
 askeri geçit törenleri 55
 Atatürk Bulvarı 156
 Atik Ali Paşa Camii 94, 131, 133, 134, 152, 154
 Atik Ali Paşa Külliyesi 75, 131, 134, 134; Medrese-
 si 94, 149, 152; Türbesi 78
 Atmeydanı (Hippodrom) 10, 16, 34, 46, 56, 68
 Atmeydanı (Hippodrom)-Ayasofya-Sultanahmet
 42
 Atpazarı 38, 39
 avlu duvarları 17, 21, 39, 39, 111, 118, 119, 131,
 133, 142, 152, 154, 157
 Ayasofya 15, 19, 21-23, 26, 33, 34, 45, 47, 54, 57,
 58, 58, 74, 77, 126, 154
 Ayasofya-Beyazıt 15, 22
 Ayasofya-Topkapı 26
 Ayvansaray 11

- Bâb-ı Hümayun 17, 83
 Bâbüali 58, 76, 77, 90
 Bâbüali-Çemberlitaş 77
 Bâbüali-Edirnekapi 26
 Bâbüali-Nuruosmaniye-Kapalıçarşı 77
 baniler 68, 75, 117, 133, 141, 141
 Bahılama 7, 79, 145
 Bayezid Camii 33, 36, 37, 47, 59, 67, 94, 99, 154
 Bayezid dönemi 141
 Bayezid Hamamı 37
 Bayezid II Suyolu Haritası 21
 Bayezid II Türbesi 57
 Bayezid Medresesi 36, 154
 bayram alayları 60
 bayramlar 61
 belediye reformu 150
 Beşiktaş 22
 Beyazıt (semt) 10, 10, 17, 22, 25, 26, 36, 37, 57,
 75, 86, 88, 90, 100, 154-156
 Beyazıt-Aksaray-Haseki-Kocamustafapaşa ekseni
 22
 Beyazıt-Aksaray-Hekimoğlu güzergâhı 54
 Beyazıt-Şehzadebaşı 26
 Beyazıt-Tauri Forumu 42
 Bozdoğan Kemer 21, 26, 37, 45, 90, 99, 139,
 156
 Buondelmonti 23, 47, 74

- camii 10, 11, 21, 26, 58-60, 68, 75, 94, 94, 95,
 125, 127
 Cantemir, Dimitri bkz. Kantemiroğlu
 cenaze 21; alayı 58, 59; töreni 58, 59, 78
 Cevri Kalfa Mektebi 95, 137
 Constantinus Forumu 46, 15, 48, 85
 Constantinus I 44, 46
 Constantinus Sütunu (Çemberlitaş) 10, 74
 cuma alayı 59; namazı 59, 126
 cümle kapısı 16, 30, 33, 37-40, 128, 134, 135, 141

- Çarşamba 86
 çarşı 30, 47, 86, 106, 146

Çarşıkapı 22
 çatallanma 34, 42
 çayhaneler 88
 Çemberlitaş 15, 21, 23, 25, 45, 75, 88, 90, 94, 94,
 100, 109; Hamamı 15, 16, 18, 149, 152
 çeşitlemeler 23, 74
 çeşme 26, 33, 71, 75, 95, 99, 100, 124, 125,
 127, 133-137, 141
 çeyiz alayı 68
 Çorlulu Ali Paşa Külliyesi 71, 111, 125, 132-134;
 Medresesi 137; Türbesi 71, 78
 Çukurbostan bkz. Aetios Sarmıcı

Ekinekeçizade Ahmed Paşa Medresesi 136
 Elçi Hanı 76, 88, 126
 Emin Mehmed Paşa 56
 Eminönü-Bahçekapı 58
 Ermeni 40
 Esad Efendi 83
 Eski Darphane 18
 Eski Kışla 39
 Eski Saray 17, 17, 26, 33, 36, 47, 54, 59, 60, 66,
 68, 75, 154
 estetik 66, 106, 107, 109, 116, 117, 119, 142
 Eyüp 45, 59, 60, 71, 116; Camii 59
 Eyyub el-Ensari Türbesi 60

Da Damat İbrahim Paşa Külliyesi 132-134;
 Medresesi 132, 139
 Darphane 15, 17, 68
 Davudpaşa Kışlası 45, 56
 defin yeri 58, 59, 72, 78, 90
 dersane 136
 derviş 56, 94
 Deutron 51
 Direklerarası 38, 110, 139, 152, 156
 Divan ekseni 7, 10, 22, 23, 26, 30, 33, 34, 36, 37,
 39, 40, 42, 43, 46, 49, 54, 56, 58, 60, 62,
 68, 71, 74, 76, 85, 88-91, 94, 99, 100, 107,
 109, 120, 126, 131, 135, 137, 138, 141-143,
 152-156, 159
 Divanyolu 7, 10, 12, 15, 17-19, 21-23, 26, 42, 45,
 54, 58, 59, 62, 66, 67, 71, 72, 77, 78, 83,
 85, 86, 88, 90, 94, 109, 116, 117, 127, 128,
 143, 147, 149-151
 Dolmabahçe 22
 donanma 60
 dönüşüm 10, 33, 49, 74, 76, 137
 dükkânlar 10, 36, 49, 68, 83, 86, 88, 90, 109,
 128, 135-137, 149, 153, 156, 157
 Dülgerzade Camii 39

Fatih (semt) 10, 11, 21, 25, 26, 30, 42, 57, 75, 78,
 85, 99, 100
 Fatih Camii 37, 37, 46, 59, 67, 94, 156
 Fatih dönemi 141
 Fatih Külliyesi 26, 30, 37-40, 40, 45, 55, 75, 94,
 99, 155, 156; Türbesi 55, 58
 Fatih-Karagümrük-Edirnekapı 45, 94
 Fazlı Paşa 68
 Fetva Kapısı 83
 Firuz Ağa (semt) 15, 71, 94
 Firuz Ağa Camii 94, 152
 Forum 46
 Forum Taurii bkz. Tauri Forumu

Galata 76, 88, 156
 Gazanfer Ağa Külliyesi 131, 133, 134; Medresesi
 99, 131, 134
 geçitler 55, 56
 Gedikpaşa Caddesi 17
 gelin alayı 68
 Goad 78, 90
 Gülhane Fermanı 58

Hafız Ahmed Paşa Camii 94
 Hafız Paşa Camii 25
 Haliç 59, 85, 88, 126, 156, 156
 Halil Paşa (Veziriazam) 77

Ed Edirne Kapısı 21, 40, 42
 Edirnekapı 7, 15, 21, 22, 25, 26, 33, 42, 44, 45,
 55, 59, 60, 85, 90, 91, 94, 154-156

Halkalı suyu 99
Halke (Chalke) 15
hamam 100
han 30, 72, 86, 88
Harisios (Charisios) Kapısı 46
Harsia Kapı 44
Hasan Paşa Hanı 26, 37, 88, 137, 157
Haseki Hürrem Sultan Hamamı 34
hava fotogrametrisi 33
Havariyun Kilisesi 44, 45
hazire 12, 66, 67, 71, 71, 78, 90, 106, 118, 120, 125, 128, 136, 139, 142, 150
Hekimoğlu Ali Paşa Camii 21
Henri Prost bkz. Prost, Henri
Hippodrom bkz. Atmeydanı
Hippodrom-Kadırga-Sultanahmet 89
Horhor Çeşmesi 17; Mahallesi 18
Hüsam Efendi Camii 94

İb İbrahim (Sultan) 15, 67; Türbesi 57
ilmiye sınıfı 94
imaret 34, 47
imparatorluk güzergâhı 54

Ka kahvehaneler 78, 88
Kantemiroğlu 21, 23
Kapalıçarşı 47, 77, 78, 85, 88, 90, 109, 127
kapı (makam) 17, 89
kapı 26, 33, 77, 109, 137
karagöz 88
Karagümrük 21, 22, 39, 40, 46, 88, 91, 94, 99
Kauffer 19, 23
kaymakam 71
Kemankes Mustafa Paşa Külliyesi 22, 23;
Medresesi 36, 157
Kenan Paşa Sarayı 68
kethüda 17
kılıç kuşanma alayı 21, 60
Kırkçeşme 99
kızlarağası 71
Koca Mustafa Paşa (semt) 22

Koca Mustafa Paşa Camii 21
Koca Sinan Paşa Külliyesi 111, 131, 133, 134;
Medresesi 132, 137, 152; Türbesi 78
konak 10, 60, 66, 71, 76-78, 78, 83, 89-91, 125, 140
konak tuğu 56
Konstantinos Porfirogennetos 49
konutlar 76, 78, 90, 90, 95, 107, 119, 125
Kovacılar Caddesi 45
Köprülü Mehmed Paşa Külliyesi 71; Kütüphanesi 99; Medresesi 149, 152; Türbesi 71, 78
Kumrulu Mescit 25
Kuşbaz 68
Kuyucu Murad Paşa Medresesi 38, 135; Külliyesi 119, 120
külliye 30, 39, 46, 57, 58, 67, 88, 91, 94, 99, 106, 117, 120, 125, 127, 131, 137, 138, 141, 155
kütüphane 67, 99, 128

Laleli 18, 58, 59
Laleli Camii 22, 59; Çeşmesi 17, 18; Külliyesi 22, 58
Laleli-Aksaray 22
Laleli-Aksaray-Kocamustafapaşa 45

mahalle 15, 42, 61, 91, 95, 106, 126, 141
Mahmud I Kütüphanesi 99
Mahmud II 22, 58, 126
Mahmud II Külliyesi 78, 133, 134; Türbesi 22, 58, 77, 126, 149
Mahmudpaşa 77, 78, 85
manzara 58, 94, 117, 126
Marmara Denizi 45, 126
Matrakçı Nasuh 107, 109
meddah 88
medrese 26, 38-40, 67, 71, 72, 94, 95, 109, 117, 134, 136, 137, 155
medrese-türbe kombinasyonu 71
Mehmed II (Fatih) 47, 125; Türbesi 57
mektepe 38
Melling 19

La

Ma

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi 71, 111, 134; Medresesi 36, 134, 137, 149, 157;
 mescit 26, 38, 71, 94
 Mese 21, 42, 43, 45, 46, 48, 49, 54, 74
 Mese Regia 15, 34, 45
 Mesih Ali Paşa Camii 40
 mevkib-i hümayun 56
 meyhaneler 88
 mezarlar 59, 78, 111, 120, 141
 mezarlık 10, 45, 58, 71, 107, 118, 125, 131, 133, 141, 142, 157
 Mihrimah Sultan Külliyesi 22
 Mihrîşah Sultan 59
 Milyon 15, 46
 mimari biçim, karakter, yan 12, 49, 50, 54, 57, 61, 62, 66, 71, 78, 94, 106, 107, 119, 120, 131, 135, 138, 139, 146, 159
 Miskîler Kapusu 17
 modern belediye düzeni 145
 Molike Haritası 22, 26
 Molike makalesi 126
 Mordtmann Haritası 42
 Murad Ağa 17
 Murad II Türbesi 57
 Murad IV Türbesi 57
 Mustafa I Türbesi 57
 Mustafa III Türbesi 59
 Mustafa IV 60
 Mülakkab Paşa 15, 16

Na nahl 17, 60, 67, 68, 142
 nahiye 68
 Naima 15, 17, 56, 68
 Nakkaşhane 17-19
 Nakşidil Sultan Külliyesi 134
 Nevşehirli Damat İbrahim Paşa Arastası 49
 Nevşehirli Damat İbrahim Paşa Külliyesi 125
 Nişancı Mehmed Paşa Camii 94, 110; Külliyesi 131, 133, 134
 Nişancı Paşa Camii 22, 25
 Nuruosmaniye Külliyesi 77, 128

oda 17, 18, 23, 49, 55-57
 Osman II Türbesi 57
 Osman III 54

papalık alayları 62
 paşa hamileri 66
 Paşa Kapısı 83
 pazar 26, 30, 85, 86, 88, 99
 pazar bölgeleri 23
 pazar yeri 30
 pencere açıklıklı duvarlar 118, 131-134
 pencere açılmış duvarlar 106, 111
 pencereli duvarlar 133, 134, 137-139
 perspektif 46, 110, 126, 127, 143, 146, 147
 Pervititch 78, 90, 139, 140, 154
 Piri Reis 107
 Polieuktos 45
 Porta Aurea 42, 44, 45
 Porta Harsia 42
 Prost, Henri 156

Reben 23
 Reben-Homann Haritası 25
 Recai Mehmed Efendi Mektebi 95, 136
 reform 45, 58, 145, 152
 revaklar 38, 49, 139, 152
 revaklı sokaklar 15, 26, 39, 45-47, 49, 109, 110
 ritüel 54, 62, 141
 Rumeli Kazaskeri 15
 Rûznâme 21, 22, 59

Sabuncu Hanı 37, 37, 88
 sadrazam 17, 68, 99
 sahaf 86
 Saraçhane 21, 30, 85
 Saraçhanebaşı 17, 17
 saray 21, 46, 49, 60, 66, 75-77, 83, 85, 89, 90, 126, 143
 sarık alayı 59
 sebil 21, 33, 66, 71, 95, 99, 100, 117, 120, 125, 133-139, 141, 157

Pa

Re

Sa

selatin camiler 56, 59
 Selim II Külliyesi 59; Türbesi 57
 Selim III 21, 59
 sembolizm 7, 60, 77, 77, 78, 141
 Semiz Ali Paşa Medresesi 40
 semtler 7, 30, 40, 88, 90, 106, 107, 107, 152, 154
 Seyyid Hasan (Mühendis) 21, 22
 Seyyid Hasan Haritası 23, 88, 90
 Seyyid Hasan Paşa (Veziriazam) 72; Medresesi 37, 136
 sıbyan mektebi 95, 159
 Simkeşhane 18, 26, 37, 88, 157
 Sinan (Mimar) 34, 40, 119
 sokak genişletmesi 79, 100, 145, 149, 152, 153
 sokak genişliği 34, 36, 59, 85, 152-154
 sokak sahnesi 11, 91, 100, 118
 sokak sistemi 10, 11, 25, 26, 43, 45, 47, 66, 107, 109, 145
 stoa 46, 49
 Stolpe 25, 42, 154, 160
 sukemeri, kemer 37, 45, 127
 Sultan Ahmed Külliyesi 57
 Sultan Reşad (Mehmed IV) 59
 Sultan Selim Külliyesi 30
 Sultanahmet Camii 15, 16
Surname-i Vehbi 17, 143
 Süleyman I (Kanuni) 57
 Süleyman Paşa Türbesi 22
 Süleymaniye 90
 Süleymaniye Camii 17, 59; Külliyesi 30

Şa şadırvan 134
 Şehit Ali Paşa Kütüphanesi 99
 şehrayin 60
 Şehzade Camii 18, 39, 59, 67, 94; Külliyesi 56, 99, 119, 131, 132, 134, 156
 Şehzade Türbeleri 58
 Şehzadebaşı 26, 85, 88, 94, 110
 Şehzadebaşı Caddesi 45
 Şehzadebaşı revaklı sokağı 26, 49
 Şehzadebaşı-Firuzğa 76

Şekerci Hanı 88
 şeyhülislam 16, 56, 68, 83, 99
 Tanzimat 74, 77, 91, 145, 152
 tarikat 94
 tasvir 11, 17, 26, 33, 47, 56, 56, 61, 83, 85, 107, 109
 Taş Han 22
 tekke 94, 141
 Teodosios Surları 40, 75, 156
 Teşrifat-ı Kadime 83
 ticaret bölgesi 85, 91, 100
 ticari alanlar 30; bölgeler 58; yoğunlaşma 46, 49
 tiyatro 76, 88, 153
 Topkapı 55, 90
 Topkapı Sarayı 7, 17, 34, 54, 67, 68, 77
 Topkapı Sarayı-Ayasofya-Çemberlitaş 77
 Topkapı-Ayasofya-Çemberlitaş 77
 Topkapı-Beyazıt-Edirnekapı ekseni 17
 tören durakları 49
 törensel 21, 45, 48, 66, 77, 83, 106
 trafik 30, 54, 58, 66, 77, 89, 91, 145, 149, 155, 156
 tuğra 142
 türbe 21, 23, 33, 34, 49, 56, 57, 66, 67, 71, 72, 78, 128, 131, 133, 135, 136, 138, 142, 154
 Türbesi 71

Üçbaşı Camii 94
 vakıf 22, 26, 45, 66, 68, 71, 72, 74-76, 91, 94, 106, 125, 141, 142, 145, 159
 Valens Kemer b.kz. Bozdoğan Kemer
 Valide Hamamı b.kz. Çemberlitaş Hamamı
 Vavassore 23, 74
 Vefa 46, 90
 Vehbi /Vehbi 17-19
 Veliyüddin Efendi Kütüphanesi 99
 Vezir Hanı 88
 veziriazam 56, 71, 77, 83
 Vezneciler 17, 17
 Via Egnatia 21, 44
 Vlaherna Sarayı (Blaherna) 44

Ta

Üç

Va

Osmanlı döneminde İstanbul'un ana tören güzergâhı, sultanların gösterişli alaylarının, önemli paşaların günlük geçişlerinin sahnesi, bugün Divanyolu Caddesi diye andığımız bir arterden ibaret değil, Topkapı Sarayı'ndan kent surlarına kadar uzanan bütün bir sokak sistemiymiş. Birçok Batı ya da Doğu kentinde olduğu gibi burası kentin başlıca ticari ve anıtsal simgelerinin hepsini ya da çoğunu içinde barındırmıyordu. Neredeyse beş kilometrelik kıvrımlı güzergâhı fazlasıyla uzundu. Kalabalık ve iktisadi açıdan hayati önemi olan birçok semt, Divanyolu ekseninin çok yakınında değildi ve İstanbul'daki Osmanlı mimari mirasının sadece bir kısmı bu eksenin yer alıyordu. Burada kudret ile ihtişamın sergilenmesi hiçbir zaman toplu bir mimari imge olarak yüceltilmedi. Sokaklar plansızdı ama biçim, tip ve hacim bakımından çeşitlilik hâkimdi. 18. ve 19. yüzyılın başlarında ilginç ve benzersiz bir kentsel sahne biçimlenirken bu eksenindeki yaratıcı mimarının taşıyıcıları, düzenleme ve üslubu daha geleneksel olan başlıca işlevsel ve dini yapılardan çok, mezarlık duvarı ve şadırvan gibi ikincil öğeler oldu. Profesör Maurice Cerasi bu kitapta imparatorluk kentinin kendine özgü bir

parçasını inceliyor ve Osmanlı kentsel mekânı ile mimarisinin ideolojik ve estetik karakterini tanımlıyor. M. Cerasi Cenova Üniversitesi Mimarlık Fakültesi öğretim üyesi. Osmanlı dönemindeki tarihi kentlerin mimari tasarımları konusunda çalışan Cerasi'nin 18. yüzyıl Osmanlı kenti ve mimarisi hakkında pek çok makalesi yayınlandı. Milano'da 1988'de yayınlanan başlıca monografik eseri *La Città del Levante: Civiltà urbana e architettura sotto gli Ottomani nei secoli XVIII-XIX, Osmanlı Kenti: Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi* başlığıyla 1999'da Türkçeye aktarıldı.

TARİH VE COĞRAFYA DİZİSİ

KitapyAYINEVİ

ISBN 978-975-6051-24-5

₺ 15,-